

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 4 (315), 2018
липень – серпень

Київ, 2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬСВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЯЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 4, 2018. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012 р.

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

© Державна архівна служба України, 2018
© Український інститут національної пам'яті, 2018
© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2018
© Державний центр збереження документів НАФ, 2018

З М І С Т

Статті та повідомлення

<i>Смельянова Т. О.</i> Балтійський форум з обміну досвідом і передовими практиками у сфері архівування і просування аудіовізуальної спадщини	7
<i>Кот С. І.</i> Архівні документи як фактор ідентифікації і повернення втрачених культурних цінностей (на прикладі мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в м. Києві)	23
<i>Легасова Л. В., Філатова Н. С.</i> Електронно-картографічний проект «Місця пам'яті про Другу світову війну на адміністративно-територіальній мапі України»: проблеми джерельної бази	28
<i>Маврін О. О.</i> Археографічна передмова як відображення розвитку теоретико-методологічної думки української археографії 1940-х – 1950-х років	35
<i>Палієнко М. Г.</i> Міжнародне архівне співробітництво: від зародження ідей до реалізації масштабних проектів у добу інформаційного суспільства (до 70-річчя Міжнародної ради архівів)	49
Другий щорічний круглий стіл українських архівістів «Українські архіви: виклики та реалії» (25 вересня 2018 р., м. Київ)	64

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Горєва В. В.</i> Особливості формування НАФ документами спортивних громадських організацій (з досвіду діяльності ЦДАГО України)	72
<i>Дубовик С. О.</i> До питання вивчення життя і творчості діячів українського дисидентського руху (на підставі особового фонду художниці Алли Горської у ЦДАМЛМ України)	83
<i>Ємчук О. І.</i> Джерела до біографії українського радянського дипломата і педагога Василя Тарасенка	91
<i>Клименко Т. А.</i> До історії Польського повстання 1863–1864 років (за документами Державного архіву Черкаської області)	97
<i>Павлова О. Ф.</i> Огляд нових надходжень документів до ЦДАМЛМ України за 2017 рік	103
<i>Тимченко Р. В.</i> Життєвий шлях та громадсько-політична діяльність Євгена Петрушевича (до 100-річчя утворення ЗУНР)	115

Публікація архівних документів

<i>Горбатюк М. В., Шнуровська Л. В.</i> Документи про консульську діяльність дипломатичного представництва УСРР у Німеччині як джерело до вивчення історії української радянської дипломатії 1920–1923 років	137
<i>Гула О. Г., Гула В. Д.</i> Спогади члена ЦК Бунду Мойсея Рафеса про білостоцький період діяльності організації (1900–1902 роки)	163
<i>Орел Ю. В.</i> Листування військового аташе при посольстві Росії у США А. К. Боде у фондах ЦДІА України, м. Київ	175
<i>Пономарьов О. М.</i> Неопубліковані документи про Коліївщину	184
<i>Срібняк І. В.</i> Становище вояків-українців групи інтернованих армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно (Польща) навесні 1923 року (за архівними документами)	201

Інформація і рецензії

<i>Папакін Г. В.</i> Нове дослідження з теорії та історії української археології	212
--	-----

Ювілеї

<i>Кулініч Ю. Я.</i> Слово про Петра Слободянюка	217
--	-----

CONTENTS

Articles and Notices

<i>Emelyanova T. O.</i> The Baltic Forum for Experience Exchange and Modern Practices in the Field of Archiving and Promoting Audiovisual Heritage	7
<i>Kot S. I.</i> The Archival Documents as the Factor of Identification and Return of Lost Cultural Values (on the Example of Mosaics and Frescos of Michael's Golden-Domed Cathedral in Kyiv)	23
<i>Lehasova L. V., Filatova N. S.</i> The Electronic Map Project «Places of the Memory of Second World War on the Territorial Administrative Map of Ukraine»: Sources Problems	28
<i>Mavrin O. O.</i> The Archeographical Preface as a Reflection of Theory and Methodology of Ukrainian Archeography of the 1940s-1950s	35
<i>Paliienko M. H.</i> International Archival Cooperation: From Ideas' Creation to the Realization of Great Projects in the Information Age (To the 70th Anniversary of the International Council on Archives)	49
The second annual round table of ukrainian archivist «Ukrainian archives: challenges and realities»	64

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Horeva V. V.</i> The Features of Forming of National Archival Holdings with Documents of Sport Public Organizations (Experience of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine)	72
<i>Dubovyk S. O.</i> Studying of the Life Way and Art of Participants of Ukrainian Dissidents Movement (on the Personal Fond of the Artist Alla Horska, Stored in Central State Archives Museum of Literature and Art of Ukraine)	83
<i>Emchuk O. I.</i> The Biography Sources of Vasyl Tarasenko, Ukrainian Diplomat and Historian	91
<i>Klymenko T. A.</i> The History of the Polish Uprising of 1863–1864 (According to Documents of the State Archives of Cherkasy Region)	97
<i>Pavlova O. F.</i> The Review of New Receipts of Documents to the Central State Archives Museum of Literature and Art of Ukraine in 2017	103
<i>Tymchenko R. V.</i> The Life Way and Public-Political Activity of Yevhen Petrushevych (to the 100th anniversary of the formation of the WUPR)	115

Publication of Archival Records

<i>Gorbatiuk M. V., Shnurovs'ka L. V.</i> Documents on Consular Activity of the Diplomatic Mission of the Ukrainian SSR in Germany as a Source to Studying the History of the Ukrainian Soviet Diplomacy of 1920–1923	137
<i>Hula O. H., Hula V. D.</i> The Moses Rafes Memoirs on Bilostok Period in the Bund Central Committee Life (1900–1902)	163
<i>Orel Yu. V.</i> The Correspondence of A. Bode, the Military Attaché at the Embassy of Russia in the USA, in the Collection of Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv City	175
<i>Ponomariov O. M.</i> Unpublished Documents on Koliyivshchyna	184
<i>Sribnyak I. V.</i> The Condition of the UNR Interned Army Soldiers in Kalisz and Szczypiorno (Poland) in spring of 1923 (According to archival documents)	201

Information and Reviews

<i>Papakin H. V.</i> New Study on Theory and History of Ukrainian Archeograph	212
---	-----

Anniversaries

<i>Kulinich Yu. Ya.</i> Words About Petro Slobodianiuk	217
--	-----

УДК 930.25-028.26:061](474+48)

Т. О. ЄМЕЛЬЯНОВА*

БАЛТІЙСЬКИЙ ФОРУМ З ОБМІНУ ДОСВІДОМ І ПЕРЕДОВИМИ ПРАКТИКАМИ У СФЕРІ АРХІВУВАННЯ ТА ПРОСУВАННЯ АУДІОВІЗУАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ

Досліджено історію створення, основні аспекти діяльності і структурної організації Балтійської аудіовізуальної архівної ради, її внесок у систему регіонального міжнародного співробітництва в сфері архівування та просування аудіовізуальної спадщини.

Ключові слова: аудіовізуальна спадщина; архівування; асоціація; Балтійська аудіовізуальна архівна рада.

У сучасній сфері аудіовізуального архівування поширеним явищем стала регіоналізація міжнародних відносин, що сприяє подоланню географічних, інтелектуальних й соціальних обмежень, крихкості традиційних міжособистісних зв'язків, появи і діяльності регіональних фахових об'єднань, які, перетворюючись на авторитетні центри співпраці та міжкультурної взаємодії, інтегрують архівний сектор та мають потужний вплив на формування і рівень розвитку аудіовізуальної архівістики.

Прикладом таких організацій є Асоціація аудіовізуальних архівів регіонів Тихого океану і Південно-Східної Азії (Southeast Asia-Pacific Audiovisual Archive Association, SEAPAVAA), Асоціація європейських фільмотек (Association of European Cinémathèques, ACE), Північноамериканська рада кіноархівів (Council of North American Film Archives, NAFA). Актуальність вивчення їхньої діяльності зумовлена нагальною потребою активізації практичної участі України в подібних об'єднаннях, яка на сьогодні цілковито в них незаангажована та демонструє неприйнятно високий рівень самоізоляції архівної галузі в цілому.

* Ємельянова Тетяна Олександрівна – кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

З цієї точки зору незаперечний інтерес становить досвід Балтійської аудіовізуальної архівної ради (Baltic Audiovisual Archival Council, далі – ВААС), що являє собою унікальну модель співпраці між фахівцями країн цього регіону, пов'язаними спільними цілями і завданнями у сфері архівування та просування аудіовізуальної спадщини. Поява ВААС була не в останню чергу продиктована прагненням колишніх балтійських республік СРСР, які, за словами першого президента асоціації Пірет Ноорхані (Piret Noorhani), були «стерті не тільки з карти світу, але і з пам'яті тих, хто живе у вільному світі», подолати свою «невидимість», а також «включити всі балтійські народи в міжнародне архівне співтовариство»¹. Ця тенденція виявилася співзвучною з потребою західних та скандинавських колег у подоланні власної непоінформованості щодо поточного стану справ у сфері архівування аудіовізуальної спадщини в країнах Балтії. Фактично можна говорити про збіг і синхронізацію інтересів обох сторін, які, ясна річ, шукали можливості для фахового діалогу, постійного обміну думками, досвідом між інституціями різного спрямування, тим самим засвідчуючи готовність і бажання до загального балтійського інтеграційного процесу.

Без сумніву, набуття балтійськими державами членства в Європейському Союзі було одним із суттєвих важелів для утворення професійної регіональної структури. Очевидно, що приклад цих країн є украй важливим для України з точки зору її європейської перспективи, реалізація якої, зокрема у культурно-інформаційному просторі, на наше переконання, потребує вдосконалення та поглиблення міжнародного співробітництва у сфері забезпечення збереження та доступу до аудіовізуальної спадщини, у т. ч. через налагодження співпраці з ВААС.

Власне, така увага до цієї теми виправдана ще і тією обставиною, що узагальнюючі праці, присвячені ВААС, відсутні в історіографічному дискурсі. Наразі найбільш ґрунтовною залишається доповідь, підготовлена до першого ювілею фундатором і членом ВААС Теддом Урнесом (Tedd Urnes) та присвячена результатам 10-річної діяльності асоціації². Вказана праця, а також відомості, розміщені на офіційному сайті ВААС³, слугуватимуть джерельним підґрунтям нашого дослідження. Ця стаття задумана нами (при цьому не претендуючи на вичерпність) як спроба висвітлення процесу організаційного розвитку і практичної діяльності ВААС, її ролі в регіональному та міжнародному співробітництві у сфері архівування і просування аудіовізуальної спадщини.

Для початку визначимося із самим поняттям «сфера архівування аудіовізуальної спадщини». Близьким до нього за значенням є термін «аудіовізуальне архівування», запропонований Реєм Едмондсоном (Ray Edmondson), що має основою тлумачення як «сфера, яка охоплює всі аспекти пошуку і збереження аудіовізуальних документів, адміністрування місць їх зосередження, а також організації, відповідальні за ці

функції»⁴. Виправданість запропонованого підходу, на наш погляд, підтверджується доволі широким і строкатим колом суб'єктів (архіви, бібліотеки, музеї, інформагентства, засоби масової інформації (радіо, телебачення, преса), інтернет-видання, прес-служби організацій, професійні об'єднання тощо), зацікавлених у розвитку цієї галузі.

Вперше думка про необхідність створення професійного об'єднання країн Балтійського регіону у сфері аудіовізуального архівування була озвучена під час першого Північно-Балтійського (Nordic-Baltic) семінару Міжнародної федерації телевізійних архівів (International Federation of Television Archives, далі FIAT/IFTA), організованого Естонським телебаченням 2000 р. у Таллінні.

Два роки потому, під час конференції FIAT/IFTA (Анталія, Туреччина, 2002) представники Естонії, Латвії та Литви провели серію неформальних зустрічей, де йшлося про створення незалежної асоціації для країн Балтії. Зустрічі проходили під патронатом Андріса Кестеріса (Andris Kesteris) із Національного архіву Канади та Тедда Урнеса, який на той час очолював робочу групу для країн Балтії в рамках FIAT/IFTA.

Значна організаційна робота зі створення нового об'єднання була підтримана FIAT/IFTA та Міжнародною асоціацією звукових та аудіовізуальних архівів (International Association of Sound and Audiovisual Archives далі – IASA). Завдяки тісній співпраці з Північним відділенням IASA у Ризі 2004 р. відбувся міжнародний семінар «Партнерство, доступ та збереження нашої культурної спадщини», організований Латвійським телебаченням за підтримки телебачення Естонії та Швеції, а також Норвезької мовної корпорації. Захід вкотре об'єднав Андріса Кестеріса, Тедда Урнеса, Расу Мішкініте (Rasa Miskinyte), продюсера Радіо та телебачення Литви, Реет Гаркмаа (Reet Harkmaa), наукового співробітника архіву Естонського телебачення, навколо питання щодо формалізації організації.

Інтеграційні зусилля були успішно завершені на Ризькому семінарі в жовтні 2005 р. із проголошенням заснування Балтійської аудіовізуальної архівної ради. Тоді ж було ухвалено Статут асоціації та обрано її керівний склад. Першим президентом стала вже згадувана нами Пірет Ноорхані з Естонського літературного музею. До складу правління ВААС ввійшли: віце-президенти – Інґа Вількен (Inga Vilcane) з Ризької газети «День» і Юозас Маркаускас (Juozas Markauskas), начальник відділу цифровізації Вільнюського університету (Литва); секретар – Нора Воєводська (Nora Vojevodska) з Латвійського телебачення; члени правління – Тедд Урнес, Лассі Нільссон (Lasse Nilsson) із Шведського телебачення, Ларс-Гуннар Бенгтссон (Lars-Gunnar Bengtsson) із Шведської суспільної телемовної компанії.

21 березня 2006 р. у Стокгольмі (Швеція) в Посольстві Естонії відбулася офіційна реєстрація ВААС як неприбуткової організації із

штаб-квартирою в м. Тарту (Естонія). Офіційною мовою асоціації була визнана англійська.

Діяльність ВААС має на меті розвиток співробітництва й обміну професійною інформацією серед державних та приватних архівів, телерадіоорганізацій, бібліотек та музеїв, що зберігають аудіовізуальні документи про країни Балтії, скандинавські країни та балтійську діаспору.

Відповідно до Статуту завдання ВААС полягають у:

розвитку та заохоченні співпраці між осередками зберігання аудіовізуальної спадщини на національному, регіональному та міжнародному рівнях;

забезпеченні постійного обміну досвідом та інформацією між членами ВААС;

підтримці освітнього та професійного розвитку працівників установ, що зберігають аудіовізуальну спадщину;

організації навчальних та робочих візитів для працівників архівів;

організації конференцій, семінарів та майстер-класів;

заохоченні та підтримці досліджень з проблем аудіовізуального архівування;

сприянні належному технічному обслуговуванню та просуванню професійних стандартів і методик із описування та організації доступу до архівів;

розширенні поінформованості громадськості щодо можливостей використання аудіовізуальних архівів як важливого освітнього, історичного та культурного ресурсу.

Якщо на початку свого заснування ВААС налічувала всього 15 індивідуальних та 7 інституційних членів із Латвії, Литви, Естонії, Канади, США, Норвегії та Швеції, то нині в її складі – 20 індивідуальних та 12 інституційних членів із 10 країн світу⁵, які презентують архіви, музеї, бібліотеки, навчальні заклади, телерадіомовні компанії тощо. Попри той факт, що через економічну ситуацію в Європі телерадіомовні організації в багатьох країнах обмежили фінансову підтримку таких структур як ВААС, і це, зрештою, позначилося на зниженні інституційного членства в ній, загальна кількість членів асоціації від початку роботи і дотепер залишається стабільною.

ВААС є відкритою для будь-якої зацікавленої особи або інституції Балтійського регіону, пов'язаної зі збиранням, зберіганням і використанням аудіовізуальних документів. Статутом організації передбачено змішану форму членства, яка включає декілька категорій:

інституційне членство відкрите для установ чи організацій, що володіють і забезпечують збереженість та доступ до аудіовізуальних документів;

індивідуальне членство надається тим, хто працює в сфері аудіовізуального архівування;

асоційоване членство передбачає у складі організації фізичних і юридичних осіб, які підтримують діяльність ВААС, але безпосередньо не забезпечують зберігання та доступ до аудіовізуальних документів;

почесне членство обмежується колом осіб, чий особливий внесок у просування аудіовізуальних архівів визнаний членами правління та підтриманий більшістю голосів на загальних зборах ВААС. У 2009 р. на конференції у Вільнюсі почесними членами ВААС були обрані її фундатори Ларс-Гуннар Бенгтссон, Андріс Кестеріс, Лассі Нільссон і Тедд Урнес.

Примітно, що жоден із них не працює і не проживає в жодній із країн Балтії: двоє з них мають шведське громадянство, один – працює і живе в Канаді, а один – у Норвегії.

Ларс-Гуннар Бенгтссон є менеджером та архівним координатором відділу новин Шведської суспільної телемовної організації (Мальме, Швеція). У 2005–2010 рр. він був членом Ради ВААС, з 2014 р. – по-заштатний працівник.

Андріс Кестеріс – незалежний продюсер, режисер, президент Балтійської федерації в Канаді (BFC). Протягом десяти років організував проведення Балтійського кінофестивалю у Канаді, представляючи громадськості фільми з Естонії, Латвії та Литви. Має багатий досвід просування кіно- і телепроектів у різних підрозділах федерального державного департаменту Канади⁶, відповідального за збір і збереження документальної спадщини цієї країни.

Лассі Нільссон працював як архівіст, керівник відділу документації та досліджень, проектний керівник Шведського телебачення (SVT), був генеральним секретарем FIAT/IFTA, головою Комісії з програмування та членом Комісії FIAT/IFTA з вивчення медіа.

Тедд Урнес – колишній керівник бібліотеки кіно- та відеоматеріалів, старший радник Норвезької телерадіомовної корпорації (NRK), був президентом, віце-президентом та генеральним секретарем FIAT/IFTA, очолював Латиноамериканську регіональну робочу групу (LARG), Технічну комісію FIAT/IFTA, є членом Комісії FIAT/IFTA з вивчення медіа.

ВААС також має одного допоміжного члена – FIAT/IFTA.

Члени ВААС збираються на загальних зборах, які скликаються правлінням щонайменше один раз на рік для визначення пріоритетних напрямів діяльності організації, обрання правління, аудиторів та груп діяльності, обговорення звіту про діяльність, затвердження підсумків фінансового року, бюджету на наступний рік та сум членських внесків, розгляду роботи окремих груп діяльності.

Загальне управління ВААС здійснює виборний орган – Правління ВААС, яке відповідає за виконання організацією своєї програми роботи відповідно до прийнятого бюджету. Цей орган складається як мінімум

з 8 осіб. До його складу входять президент, 2 віце-президенти, секретар і скарбник, обрані на загальних зборах строком на 2 роки.

Сьогодні (від 2015 р.) президентом є Марія Манг (Maria Mang), директор Естонського музею кіно, яка змінила на цій посаді Зейн Гросу (Zane Grosa)⁷. До складу правління ВААС входять: віце-президенти Юозас Маркаускас і Лельде Неймане (Lelde Neimane), куратор аудіовізуального архіву Музею окупації Латвії, секретар-скарбник Маріка Коха (Marika Kõha) з Національної бібліотеки Естонії та члени правління – Андріс Кестеріс, Зейн Гроса, керівник аудіовізуальної читальні в Національній бібліотеці Латвії, Ерккі Нурмі (Erkki Nurmi) з Гельсінської бібліотеки університету мистецтв (Фінляндія) Джол Стімбірайт (Jolė Stimbirytė), завідувач відділу забезпечення збереження аудіовізуальних документів Центрального державного архіву Литви, і Тедд Урнес.

Винятково важливим для динамічного розвитку ВААС є функціонування офіційного веб-сайту. За час, що минув із відкриття порталу, він став одним із головних каналів комунікації в межах асоціації, а також своєрідним «архівом» її офіційної онлайн-інформації та документації. Автором, розробником та редактором сайту є згадуваний нами Юозас Маркаускас.

У структурі сайту виокремлено такі головні розділи: «Про ВААС», «Минулі події», «Презентації».

У розділі «Про ВААС» містяться відомості про мету і напрями діяльності асоціації, членство і правила прийому до ВААС, її статут. Тут же представлені звіти про результати діяльності асоціації (починаючи з 2005 р.), проаналізувавши які, можна виокремити пріоритети на кожний рік і прослідкувати динаміку розвитку ВААС у ролі одного із суб'єктів сфери аудіовізуального архівування.

Чимало цінних відомостей зосереджено в розділі «Минулі події», що подає інформацію про роботу щорічних конференцій (разом із програмами і звітами). Висвітленню форумної діяльності сприяють презентації (переважно такий їх компонент як слайди), які були представлені доповідачами під час щорічних конференцій з 2004 р. до 2016 р. (ця група матеріалів розміщена в однойменному розділі «Презентації»). Щоправда, ми не можемо говорити про саму вичерпність презентацій (на сайті опубліковано лише 181 із них), оскільки далеко не всі учасники конференцій дозволили публікувати свої документи.

Тим часом, навіть така кількість ресурсів відкритого доступу є інформативною базою, що самостійно або шляхом відсилання до інших відкритих джерел дає змогу відтворити загальну картину, простежити та проаналізувати організаційний розвиток і практичну діяльність ВААС.

Плідна діяльність ВААС упродовж усієї її історії була б неможливою без активної взаємодії з міжнародними організаціями, які сьогодні

формують порядок денний аудіовізуального архівного сектору. Беззаперечною роллю у здійсненні цієї взаємодії належить IASA. Хоча ВААС та IASA різняться один від одного (за розміром ресурсів, масштабами членства, напрямками діяльності, підтримкою з боку урядових та неурядових організацій), справедливо сказати, що вони працюють на взаємодоповнючій основі. Спільним ключовим завданням обох асоціацій є обмін цінною інформацією між колегами на глобальній основі.

Розвитку партнерських стосунків з IASA, з одного боку, та донесенню до міжнародної спільноти інформації про ВААС сприяла, зокрема, участь віце-президента ВААС Юозаса Маркаускаса у щорічній конференції IASA «Між пам'яттю та забуттям» (Мехіко, 2006 р.). Репрезентуючи структуру, місію та діяльність ВААС, він торкнувся у своїй доповіді нагальних проблем, з якими стикаються аудіовізуальні архіви Балтійського регіону, що викликало чималий інтерес в учасників форуму.

У вересні 2008 р. ВААС одержала афілійоване* членство в IASA⁸. Це дало можливість членам асоціації презентувати ВААС на міжнародній арені, брати участь у міжнародних проектах і бути обізнаними у світових тенденціях у сфері архівування аудіовізуальної спадщини. Вже за рік, у вересні 2009 р., делегація ВААС вперше взяла участь у 40-й Генеральній конференції IASA (Афіни, Греція), присвяченій цифровій філософії в аудіовізуальних архівах. На Генеральній асамблеї Юозасом Маркаускасом були представлені звіт ВААС про минулі заходи та плани на майбутнє. У форумі також взяв участь член ВААС Алдіс Путеліс (Aldis Pūtelis) з Інституту фольклору, літератури і мистецтва (Латвія).

На 42-й Генеральній конференції IASA (Франкфурт-на-Майні, Німеччина, 2011 р.) віце-президент ВААС Зейн Гроса взяла участь у дискусіях щодо нової конституції IASA, а також у засіданні Північного відділення IASA, де, зокрема, обговорювалася ідея проведення спільної конференції ВААС та Nordic Branch. Члени ВААС з Естонії та Швеції також брали участь у конференції IASA цього року.

Удосконаленню діяльності ВААС, росту її авторитету і впливу сприяли конференції, організовані спільно ВААС та IASA, які, певною мірою, компенсували брак наукових комунікацій і обміну досвідом для більшості інформаційних установ регіонального та локального рівнів (йдеться про неможливість, у першу чергу з фінансових причин, відвідувати колегами з Естонії, Латвії та Литви професійних форумів, що проходять на «екзотичних» майданчиках, на кшталт Сіднею, Мехіко чи Веллінгтону)⁹.

Перша така конференція «Створення архіву для майбутнього» відбулася у Ризі 2007 р. Майже 190 учасників з 34 країн¹⁰ взяли участь

* Афілійований (від *англ.* affiliate, яке, в свою чергу, утворене від *пізньолатин.* filialis – синів) – пов'язаний з чимось, з'єднаний, дочірній.

у презентаціях та семінарах, відвідали Латвійське телебачення і радіо, Національну бібліотеку Латвії, Національний кіноцентр Латвії, Архів фольклору академії наук Латвії, Музей окупації Латвії, Державний архів Латвії, Латвійський державний архів аудіовізуальних документів та Латвійський музей фотографії.

Набутий досвід став у нагоді при проведенні спільної 44-ї щорічної конференції IASA та 10-ї щорічної конференції ВААС (Вільнюс, 2013 р.) на тему «Відкриті двері: нові ідеї, нові технології». У конференції взяли участь близько 140 осіб з усього світу. Під час конференції відбувся обмін досвідом між інформаційними установами з різних країн у сфері збору, збереження та оцифрування аудіовізуальної спадщини; обговорювалися етичні та правові аспекти відкритості та доступності аудіовізуальних архівів, питання співпраці між установами пам'яті та багатьма іншими партнерами. Учасники конференції отримали можливість побачити нове обладнання для підготовки плівки до оцифрування, цифрового відновлення та зберігання.

Утім, міжнародні контакти членів ВААС не обмежуються рамками IASA.

Одним із найважливіших практичних кроків у напрямі підвищення фахового рівня працівників сфери аудіовізуального архівування стала співпраця ВААС із Міжнародним центром із дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property далі – ICCROM) у сфері підготовки висококваліфікованих спеціалістів для галузі, а також забезпечення їхнього професійного й наукового зростання. Підґрунтям цієї ініціативи послужила участь представника ВААС Юозаса Маркаускаса в другому курсі програми SOIMA (Збереження колекцій звукозапису та зображень)¹¹, що проходив 16 листопада – 11 грудня 2009 р. в Індії під егідою ICCROM. Загалом у програмі взяли участь 22 учасники, які представляли різноманітні музеї, архіви, бібліотеки та інші установи культури з Індії, Малайзії, Шрі-Ланки, Маврикія, Китаю, Пакистану, Малаві, Кенії, Гани, Кувейту, Італії, Беліз, Гватемали, Барбадосу. Наприкінці першого навчального тижня в Нью-Делі було організовано міні-семінар з актуальних проблем і стратегій збереження та довгострокового використання колекцій звукозапису і зображень¹². Використовуючи конкретні приклади, учасники озвучили поточні завдання та реалізовані їх установами ініціативи збереження і доступу до цих колекцій. Презентація короткої історії та діяльності ВААС була сприйнята як не дуже поширена, але вкрай важлива ініціатива, модель якої цілком може бути використана при створенні подібних організацій в Африці та Південній Америці. В цілому ж цей курс дав можливість структурувати та визначати пріоритетність вже накопичених знань і досвіду; встановити інституційні та індивідуальні зв'язки і, головне,

далі заохочувати розробку навчальних програм, які б відповідали потребам сфери аудіовізуального архівування.

Вже наступний, третій міжнародний курс програми – «SOIMA 2011», організований спільними зусиллями ВААС та ICCROM, проходив у Ризі та Вільнюсі 11–29 липня 2011 р. і об'єднав учасників із 15 країн світу (Австралія, Бельгія, Ботсвана, Канада, Чилі, Китай, Естонія, Франція, Гаїті, Кенія, Латвія, Литва, Нідерланди, Польща, Сербія, США, Зімбабве). Тритижневий курс включав різноманітні навчальні заходи, у т. ч. практичні заняття з оцифрування, збереження цифрових аудіо- та відеодокументів.

ВААС виступив партнером SOIMA у проведенні Міжнародного семінару та конференції (Брюссель, 2015 р.), спрямованих на вирішення завдань збору, збереження та використання аудіовізуальної спадщини в контексті швидкозмінливих технологій та скорочення ресурсів. З цього приводу свої розлогі коментарі Юозас Маркаускас виклав під час тематичної сесії «Інтелектуальний контроль колекцій».

Увага ж учасників конференції «Розкриття звукової та образотворчої спадщини» (зібрала близько 140 осіб із 41 країни, що представляли 95 інституцій) була прикута до проблем розвитку міждисциплінарної співпраці та обміну знаннями для забезпечення доступності цієї спадщини в майбутньому. ВААС був представлений на конференції своїм членом Вахуром Пуйком (Vahur Puik), який виступив із доповіддю «Ажараик.еє – ігровий краудсорсинг геотегів та рефотографій для історичних фотографій» (Ajaraiik.ee – Gamified Crowdsourcing Geotags and Rephotos for Historic Photographs).

Також слід виокремити проектну діяльність ВААС. Успішно розвиваючи міжнародну співпрацю у сфері забезпечення збереженості цифрових аудіовізуальних документів, ВААС від 2008 р. виступає партнером «Digital Preservation Europe» (DPE)¹³. Завдання ВААС у рамках зазначеної ініціативи полягає у просуванні DPE в Балтійському регіоні.

Останні роки позначилися для розвитку ВААС реалізацією ще однієї міжнародної ініціативи. Юозас Маркаускас та Зейн Гроса були в числі 50-ти представників бібліотек, архівів, університетів, дослідницьких центрів, комерційних компаній та дистрибутивних платформ із 12 країн Європи, які взяли участь у стартовій зустрічі в Лондоні у лютому 2014 р., що дала «зелене світло» новому європейському проекту «Europeana Sounds»¹⁴. А вже за рік, у лютому 2015 р., названі члени ВААС відвідали щорічне Пленарне засідання (конференцію) Europeana Sounds у Національній бібліотеці Франції (Bibliothèque nationale de France, BnF). Друга конференція Europeana Sounds «Розблокування звукових колекцій», організована у партнерстві ВААС, відбулася у Вільнюському університеті 4 листопада 2016 р.

Перебуваючи на конференції неурядових організацій, що працюють у сфері спадщини «Захист спадщини шляхом активного громадянства» (23–24 березня 2009 р., Мехелен, Бельгія), Пірет Ноорхані представила діяльність та досвід роботи ВААС та BaltHerNet.

На Четвертому міжнародному семінарі звукових і аудіовізуальних архівів (Мехіко, Мексика, 2009 р.) Тедд Урнес провів панель, предметом розгляду якої стали питання, пов'язані з відбором та архівуванням кінокадрів, що використовуються у фільмах. У заході взяли участь 30 експертів з Норвегії, Швеції, Австралії, Німеччини, Австрії, Болівії, Бразилії, Куби, Чилі, Франції, Фінляндії, Великобританії, Перу, Швейцарії та Мексики.

З-поміж інших подібних форумів варто виділити Міжнародну конференцію «Зміна на виклик» (Коджаелі, Туреччина, 2012 р.), проведеною під егідою Всесвітньої асоціації захисту матеріальної та нематеріальної культурної спадщини під час збройних конфліктів (World Association for the Protection of Tangible and Intangible Cultural Heritage in times of armed conflicts, WATCH). На форумі Юозас Маркаускас під час сесійного засідання представив позицію ВААС щодо збереження аудіовізуальних творів мистецтва, торкнувшись політики збереження в адміністративному інституційному контексті, основних характеристик та цінності аудіовізуальних колекцій. На іншому засіданні неурядових організацій було репрезентовано досвід ВААС у регіональних і міжнародних ініціативах із підвищення обізнаності суспільства щодо аудіовізуальної спадщини.

Важливою умовою виконання мети і завдань ВААС є організація щорічних конференцій, що «виросли» з невеликого семінару в Ризі в 2004 р. до добре відвідуваних міжнародних форумів, відкритих дискусій та обговорення актуальних питань архівування аудіовізуальної спадщини, тематику яких можна простежити за наведеним нижче переліком:

«Пан-Балтійські образи: досягнення світу» (Рига, 2005 р.);

«Аудіовізуальні архіви: доступ та обслуговування в суспільних інтересах» (Рига, 2006 р.);

«Аудіовізуальні архіви: збереження та повторне використання» (Таллінн, червень 2007 р.);

«Створення архіву для майбутнього», конференція IASA-ВААС (Рига, вересень 2007 р.);

«Трансформація як стабільність: аудіовізуальні архіви в епоху нових медіа» (Тарту, Естонія, вересень 2008 р.);

«Збирання та управління аудіовізуальним контентом у цифровому просторі» (Вільнюс, 2009 р.);

«Назад до аналога: збереження аудіовізуальних ресурсів для оцифрування та нащадків» (Рига, 2010 р.);

- «Цифровий доступ та авторське право» (Таллінн, 2011 р.);
«Від оцифрування до доступу та дослідження» (Гельсінкі, Фінляндія, 2012 р.);
«Відкриті двері: нові ідеї, нові технології», конференція IASA-BAAC (Рига, жовтень 2013 р.);
«Безпечний і багаторазовий: ідеали проти реального життя» (Рига, вересень 2014 р.);
«Відлуння минулого, погляди на майбутнє» (Таллінн, жовтень 2015 р.);
«Аудіовізуальна спадщина та люди: сполучення, кураторство, спільне використання» (Вільнюс, листопад 2016 р.);
«Друге життя колекцій спадщини – управління та використання аудіовізуального контенту» (Варшава, Польща, жовтень 2017 р.).

Цьогорічна конференція ВААС відбудеться з 7 до 9 листопада 2018 р. в Естонському музеї кіно (Таллінн)¹⁵. У фокусі форуму під назвою «Зрима і корисна аудіовізуальна спадщина: сучасні виклики» перебуватимуть питання, пов'язані із просуванням аудіовізуальних документів, проблеми та рішення в цифрових і видавничих середовищах.

Побіжний огляд конференцій вказує на їхнє зосередження в столицях усіх трьох країн Балтії – в Таллінні, Ризі та Вільнюсі. Відразу зазначимо, що ця традиція була закладена ще на етапі організації ВААС. Попри це, було б помилкою вважати, що локація проведення форумів обмежувалася трикутником названих міст. Намагання ВААС розширити членство та зону впливу призвели до зміни місць проведення конференцій: 2012 р. – Гельсінкі (Фінляндія), 2017 р. – Варшава (Польща).

У першому наближенні до основних тем та змісту програм конференцій складається враження про однотипність проблем, навколо яких ведуться дискусії. Серед них – забезпечення збереженості аналогових аудіовізуальних документів у контексті недовговічності їхніх носіїв та швидкої зміни технологій, питання авторського права, найкращі методи каталогізації, оцінка ризиків колекцій, готовність до надзвичайних ситуацій та багато іншого. Центральне місце порядку денного форумів займає цифровізація сектору архівування аудіовізуальної спадщини. Не сказати, що ця тема нова (доповіді про останні новини в цьому напрямі з накопиченим величезним експериментальним матеріалом є на порядку денному кожного року). Тим часом, пов'язані із цифровізацією філософські, соціально-економічні, технологічні й інші проблеми, акумульовані й артикульовані під час щорічних конференцій, радше маркують концептуальну невизначеність, відчутну у фаховому дискурсі (з діапазоном від ейфорії до паніки), щодо наслідків нових технологій для життєздатності аудіовізуальних документів у цифровому середовищі. Очевидно, що вказані проблеми представляють виклик

науковій свідомості та консолідують фахівців навколо нагальної потреби в прагматичній, якомога збалансованій перспективі аудіовізуальних архівів, що б дозволило останнім, за влучним висловом дослідниці в галузі кінематографічної спадщини та цифрової кінематографії Джованни Фоссаті (Giovanna Fossati), стати «архівними дзеркалами живих засобів масової інформації, а не сховищами мертвих засобів масової інформації»¹⁶. Відтак у проблематику форумів органічно вписуються питання управління архівними ресурсами, авторського права, повторного використання аудіовізуальних документів, доступу до оцифрованих колекцій в осередках їх зберігання, питання соціальної функції та відповідальності, власне, самих осередків та виробників (зокрема, виробничих підрозділів телевізійних і радіокомпаній), і, нарешті, осіб, які займаються колекціонуванням старих фільмів, фотографій та звукозаписів; модернізації регіональних механізмів взаємодії та реагування на виклики і загрози у сфері архівування аудіовізуальної спадщини.

Показовим проявом тенденції до розширення географії представництва ВААС є місцеві («мандрівні») семінари, що структурують тканину асоціації через залучення до її програми нових учасників із метою включення останніх у коло професійного спілкування, розвитку їхніх професійних компетентностей та умінь вирішувати професійні завдання, розгортання їхньої соціальної активності та впровадження архівних ініціатив на місцевому рівні.

Перший місцевий семінар «Мережа Балтійських аудіовізуальних архівів для збереження та повторного використання» відбувся у Вільнюсі в лютому 2007 р. На зустрічі, організованій у партнерстві з Литовським радіо і телебаченням та Вільнюським університетом, хоч й із невеликою кількістю учасників (23 учасника з 11 установ Литви, Латвії, Естонії, Канади, Швеції, Норвегії) та 6-ма доповідями, йшлося про координацію і кооперування у напрямі просування аудіовізуальної спадщини, зокрема через формування єдиного інформаційного простору на основі об'єднання і спільного використання ресурсів архівів, радіо та телебачення.

У квітні 2008 р. проведено семінар на тему «Колекції фотознімків в архівах інституцій: захист та доступність». Організований на базі Інституту літератури, фольклору та мистецтва (Латвійський університет, Рига), захід об'єднав 19 учасників з 6 країн (Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія, Швеція, Норвегія).

За рік, у квітні 2009 р., Національна бібліотека Швеції (Стокгольм) приймала учасників семінару «Картографування та збереження аудіовізуальної спадщини Балтійської діаспори у Швеції». Його організаторами виступили ВААС та BaltHerNet¹⁷. До роботи в рамках 9 презентацій були залучені 44 представники з Литви, Латвії, Естонії та Швеції (у т. ч. балтійські громади у Швеції).

2012 р. представники національних музеїв, архівів, університетів та закладів мовлення скористалися з організованого ВААС семінару «Збереження фотографії» (Таллінн), що проходив за участю спікерів – професора Бертрана Лаведріна (Bertrand Lavedrine, CRCC) та Хільке Арійс (Hilke Arijs, KIK-IRPA). Партнерами ВААС виступили Художній музей (KUMU), Естонія), Королівський інститут культурної спадщини (KIK-IRPA), Бельгія), Науково-дослідний центр збереження колекцій (CRCC), Франція) та Естонське товариство фотографічної спадщини. Спікери форуму ознайомили слухачів, насамперед, із проблемами виявлення зображувальних артефактів, тривалістю життя носіїв фотографій та способами виявлення їх зносу. На семінарі обговорювалися також питання, пов'язані з каталогізацією, опрацюванням та зберіганням фотодокументів.

З ініціативи ВААС та за підтримки Департаменту архівів Литви для представників інформаційних установ Литви, Латвії та Естонії пройшли дводенні навчання (Вільнюс, 20–21 червня 2016 р.), спрямовані на оволодіння знаннями і навичками збереження аналогової фотографії. Семінар очолив згадуваний нами Бертран Лаведрін¹⁸, який висвітлив історичну ретроспективу розвитку фотографічних матеріалів і технологій у XIX–XX ст., визначив основні загрози збереження колекцій аналогової фотографії (йшлося, передусім, про природне старіння носіїв, викликане різними хімічними процесами та впливом навколишнього середовища), представив різні рішення зі збільшення тривалості життя носіїв фотографії, при цьому зацентрувавши увагу на різновидах матеріалів, які повинні використовуватися для зберігання фото, а також на правилах експонування аналогових фотографій.

Значну зацікавленість учасники виявили під час проведення дводенного майстер-класу «Фотографічні зображення на папері» від Сандри Марії Петрілло (Sandra Maria Petrillo) із Студії збереження SMPHOTO (Італія), що відбувся в Художньому музеї (Таллінн, 2016 р.) під егідою ВААС та Естонського товариства фотографічної спадщини. У фокус уваги майстер-класу потрапили методики оброблення та тривалого зберігання фотографій.

Результатом співпраці ВААС з Асоціацією архівістів та Центральним державним архівом Литви стало проведення два роки поспіль семінарів для фахівців інформаційних установ. Перший науково-практичний семінар «Управління аудіо- та відеоколекціями» (2017 р.) відвідали фахівці українських архівів, бібліотек та музеїв¹⁹. У запропонованому модератором заходу, професором Говардом Бессером (Howard Besser)²⁰ аналізі процесів старіння фізичних носіїв підкреслювалися важливість регулярного контролю за їх фізичним станом та оцінки ризиків. Під час семінару дискутувалися проблеми питання представлення метаданих та різних форматів доступу до оцифрованих аудіо- та відеоколекцій.

Інше наповнення мав другий семінар «Управління колекціями цифрової аудіовізуальної спадщини» (2018 р.), що відбувся на базі Литовської національної бібліотеки ім. Мартінаса Мажвідаса. У заході взяли участь фахівці з литовських, латвійських, естонських та чеських архівів, бібліотек та музеїв. Спікер семінару Юозас Маркаускас, аналізуючи принципи створення метаданих та керування базами даних, ознайомив слухачів зі стандартами та найкращими практиками збереження різних видів цифрового аудіовізуального контенту. Він виділив проблеми каталогізації, з якими стикаються фахівці у своїй повсякденній роботі. Говорячи про довгострокове зберігання цифрових ресурсів, звернув увагу на те, що досі не існує загальних стандартів для збереження звуку та відео, а також на необхідність дотримання балансу між довгостроковим збереженням та забезпеченням доступу до аудіовізуальних документів.

Цей більш ніж розлогий перелік переконує в одному: місцеві семінари сприяють виявленню суспільної потреби у підвищенні фахового рівня працівників сфери аудіовізуального архівування на локальному рівні, формують потребу особистості у професійному вдосконаленні, сприяють засвоєнню культури професійної діяльності.

Отже, незважаючи на досить коротку свою історію, ВААС вдалося успішно закріпитися в ролі провідного регіонального фахового об'єднання, що не лише створює мережі і форуми для фахової наукової полеміки та обміну інформацією, але й координує діяльність регіональних та локальних центрів, спрямованих на просування професійних стандартів, методик забезпечення збереження та удоступнення аудіовізуальної спадщини в країнах Балтії.

Водночас, не обмежуючись регіональною ідентичністю та співпрацею в рамках ВААС, асоціація демонструє вдалу інтеграційну взаємодію на міжнародному рівні (в першу чергу завдяки участі в загальноєвропейських проектах та діючому діалогу з IASA), тим самим зміцнюючи свої позиції в міжнародному архівному середовищі.

Дедалі істотнішу роль відіграє ВААС у фаховому зростанні її активних членів. Сформована у рамках асоціації професійна команда (Ларс-Гуннар Бенгтссон, Андріс Кестеріс, Лассі Нільссон, Тедд Урнес, Юозас Маркаускас), володіючи ґрунтовними профільними знаннями, розумінням пріоритетів в умовах постійного оновлення аудіовізуального середовища, умінням вести діалог із міжнародними інституціями на найвищому рівні, перебуваючи, як правило, в епіцентрі розв'язання найбільш актуальних галузевих проблем, спричиняється до розвитку аудіовізуальної архівістики.

Насамкінець, слід наголосити (і досвід ВААС дає підстави для цього висновку), що проблеми архівування аудіовізуальної спадщини мають міждисциплінарний характер та глобалізаційні тенденції, навко-

ло яких об'єднують зусилля різні фахівці. Складно переоцінити перевагу, що мають ті з інституцій, які заангажовані в повноцінному міжнародному співробітництві. Тож своєчасність та ефективність зрушень у сфері архівування аудіовізуальної спадщини України полягає не в твердженнях і деклараціях про їх необхідність, а в тому, як швидко ми позбудемося власної професійної ізоляції та, відповідно, вибудуємо відносини з такими асоціаціями як ВААС.

¹ *Noorhani Piret*. Archival Cooperation and Community Building. ВААС 10. URL: <http://www.baacouncil.org/media/public/2015-tallinn/noorhani-baac-2015.pdf> (дата звернення: 22.07.2018).

² *Tedd Urnes*. Report: the History of the Baltic Audiovisual Archival Council (ВААС). URL: <http://www.baacouncil.org/media/public/2015-tallinn/BAAC-report-2015-final.pdf> (дата звернення: 22.07.2018).

³ Сайт Балтійської аудіовізуальної архівної ради. URL: <http://www.baacouncil.org>. (дата звернення: 18.07.2018).

⁴ *Ray Edmondson*. Audio Visual Archiving: Philosophy and Principles. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002439/243973e.pdf> (дата звернення: 18.00.2018).

⁵ Інформація наведена за офіційними даними, оприлюдненими на сайті ВААС, і демонструє динаміку зростання кількості учасників та розширення географії її представництва завдяки Нідерландам, Польщі, Чехії.

⁶ Департамент був створений парламентом Канади 2004 р. і об'єднав у собі Національний архів Канади і Національну бібліотеку Канади. Нині діяльність департаменту регулюється Актом про Бібліотеку і Архів Канади.

⁷ Посаду президента ВААС у 2005–2007 рр. займала Пірет Ноорхані, у 2007–2011 рр. – Юозас Маркаускас, у 2011–2015 рр. – Зейн Гроса.

⁸ Baltic Audiovisual Archival Council Annual Report 2007/2008. URL: <http://www.baacouncil.org/media/public/baac-an-0708.pdf> (дата звернення: 23.07.2018).

⁹ Joint IASA-BAAC Conference report 2013. URL: <http://www.baacouncil.org/1405-joint-iasa-baac-conference-report-2013> (дата звернення: 18.07.2018).

¹⁰ Форум об'єднав представників з Австралії, Австрії, Бельгії, Болгарії, Кайманових островів, Канади, Данії, Естонії, Фінляндії, Франції, Німеччини, Греції, Індії, Ізраїлю, Італії, Іспанії, Замбії, Латвії, Литви, Мексики, Нідерландів, Нової Зеландії, Норвегії, Польщі, Португалії, Росії, Словенії, Південної Африки, Швеції, Швейцарії, Великобританії, США, Ямайки.

¹¹ SOIMA – програма збереження колекцій звукозаписів та зображень, започаткована у 2006 р. ICCROM із метою координування міжнародних акцій щодо захисту збережених аудіовізуальних колекцій. Програма поєднує 3 напрями діяльності: тренінг, формування/поширення інформації та дослідження у сфері аудіовізуального архівування. Основний стовп програми – Міжнародний курс SOIMA (вперше представлений у 2007 р.), проводиться кожні 2 роки у співпраці з різними партнерами в різних частинах світу. Ці курси допомагають його учасникам поглиблювати свої знання і зміцнювати експертну базу, а також формувати довгострокові професійні зв'язки.

¹² SOIMA training in India. URL: <http://www.baacouncil.org/1347-soima-training-in-india> (дата звернення: 23.07.2018).

¹³ Baltic Audiovisual Archival Council Annual Report 2007/2008. URL: <http://www.baacouncil.org/media/public/baac-an-0708.pdf> (дата звернення: 23.07.2018).

¹⁴ Europeana Sounds – це загальноєвропейський проєкт, тривалістю 3 роки (2014–2017 рр.), що фінансується спільно Європейською Комісією і консорціумом Europeana Sounds та спрямований на суттєве збільшення обсягу аудіо-та аудіосуміжних ресурсів, доступних через Europeana.

¹⁵ Естонський кіномузей заснований восени 2006 р. із метою документування історії естонського кіно. Найбільше музейне зібрання пов'язане з відомою кіностудією «Талліннфільм». У жовтні 2017 р. кіномузей отримав новозбудовану власну будівлю з кінотеатром на понад 200 глядачів та конференц-залом для проведення кінопоказів та інших заходів.

¹⁶ From Grain to Pixel: The Archival Life of Film in Transition Giovanna Fossati. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009. URL: <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/1874/34382/1/fossati.pdf> (дата звернення: 22.07.2018).

¹⁷ BaltHerNet – неприбуткова асоціація, заснована 2008 р. (Тарту, Естонія) з метою сприяння співпраці національних та приватних архівів, музеїв, бібліотек, науково-дослідних установ, громадських об'єднань і організацій, що збирають та вивчають культурну спадщину Балтійської діаспори.

¹⁸ Бертран Лаведрін – професор Національного музею природознавства (фр. Muséum national d'histoire naturelle, Париж, Франція) та директор Науково-дослідного центру збереження колекцій (Center for Research on the Preservation of Collections, CRCC). Він є автором численних праць, у т. ч. чотирьох монографій, присвячених питанням збереження фотографічних колекцій.

¹⁹ Про участь у семінарі представників йдеться у звіті, проте він не дає достеменної інформації щодо представницького складу української делегації.

²⁰ Говард Бессер – професор кінознавства в Нью-Йоркському університеті, де керує програмою магістерської програми архівування кіно- і фотодокументів. У фокусі його досліджень – бази даних зображень, цифрові бібліотеки, стандарти метаданих. Говард Бессер публікує статті, бере участь у конференціях та організовує семінари для фахівців інформаційних установ.

The history of creation, the main aspects of the activity and structural organization of the Baltic Audiovisual Archival Council, its contribution to the system of regional international cooperation in the field of archiving and promoting the audiovisual heritage is researched.

Key words: audiovisual heritage; archiving; association; Baltic Audiovisual Archival Council.

УДК 930.253:[341.384:27-526.62(477)]

С. І. КОТ*

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ФАКТОР ІДЕНТИФІКАЦІЇ
І ПОВЕРНЕННЯ ВТРАЧЕНИХ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
(на прикладі мозаїк і фресок Михайлівського
Золотоверхого собору в м. Києві)**

Розглянуто значення дослідження архівних документів у заходах із повернення в Україну мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в м. Києві.

Ключові слова: архіви; мозаїки; фрески; Михайлівський Золотоверхий собор; повернення; реституція.

Протягом останнього часу у міжнародному культурному та науковому житті все більшого поширення набувають питання ідентифікації втрачених внаслідок Другої світової війни та за інших обставин культурних цінностей, дослідження їх походження в контексті заходів із їх повернення і реституції. Актуальною ця тема є і для України. Як засвідчує досвід проведення таких робіт, ключову роль у вивченні долі втрачених пам'яток культури відіграють архівні документи. Переконливим підтвердженням цьому є приклад боротьби України за повернення з Росії втрачених мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві¹.

Питання повернення в Україну втрачених мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві набуло розголосу вже з проголошенням незалежності України, і стало частиною вимог повернення культурних цінностей з Росії, які в середині 90-х років ХХ ст. набули широкого суспільного резонансу. Проте ні офіційні звернення урядовців, ні пікети громадськості не мали жодних практичних наслідків. Росія «не бачила» цієї проблеми і відмовлялася визнати її існування.

Стало зрозумілим, що для досягнення результатів слід обрати інший шлях, що має ґрунтуватися на конкретних документах та правових нормах, які б переконливо доводили права України на повернення та реституцію цих пам'яток. Крім того, треба було чітко з'ясувати: а, власне, які, де і скільки «михайлівських реліквій» перебувають на

* *Кот Сергій Іванович* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Відділу історії України другої половини ХХ століття; керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України; керівник неструктурної групи «Центр досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей»; голова Правління Фондації імені Олега Ольжича.

території Російської Федерації, і за яких обставин вони туди потрапили.

Станом на той час було відомо лише про 4 з них – мозаїку «Дмитро Солунський», 2 фрески та шиферну плиту, які були передані в 1938 р. на виставку до 750-річчя «Слова о полку Ігоревім» до Третьяковської галереї² і не повернулися в Україну. В процесі кількарічних досліджень групі науковців під керівництвом автора цієї статті вдалося з'ясувати, що в музеях Москви, Петербурга та Новгороду перебуває щонайменше 26 оригінальних пам'яток XII ст. зі стін Собору. Виникло логічне запитання: звідки в Росії взялися понад два десятка інших реліквій?

Ситуація значно ускладнювалася тим, що Міністерство культури Російської Федерації, дирекції і відділи фондів найбільших російських музеїв категорично відкидали будь-яку інформацію про перебування в Росії пам'яток зі стін колишнього Михайлівського собору, зокрема заявлялося, що це не «михайлівські» пам'ятки і взагалі вони не з Києва (називався навіть Чернігів і Троїцько-Іллінський монастир). А Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі в пошуках додаткових аргументів на свою користь провів спеціальні фізико-хімічні аналізи фактури наявних у нього фресок, щодо яких були висунуті вимоги України.

За таких обставин головну роль у проведенні безумовної ідентифікації та встановленні походження виявлених в музеях Росії мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору відіграло дослідження архівних документів. Ця робота потребувала багаторічної праці та залучення різноманітних джерел. Зокрема, були опрацьовані фонди Центрального державного історичного архіву України, м. Київ і Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України; архіви Національного художнього музею України, Національного заповідника «Софія Київська», Київського музею російського мистецтва (тепер – Національний музей «Київська картинна галерея»), Інституту археології України НАН України. Окрім того, позитивний результат досліджень не був би можливий без праці науковців і експертів у російських архівах та музеях. Слід відзначити, що за досягнутими домовленостями, українські фахівці мали змогу працювати з фондами Російського державного архіву літератури і мистецтва (м. Москва), Державної Третьяковської галереї (м. Москва), Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург), Державного Російського музею (м. Санкт-Петербург), Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника (м. Новгород).

У процесі дослідження архівних документів було вирішено такі завдання: встановлено і проаналізовано факти виявлення і описів мозаїк і фресок на стінах Михайлівського Золотоверхого собору у різних історичні періоди та складено їх перелік; опрацьовано документи,

пов'язані із руйнуванням собору в 30-х роках ХХ ст. та переліки зафіксованих тоді пам'яток мистецтва; встановлено обставини демонтажу зі стін собору мозаїк і фресок та їх переміщення до місць зберігання і реставрації; опрацьовано документи, пов'язані з міжмузейною передачею демонтованих мозаїк і фресок на зберігання і експонування протягом 30-х – поч. 40-х років ХХ ст.; виявлено корпус документів, пов'язаних із першими переміщеннями низки мозаїк та фресок до Москви в цей період та їх подальше часткове переміщення до Ленінграда; складено реєстри мозаїк та фресок, які перебували в Києві станом на 1941 р.; виявлено німецькі документи щодо вивезення мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору з Києва і встановлено маршрут вивезення; виявлено і опрацьовано американські документи на віднайдені на території Німеччини мозаїки та фрески; отримано американські документи зі списками переданих до СРСР культурних цінностей, в яких фігурують вказані мозаїки та фрески; виявлено і опрацьовано документи щодо відправки з Берліна до Києва частини мозаїк та фресок, а також щодо відправки іншої їх частини до м. Павловськ, а звідти до Новгороду; опрацьовано документи щодо передачі частини мозаїк та фресок з Новгороду до Державного Ермітажу та Російського музею у Ленінграді. Таким чином, на підставі виявлених архівних документів вдалося прослідкувати увесь рух демонтованих зі стін собору мозаїк і фресок у довоєнні роки, під час війни та в повоєнний період. Відповідно була проведена повна наскрізна ідентифікація і атрибуція кожного об'єкта, на який претендувала Україна.

Проведені розшуки дали такі результати: 1936 р. – перша втрата: за нез'ясованих обставин вивезено 3 пам'ятки (2 мозаїки та фреска); 1938 р. – на виставку до Москви вивезено з метою тимчасового експонування і не повернуто 5 пам'яток (додатково до згаданих вище знайдено підтвердження ще на одну мозаїку); 1943–1947 рр. – вивезено до Німеччини, повернуто до СРСР і передано не українським, а російським музеям 18 предметів.

Матеріали досліджень були оформлені в реституційні вимоги за міжнародними стандартами і передані до уряду України, який звернувся з офіційним клопотанням про повернення михайлівської спадщини з Росії. Вивчивши їх, російські фахівці змушені були визнати – підстава для розгляду є, хоч до цього часу навіть саме існування проблеми повернення культурних цінностей в двосторонніх стосунках категорично заперечувалося російською стороною.

У грудні 1998 р. розпочалися офіційні українсько-російські переговори щодо повернення в Україну пам'яток Михайлівського Золотоверхого собору ХІІ ст., які нині перебувають на території Росії³. Передбачалося, що в рамках трьох робочих засідань, які мали відбутися ще до осені 1999 р., будуть підготовлені узгоджені експертні висновки

українських та російських фахівців як підстава для ухвалення урядових рішень. Але перше засідання пройшло під знаком жорсткого протистояння сторін, які не бажали поступатися своїми позиціями. Жодних конкретних висновків ухвалено не було. Позитивним підсумком дискусії стали задеклароване бажання спільно розібратися в долі мистецької спадщини собору та вироблені принципи роботи експертів із правом їх доступу до музейних фондів.

Далі в переговорному процесі запала майже річна пауза, під час якої виникла пікантна ситуація у зв'язку з поширенням в Україні офіційної інформації про передачу частини михайлівських реліквій восени 1999 р. з нагоди днів російської культури в Україні, але цього не відбулося. Адже дискусія набула характеру боротьби за кожен окремих предмет, право на повернення якого треба було доводити архівними документами. Лише на другому засіданні експертних груп у жовтні 1999 р. спільним протоколом було підтверджено право України на повернення перших чотирьох орнаментальних фресок із фондів Державного Ермітажу у Петербурзі. Однак процес їх передачі затягся майже на півтора року – російська сторона посилювалася на відсутність прецеденту та виробленої процедури. Нарешті, не без очевидного впливу політичної кон'юнктури, історична справедливість та добра воля все ж здобули переконливу перемогу. Повернення у лютому 2001 р. чотирьох фресок з Державного Ермітажу у Петербурзі стало першим результатом українсько-російських переговорів на шляху до Києва реліквій Михайлівського Золотоверхого собору.

Однак подальші переговори щодо реституції в Україну михайлівських реліквій наразилися на значні труднощі, пов'язані з кардинальними розходженнями позицій сторін. Справа почала затягатися. Лише у 2003 р. відбулося наступне засідання комісії експертів, яке проходило в Державному Ермітажі. Воно також було успішним для українських експертів, які довели право України на беззастережне повернення ще семи фрагментів фресок XII ст. зі стін Михайлівського Золотоверхого собору. У 2004 р. вони також були передані в Україну. Таким чином, у той період загалом вдалося повернути в Україну 11 фресок зі стін собору.

На жаль, це був поки що останній акт передачі реліквій Михайлівського Золотоверхого собору в Україну. З того моменту переговорний процес був зупинений. Жодних засідань комісії експертів не відбувалося. І на території Російської Федерації дотепер ще перебуває значна кількість мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору, які мають повернутися до України. Досягти спільного рішення щодо цих пам'яток буде складно. Адже, крім суто музейної цінності, мова йде про право на «київську спадщину». А будь-які дискусії на цю тему болоче сприймаються російськими політиками і діячами культури. Проте

незаперечні факти та історична справедливість є вагомими аргументами України, які дозволяють їм оптимістично дивитися на перспективу переговорів. Головне – бажання, політична волі і віра в свої сили.

¹ Детальніше див.: *Кот С., Коренюк Ю., Себта Т.* Привласнення і реституція // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. XXVI–XXVIII

² Детальніше див.: *Кот С., Коренюк Ю.* Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України. 2004. Ч. 2. С. 2–19.

³ Детальніше див.: *Кот С.* До питання про мистецьку спадщину Михайлівського Золотоверхого собору в музеях Росії // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. статей. Вип. 8. Київ, 1999. С. 29–36; *Кот С., Коренюк Ю.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. 63–82.

In article describes a significance of research of archival documents for return and restitution of mosaics and frescoes of Michael's Golden-Domed Cathedral in Kyiv.

Key words: archives; mosaics; frescoes; Michael's Golden-Domed Cathedral, return, restitution.

УДК 069.8(093):94(477)«1939/1945»+912.43-028.27

Л. В. ЛЕГАСОВА, Н. С. ФІЛАТОВА*

**ЕЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФІЧНИЙ ПРОЕКТ
«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ
НА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ МАПІ
УКРАЇНИ»: ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ**

Розглянуто проблеми джерельної бази та інтерпретації наявних у музеї джерел, з якими зіткнувся науковий колектив Меморіалу під час створення в музеї електронно-картографічного проекту «Місця пам'яті про Другу світову війну на адміністративно-територіальній мапі України». Зокрема, з такими джерелами, як різноманітна картографічна продукція, довідники до атласів, архівні матеріали, щоденники бойових дій та донесень, тощо. Акцентується увага на тому, що цей електронно-картографічний проект є вагомим складником майбутньої реекспозиції музею.

Ключові слова: картографічні джерела; адміністративно-територіальний поділ 1939–1945 рр.; Друга світова війна; електронно-картографічний проект; Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Діяльність Національного музею історії України у Другій світовій війні пов'язана безпосередньо з питаннями аналізу та оприлюднення причин і наслідків кривавого протистояння першої половини ХХ ст., а також збереження історичної пам'яті про учасників тих глобальних подій.

Під час створення в музеї Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих і зниклих безвісти воїнів (ВБЗ), проведення наукових розвідок щодо тематики воєнних дій на території України, а також дослідження злочинів, здійснених як нацистами під час окупації України, так і сталінським режимом, науковий колектив зіткнувся з проблемами джерельної бази та інтерпретації наявних у музеї джерел.

Для визначення населених пунктів та інших об'єктів у контексті проведення наукових досліджень, наукові співробітники музею залучали картографічні джерела. Уже з 30-х років ХХ ст. існувала розгалужена система картографічної інформації, що містила у своєму

* *Легасова Любов Володимирівна* – заступник генерального директора з наукової роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, заслужений працівник культури України;

Філатова Наталя Станіславівна – завідувач науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, заслужений працівник культури України.

складі військові, політичні, географічні мапи та атласи різних масштабів.

Водночас наявна картографічна продукція внаслідок специфічного впорядкування гальмувала роботу дослідників. Складними для опрацювання в цій групі джерел були не лише назви географічних об'єктів, а й належність їх до певного району чи області. Причому ця проблема мала 2 основних вектори: адміністративно-територіальна належність на час подій 1939–1945 рр. та відповідність географічних об'єктів сучасному державному устрою країни.

За майже 80 років відбулися значні зміни в адміністративно-територіальному поділі країни (центри деяких районів і сільських рад були перенесені до інших адміністративних одиниць внаслідок зруйнування низки населених пунктів під час війни; з'явилися нові адміністративні підпорядкування та утворення; були сформовані сучасні адміністративні райони на території приміських зон міських рад – обласних центрів; відбулося віднесення селищ міського типу та населених пунктів до категорії міст районного підпорядкування й перейменування їх, укрупнення сільських рад тощо). Так, напередодні Другої світової війни 10 січня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було прийнято рішення про утворення Сумської, Кіровоградської і Запорізької областей у складі Української РСР. На 1941 р. у Сумській області налічувався 31 район. Кількість районів не раз змінювалася (1946 р. – 31, 1960 р. – 24, 1965 р. – 16, 1979 р. – 18, 1993 р. – 18)¹. До складу Кіровоградської області під час створення відійшли Златопільський, Кам'янський, Олександрівський, Підвисоцький та Чигиринський райони Київської області. А з січня 1954 р. Чигиринський район увійшов до складу новоствореної Черкаської області². Нині у складі Кіровоградської області налічується 21 район. Запорізька область була створена у складі 29 районів. Кількість районів не раз змінювалася (1946 р. – 23, 1963 р. – 10, 1966 р. – 17, від 1993 р. – 20)³. Загалом же більшість областей та районів України змінили свою географічну конфігурацію з 1939 р. до наших часів. Луганська, Львівська, Донецька, Хмельницька та Івано-Франківська області отримали свою теперішню назву вже після завершення Другої світової війни. За той же проміжок часу своє обласне географічне підпорядкування змінили більш ніж 1,5 тис. населених пунктів. Різноманітних змін (наприклад, щодо районної приналежності) зазнали більше 16,2 тис. населених пунктів. Такі зміни потребували постійного уточнення їхньої територіальної приналежності під час роботи з джерелами різних хронологічних періодів.

Особливо нелегкими для дослідження в цьому плані стали Запорізька, Чернівецька, Львівська та Закарпатська області, а також Автономна Республіка Крим.

Так, у Запорізькій області з 950 населених пунктів 200 змінили назву. Тільки в Токмацькому районі таких змін зазнали 36 назв із 57⁴. Лідером у цьому процесі став Крим. Починаючи з 1944 р., трьома Указами вищого законодавчого органу РСФРР (від 14 грудня 1944 р., 21 серпня 1945 р. та 18 травня 1948 р.), до складу якої входила Кримська Автономна Соціалістична Республіка (18 жовтня 1921 р. – 30 червня 1945 р.), а потім Кримська область (до 19 лютого 1954 р.), нові назви отримали 1 754 населені пункти. Із цієї кількості, за неповними даними, – понад 900 татарських, 50 німецьких, близько 40 грецьких⁵. За офіційними даними, внаслідок адміністративно-територіального реформування 1944–1946 рр. на території України було перейменовано більше 2,5 тис. населених пунктів, а до 2010 р. змінили назву понад 7 тис. об'єктів. Процес таких змін знову запущено у зв'язку з державною політикою засудження комуністичного тоталітарного режиму, яка передбачає (у тому числі) й масове перейменування населених пунктів.

У зазначеній вище групі джерел не обійшлося без проблем і в питаннях адміністративного поділу країни, адже деякі території сучасної України перебували в складі інших країн, зокрема деякі населені пункти Львівщини по кілька разів переходили то до Польщі, то до УРСР. У зв'язку з уточненням українсько-польського кордону в жовтні 1944 р. 5 районів Львівської області (Горинецький, Любачівський, Ляшківський, Синявський, Учнівський) відійшли до Польщі. У 1951 р. на території, що перейшла від Польщі до УРСР, був створений Забузький район із центром у м. Белз. 21 травня 1959 р. до складу Львівської області увійшла Дрогобицька область⁶. Створеної в 1940 р. Ізмаїльської області нині не існує, 1954 р. її території увійшли до складу Одеської області. До новоствореної Херсонської області в березні 1944 р. приєдналися низка сіл Миколаївської, Одеської та Запорізької областей, а також відбулися реформи в адміністративно-територіальному поділі цих областей. У 1954 р. утворена Черкаська область і частина населених пунктів Київської, Полтавської та Вінницької областей опинилися в її складі. Чітко ідентифікувати однойменні села, які розташувалися поруч, доволі складно (наприклад, назва «Яблунівка» вживається в кожній області й по кілька разів), і тут у пригоді стає графічний складник дослідження. За його допомогою можна створити модель подій, на основі яких зробити остаточні висновки щодо відповідності населеного пункту до конкретної області.

Для роботи з картографічними джерелами використовувалися й офіційні упорядковані довідкові видання. Так, у 1940 р. вийшов довідник «Адміністративно-територіальний поділ союзних республік на 1 травня 1940 р.», у якому містилися систематизовані дані щодо окремих адміністративних та географічних одиниць. Утім, ця інформація обмежувалася лише містами обласного підпорядкування, районами,

районними центрами та залізничними станціями. Наступний довідник з'явився лише в 1946 р. Він подавав майже вичерпний перелік офіційно існуючих (на час виходу довідника) населених пунктів у кордонах тогочасної УРСР – загалом понад 45,3 тис. назв. Однак і цей довідник не вирішував усіх запитань.

Проблему викликали й сучасні картографічні джерела, які суттєво відрізнялися від картографічного матеріалу довоєнного, воєнного та повоєнного часу як за кількістю адміністративних одиниць, так і за їхнім розташуванням. Тому виникла потреба у створенні на базі музею відповідного картографічно-джерелознавчого дослідження, яке можна було б реалізувати у зручній для пошуково-дослідницької роботи формі.

Досить вдалим форматом для електронно-картографічного проекту стало створення єдиної бази географічної та адміністративно-територіальної інформації з графічним інтерфейсом, яку можна використовувати в якості основи для накладання модулів, що можуть мати будь-яку тематичну спрямованість, необхідну для досліджень. У рамках цього проекту проводиться наповнення інтерактивної карти різноплановою інформацією хронологічного, історичного, географічного, демографічного та адміністративного характеру, на основі якої можна створити широкий спектр інфографіки.

Отже, наступними джерелами потрібної інформації стали: архівні довідки за документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) і державних архівів областей про визволення населених пунктів України від нацистів, складені ще в 1946–1948 рр.; довідки сільських рад, акти й свідчення місцевих мешканців та представників органів влади про злочини гітлерівців під час окупації; накази Верховного Головнокомандування з повідомленнями про очищення від нацистів найбільших населених пунктів, залізничних станцій; наукова, науково-документальна, мемуарна та краєзнавча література; листування з органами місцевої влади та управління, краєзнавчими та історичними музеями, пошуковими організаціями тощо. Крім того, кожне таке джерело мало цілий спектр особливостей і проблем адаптації та інкорпорації до зазначеного проекту.

Наприклад, проблемними були документальні матеріали, пов'язані з областями, де вигнання гітлерівців відбувалося в кілька етапів (Ворошиловградська (Луганська), Сталінська (Донецька), Харківська, Житомирська). Міста і села по кілька разів переходили з рук у руки, іноді до десяти разів на добу. Так, лише під час Харківської фронтової наступальної операції (2 лютого – 3 березня 1943 р.) військами Вороного фронту було визволено від нацистських окупантів кілька міст,

залізничних вузлів, районних центрів Харківщини та Сумщини, зокрема Чугуїв, Вовчанськ, Харків, Богодухів, Люботин, Мереху, Тростянець, Суми, Охтирку, Лебедин, Валки. Проте в березні більшість із цих населених пунктів знову опинилися під контролем ворога⁷. А під час Донбаської стратегічної наступальної операції (13 серпня – 22 вересня 1943 р.) відбулося остаточне вигнання гітлерівців із багатьох міст (деякі з них повторно, окремі міста – втретє) Ворошиловградської, Сталінської, а також частини Харківської, Дніпропетровської та Запорізької областей⁸. Це, наприклад, міста Лисичанськ Ворошиловградської області та Барвінкове Харківської області. Лисичанськ був окупований 10 липня 1942 р., вперше звільнений 6 лютого 1943 р., повторно окупований 3 березня 1943 р., вдруге вигнання гітлерівців відбулося 2 вересня 1943 р.; Барвінкове окуповане 24 жовтня 1941 р., визволене 23 січня 1942 р. Удруге захоплене 18 травня 1942 р., звільнене повторно 6 лютого 1943 р. Окуповане втретє 28 лютого 1943 р., остаточно очищене від гітлерівців 10 вересня 1943 р.⁹ Загалом же більше 2,3 тис. населених пунктів України по кілька разів переходили до різних воюючих сторін.

На території деяких областей проводилося по 3–5 наступальних стратегічних і фронтових операцій. Зокрема, Волинь визволяли із січня до липня 1944 р. у результаті Ровенсько-Луцької та Поліської фронтових, а також Білоруської та Львівсько-Сандомирської стратегічних наступальних операцій. Чернівецька область була очищена від ворога в період із березня до вересня 1944 р. у результаті Умансько-Ботошанської, Проскурівсько-Чернівецької та Карпатсько-Ужгородської фронтових наступальних операцій. Під час проведення Мелітопольської, Запорізької та Нікопольсько-Криворізької фронтових наступальних операцій із вересня 1943 р. до лютого 1944 р. звільнено від гітлерівців Запорізьку область. Найбільше (5 фронтових наступальних операцій) відбулося на території Харківської області із січня 1942 р. до вересня 1943 р.

Ще одним джерелом електронно-картографічного проекту є щоденники бойових дій та донесень окремо взятих частин та з'єднань. Однією із проблем цієї групи джерел є недостатня доступність або відсутність відповідних документів. Особливо це стосується низових армійських структур. У цій ситуації в пригоді стають документи про вибуття з військової частини або нагородження військовослужбовців. Подібні дані у з'єднанні з картографічною інформацією уможливають створення докладних мап та іншої інфографіки бойових шляхів окремих військових підрозділів.

Процес засудження тоталітарних режимів поставив (у т. ч. й перед співробітниками музею) завдання виявити та деталізувати місця злочинів, що відбувалися під час Другої світової війни. У пошуках інформації про злочиння нацистів у період окупації були використані фонди му-

зею, матеріали ЦДАГО України, ЦДАВО України та державних архівів областей. Науковцям не вдалося відшукати документи Яготинського й Кам'янського районів, які зберігалися в невідомому обласному архіві внаслідок змін в адміністративно-територіальному поділі країни, адже негативні відповіді були отримані з Київської, Полтавської, Черкаської та Кіровоградської областей. Під час створення інформаційно-картографічного банку даних були проаналізовані хронологічні довідки сільських рад, акти та свідчення місцевих мешканців та представників органів влади. Науковим співробітникам музею вдалося зібрати інформацію про кількість страчених гітлерівцями місцевих мешканців та кількість людей, вивезених на примусові роботи, а також структурувати дані про різні прояви злочинів нацизму на території більше ніж 11,7 тис. населених пунктів України. До переважної більшості довідок додавалися поіменні списки. Хронологічні довідки, які мають неабияку історичну цінність, в Україні майже не видавалися. Нині налічується лише 5 збірників документів, де наявне це джерело (наприклад, Ніточко І. І. Окупація. Березівський район. Одеса, 2008. 288 с.).

Електронно-картографічний проект «Місця пам'яті про Другу світову війну на адміністративно-територіальній мапі України», що створюється в музеї, є важливим інформантом із широкого спектра напрямів науково-дослідницької роботи Меморіального комплексу, вагомим складником майбутньої реекспозиції музею. Формування потрібних для цього проекту баз даних та інтерфейсів тісно пов'язане з вирішенням нагальних проблем вивчення адміністративно-територіального устрою країни як в 1939–1945 рр., так і на сучасному етапі розвитку держави, зокрема й проблем джерельної бази. Створення ядра електронно-картографічного дослідження є результатом першого етапу роботи.

Подальша діяльність формування зазначеного вище проекту має на меті уточнити та доповнити наявні дані з архівних документів та картографічної продукції, з численних, але малоструктурованих та розпорошених джерел, а також передбачає двосторонній зв'язок між створеною базою та дослідженням.

У кінцевому підсумку цей інтерактивний картографічний проект дасть змогу вийти за межі суто статистичних і фактографічних даних, заглибитися в історіософію війни, простежити еволюцію комеморативної політики різних державних устроїв України.

¹ Енциклопедія історії України: У 10 Т. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 905.

² Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918–2010 рр. : довідник. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2012. С. 51, 58.

³ Енциклопедія історії України... 2005. Т. 3. С. 266–268.

⁴ Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ: Аеростат, 2014. С. 113.

⁵ Брошеван В. М. Как создаются мифы в Крымской истории // Военно-исторический архив. 2011. № 9. С. 138–141.

⁶ Енциклопедія історії України... 2009. Т. 6. С. 347–348.

⁷ Україна: Хроніка ХХ століття: довідкове видання. Роки 1941–1943. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 390–401.

⁸ Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 80.

⁹ Лысаковский Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А. Освобождение Украины. 1943–1944: историко-статистическое исследование. Киев.: КВІО, 1995. С. 36–40.

The article is devoted to problems of sources and interpretation of existing sources in the museum that facing the scientific staff of the Memorial when creating the museum electronic map project «Places of the Memory of Second World War on the territorial administrative map of Ukraine». In particular to such resources as various cartographic products, reference to atlases, archival materials, diaries and reports of fighting, and others. The attention is paid to the fact that this electronic map project is an important component of future re-exposure of the museum.

Key words: cartographic sources; administrative-territorial division of the 1939–1945; Second World War; electronic map project; National Museum of the history of Ukraine in the Second World War.

УДК 930.2(47:477)«1945/1959»

О. О. МАВРІН*

**АРХЕОГРАФІЧНА ПЕРЕДМОВА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ
РОЗВИТКУ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ 1940-х – 1950-х РОКІВ**

Аналіз змісту та структури передмов до збірників документів і матеріалів, що видавалися в УРСР у 1940-х – 1950-х роках, дає підстави для певних узагальнень у дослідженні розвитку теорії та методики післявоєнної української радянської археології. У цей період архівні установи в УРСР активно займалися підготовкою різного роду тематичних документальних публікацій, у передмовах до яких археологи не лише засвідчували суворе дотримання правил публікації, що існували в СРСР, але й шукали шляхів адаптувати ці правила до «свого» матеріалу.

Ключові слова: археологічна передмова; теорія; методика; українська радянська археологія.

Питанням розвитку теорії та методики археології в УРСР присвячено все ще не так багато досліджень у вітчизняній історіографії. Найбільш відомим серед них є навчальний посібник «Українська радянська археологія» С. Яковлева¹. Необхідно згадати також праці І. Бутича, опубліковані в період 1950-х – 1970-х років: «Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР»², «Література до історії української археології»³, «Назрілі питання української радянської археології»⁴. Архівіст Ю. Прилепішева у своєму дисертаційному дослідженні приділила увагу нормативній базі публікації історичних документів українськими археологами-архівістами, зокрема, й післявоєнного періоду⁵. Власне проблемам розвитку теорії та методики археології в УРСР присвячено монографію «Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археології в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.)»⁶, а також дослідження «До питання щодо формування теоретичних засад археології в УРСР у повоєнний період»⁷, які належать авторів цієї статті.

Чи не єдиною формою археологічної діяльності у післявоєнний період була публікація тематичних збірників документів і матеріалів до річниць, ювілейних дат тощо.

* *Маврін Олександр Олександрович* – кандидат історичних наук, заступник директора Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Після виявлення документів і їх роздрукування, найважчою частиною підготовки збірника документів і матеріалів до публікації завжди вважалося археографічне опрацювання документів.

На цьому етапі (окрім спеціалізованих статей) великий матеріал подають передмови до збірників документів. За попередніми даними, зібраними на основі анкетування, з'ясувалося, що структура передмов до збірників документів, що вийшли друком у 1940-х – 1950-х роках, складається з певного переліку питань, коло яких і повнота висвітлення не була стабільною. Часто це залежало від того, яка установа готувала публікацію. Так, республіканські археографічні центри, як правило, випускали збірники вищої якості, ніж обласні. У межах трьох найкрупніших осередків – академічного, архівного й партійного, теж виявилися суттєві розбіжності на рівні стилю видання та на рівні двох десятиліть. Видання кінця 1940-х років відмінні від видань кінця 1950-х років. Оскільки коло питань, що піднімаються у передмові, є типовими, з усього загалу публікацій доцільніше обрати найбільш репрезентативні. Перш за все це ті публікації, що належали до трьох головних республіканських осередків як видань із найбільш повною теоретичною частиною, представленою у передмові. У процесі аналізу слід порівняти продукцію академічного, архівного і партійного осередків між собою на предмет наявності теоретичної частини. Також необхідно ввести часовий фактор – порівняти рівень видань 1940-х і 1950-х років між собою. Окрім того, варто порівняти висвітлення теоретичних питань у передмовах та реалізацію цих положень у самому виданні.

Отже, передмова є одним із найважливіших джерельних матеріалів цього дослідження. Передмова до збірника складалася з історичної частини та археографічної. Перша частина, зазвичай, являла собою історичний екскурс, у якому викладалася історія питання. Цю частину передмови мають всі збірники 1940-х – 1950-х років. У зазначений період спостерігається певна динаміка розростання цієї частини. Так, у виданнях 1940-х років – переважно короткі екскурси подій. Виключення становить збірник «Селянський рух на Буковині 40-х років ХІХ ст.», де історичний вступ становить близько 40 сторінок. У 1950-х роках великі історичні екскурси – це вже звична практика. Розлогі вступи доповнюються «Хроніками подій». Так, у збірнику «Подъём революционного движения на Украине накануне первой русской революции (1901–1904 гг.)» (К., 1955, т. 1) історичний нарис розгорнувся на 32 сторінки. У збірнику «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции» (К., 1957) – на 8 сторінок. Історична частина передмови у збірнику «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)» (К., 1957) становить 24 сторінки, а у «Рабочее

движение на Украине в годы нового революционного подъёма 1910–1914 гг.» (К., 1969) – 51 сторінку. Показовим є порівняння передмов двох збірників документів т. зв. феодальної доби: «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.)» (К., 1946) та «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953). Перший том збірника «Воссоединение Украины с Россией» охоплює майже той самий період, що й видання 1940-х років. У ньому вміщені документи з 1620-го до 1647-го року. Якщо видання 1940-х років містить передмову на півсторінки, то видання 1950-х років, об'єм якого принаймні на третину більший, – на 23 сторінки.

Таким чином, передмови до збірників документів мають власну структуру. Одним із головних її елементів є історичний нарис. Останній протягом двох десятиліть мав тенденцію до розширення. Також у 1950-х роках помітна ще одна особливість. У поодиноких випадках історичну частину писали «знакові» особи. Так, передмову до «Радянського будівництва на Україні» написав Г. Петровський, а не упорядники, як робилося зазвичай.

Характерною особливістю видань 1940-х років була фактично нерозділеність історичної частини передмови й археографічної. Для 1950-х років це вже фактично обов'язковий елемент оформлення. Подекуди він підкреслюється особливими елементами: пробілами (розривами), зірочками. Інколи частина «Від упорядників» виокремлюється в окремий підрозділ і так фігурує у змісті збірників. Археографічна частина передмови складається з цілої низки питань: характеристика вміщених документів, передача текстів, принципи структурування матеріалу у збірнику, укладання заголовків, легенд, покажчиків тощо. Саме цієї частини роботи стосувалася більшість критичних зауважень, висловлених у 1940-х – 1950-х роках фахівцями: «Прислані держархівом копії документів говорять про те, що більшість архівів не дотримується елементарних правил копіювання документів. Багато копій присилаються в скороченому вигляді, опускаються заголовки і підписи під документами, не вказуються дати створення документів, в легендах відсутні дані, що вказують, чи є ці документи оригіналами, відпусками чи копіями», також: «Ті копії, що присилаються, не завжди задовольняють укладачів, оскільки в них часто опускаються відомості про автора документа, адресата, дату. У легенді зазвичай не вказано, чи є документ оригіналом, чи копією»⁸. Отже, одним з обов'язкових елементів археографічних передмов є характеристика вміщених документів.

У 1940-х роках домінують видання, що вміщують копії. Основною причиною залучення копій є втрата під час війни оригіналів. Якщо це стосувалося документів новітньої історії, то поширеною була практика вмішувати матеріали преси, а не архівні документи. У деяких збірни-

ках зустрічається доволі оригінальне пояснення цьому факту: «У дні революційних протистоянь сучасники їх воліють діяти, а не документувати події»⁹.

Стандартним поясненням в аналогічних виданнях є все ж знищення документів, а не загальною їх відсутність. Новим для 1950-х років у аргументації «чому саме такого типу матеріали були відібрані?» є посилення на їх підвищену інформативність порівняно з іншими¹⁰. Також у 1950-х роках у деяких збірниках документів, попри основний масив матеріалів, взятий з преси, окремо окреслюється коло оригінальних документів із зазначеної тематики^{11*}.

На кінець 1950-х років у структурі передмов закріпилося чітке виокремлення принципів передачі тексту документів; заголовків, легенд, приміток, покажчиків. Тоді як у передмовах 1940-х років перелік означених елементів був значно менший. Часто були відсутні самі терміни (зокрема «легенда»), а описувалася лише практика. Висвітлення питань археографічного оформлення було звуженим.

Оскільки загальносоюзна/російська археографія особливої ваги надавала заголовкам до документів, то в принципах їх укладання найкраще проявляються її знакові риси. Зокрема, характерною рисою радянської археографії було диференційоване ставлення до різних документів. Була група документів, до якої ставилися з особливим пієтетом. Він проявлявся в тому, що найкращі наукові здобутки археографії застосовувались перш за все до цієї групи. В той же час, саме ці документи в процесі опрацювання складали плідний матеріал для археографічних нововведень, які, як правило, через певний час ставали загальним правилом поводження й з іншими документами. Це стосувалося й заголовків: «Слід відмітити, що при опрацюванні лєнінських документів і рішень Комуністичної партії укладачі зберігають заголовки документів у такому вигляді, як вони були опубліковані в офіційних виданнях...»¹²; «До ряду документів (кореспонденцій, листівок) нами зберігаються дати і заголовки, не дивлячись на те, що вони повністю або частково використовуються укладачами при складанні заголовка документа»¹³. В укладанні заголовків менш важливих документів допускається більше свободи: «скорочення тих місць документів, що не мають прямого відношення до теми збірника...»¹⁴, а також «з метою економії місця та уніфікації подачі окремих слів, фраз нами вводили-

* Певними особливими випадками у цьому контексті є матеріали новоприєднаних до України територій. Так, упорядники збірника «Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст.» зазначали, що це не лише повністю нові матеріали, а й загальною перша радянська публікація документів про Буковину взагалі. Тому, окрім загальних відомостей про місце перебування документів, було зазначено, коли і де їх виявлено. Див.: Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст.:зб. документів / упоряд. та передм.: Ф. Шевченко. Київ: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1949. 300 с.

ся в текст документів, легенд, заголовків нові скорочення...»¹⁵. Диференційований підхід особливо наочно проявлявся, коли зустрічалися дві протилежні за значенням групи явищ: «В заголовках нами упускались найменування чинів, титулів, прізвища жандармсько-поліцейських чиновників, а вказувались лише їх посади, в той же час зберігалися прізвища партійних і політичних діячів. Назви фабрик, заводів у заголовках дані повністю, а не так як у тексті документа...»¹⁶. «В збірнику «Революція 1906–1907 рр. на Україні» нами випускалися підписи (прізвища) під документами і відтворювались посади осіб, що підписали документ. Укладачі, випускаючи прізвища, вирішили, що збірник не варто переобтяжувати прізвищами жандармсько-поліцейських чиновників, діяльність яких не представляє суспільно-історичного інтересу для дослідника. Підписи партійних, суспільних, політичних діячів в документах збережені»¹⁷.

Хоча «Правила» 1955 р. давали чіткі рекомендації щодо структури заголовка, але типовим для 1950-х років було зауваження про відсутність їх уніфікації¹⁸. Тому в цьому напрямі проводилася активна наукова робота. У «Правилах» 1955 р. зазначено: «Заголовок повинен містити: порядковий номер документа; дату, а в деяких випадках і вказівку на місце створення документа; означення його різновиду; означення його укладача (автора або установи) і адресата; політично правильне стисле означення змісту документа»¹⁹. Отже, важливим елементом заголовка є дата. Датування документа було однією з ключових проблем української археографії в 1940-х – 1950-х роках. На це неодноразово як на методологічну проблему вказували українські археографи²⁰. І хоча за цей час певна еволюція відбулася (в 1950-х роках датування стало обов'язковим елементом заголовка), але загалом проблема залишилася. На неї, як на важливу методологічну проблему цілої української археографії, вказує у своїй підсумковій статті М. Варшавчик²¹. Загальна помилка, що зустрічається у більшості документальних збірників, – це неправильне датування частини вміщених документів. Справа ускладнювалася тим, що єдиного правила встановлення дати документа не існувало²². Для української археографії типовим підходом до вирішення проблеми датування того чи іншого документа була орієнтація на опис події в тексті пам'ятки: «...цей принцип проводиться непослідовно, та й не може бути застосованим послідовно, бо часто в одному ж і тому документі йдеться не про одну, а про кілька подій»²³. Власне, в цей час українська археографія пропонує мало альтернативних шляхів. Наприклад, один із них: дату документа встановлювати за допомогою дотичних документів або документів однієї ж і тієї ж справи²⁴; використовувати напрацювання допоміжних історичних дисциплін²⁵.

Щодо передмов, то чітке окреслення структури заголовків з'являється в них лише у 1950-х роках²⁶. Загальна тенденція, що простежу-

ється у 1940-х – 1950-х роках – це прагнення до стиснення заголовків і пошуки прийомів підвищення інформативності його складових елементів. Для 1940-х років характерними є довгі, розлогі заголовки²⁷. Почасти це пояснюється популяризаторським призначенням збірок. Так, у передмові до збірки «Перемога Радянської влади на Україні» упорядники зазначають, що при археографічному оформленні документів їх зміст розкривається в окремих тематичних заголовках.

За результатами проведених спостережень, вже наприкінці 1940-х років структура заголовків документів цілком склалася і в основному містила: дату (рік, місяць, день), тип документа («рескрипт», «судова справа», «резолуція»), зазначення адресата, переказ змісту документа, інколи вказується місце дії, якщо документ публікують неповністю, то заголовок може містити вказівку на це («З резолюції...»).

Не дивлячись на розлогість заголовків до документів, вони подекуди не зовсім об'єктивно характеризують документ. Так, на невідповідність заголовків окремих документів їхньому змісту у збірці «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.» вказав М. Ковальський²⁸. У збірці «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року» короткий зміст заголовків не передає сутності справи. Як правило, передаються формальні ознаки. У збірці «Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст.» заголовок документа № 2 містить інформацію про хід придушення селянського заворушення. Насправді ж у документі викладений швидше план придушення.

У 1950-х роках домінує тип лаконічного заголовка. У деякі документи починають вводити автентичні заголовки. Це, в основному, стосується документів з історії більшовицького руху²⁹. Так само, як і збереження тогочасних географічних назв, адміністративно-територіального поділу. Часто інформація про інші варіанти документа (а, отже, й заголовки), пояснення до терміна, факту, особи тощо, вжиті у заголовку, даються у примітковій частині. Всі інші елементи заголовка (дата, тип документа, адресат тощо), що були характерні для заголовків збірників 1940-х років, залишаються актуальними і для 1950-х років.

В усіх проаналізованих для цього дослідження збірках, що належать до трьох археографічних осередків (академічного, архівного і партійного) вказані місця зберігання документів, що публікуються. Це є важливим елементом археографічної легенди, але не єдиним. Загалом міркування про структуру легенди, як і про заголовок, знайшли відображення у передмовах збірок кінця 1950-х років. Вони містять такі положення: «Після кожного документа вміщена легенда, в якій вказується: скорочена назва архіву, що зберігає документ, назва фонду, опису, справи, аркуша, а також вказівку на оригінал чи копійний характер документа. В легендах подається також примітка про попередні публікації»³⁰. Не у кожній передмові до збірників, особливо 1940-х років,

можна знайти термін «легенда». Не в усіх збірках однаково розміщення легенди. У дещо пізніше виданому збірнику «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)»³¹ дані, що відносяться до легенди, розміщені наприкінці збірника. Загальною практикою є подання коротких легенд, де переважно вказується місце зберігання документа.

Науково-довідковий апарат, за словами С. Валка, викликав до себе найбільшу увагу в радянській археографії. У «Основних правилах», окрім традиційних вимог до цього елемента археографічного оформлення, а саме – давати довідкову інформацію, міститься ще одна – ідеологічного характеру. Від науково-довідкового апарату вимагалось: «Виправити неправильні покази документів про політичну й фактичну сторону тієї чи іншої події, роль тієї чи іншої особи тощо, і допомогти читачу з'ясувати класову й політичну сутність подій і дій осіб, що знайшли відображення у документах, що публікуються»³². С. Валк зазначав також, що у дореволюційних виданнях такий елемент археографічного оформлення, як коментарі, був відсутній. Сам науковець вважав, що цей елемент потрібний для особливих документів – щоденників, мемуарів, де присутній фактор людської пам'яті.

У 1940-х – 1950-х роках до науково-довідкового апарату відносилися примітки, передмова з історичною і археографічною частиною, хроніка подій, список скорочень, покажчики, зміст³³. Саме в цій частині розширюються можливості археографа, він може відійти від вузькотематичних проблем. Він змушений звертатися до додаткової літератури, переглядати додаткові архівні фонди. Вимоги до оформлення науково-довідкового апарату (при всій вузькості основного свого призначення) за «Основними правилами» 1945 р. і «Правилами» 1955 р., мали допомогти досліднику уявити класову і політичну сутність подій, що відображені в опублікованих документах, і набули в цей час нового змісту. У 1950-х роках вони стали формою проведення наукової роботи, основним об'єктом якої була сама пам'ятка. Окремі складові науково-довідкового апарату допомагали уникнути хиб радянської археографії – вибіркового підходу. І навіть у збірниках можливо було через примітки, хроніку подій дати уявлення про весь комплекс документів, з якого була зроблена вибірка. Можливо, що їх надавав досліднику науково-довідковий апарат, висвітлює І. Лівшиць³⁴. Автор виходить з основної функції науково-довідкового апарату – полегшити читачу користування збірниками документів. Саме тому «Довідковий апарат збірника документів повинен бути найповнішим, включати в себе й деякі спеціальні розділи, що відсутні у виданнях іншого типу»³⁵.

Натомість загальносоюзна ситуація щодо роботи над науково-довідковим апаратом на кінець 1950-х років була досить невтішною:

«На жаль, навіть багато наукових видавництв дуже рідко забезпечують ними свою продукцію. Книги з покажчиками – це одиничні приклади»³⁶. Ситуація в українській археографії була аналогічною. У більшості збірників науково-довідкового апарату або не було взагалі³⁷, або й якщо був, то дуже слабкий (налічував численні помилки, недостатньо інформативний³⁸). Натомість окремі складові науково-довідкового апарату мали в собі потенціал справжньої наукової роботи, давали можливість розширити межі археографічної роботи, вузько регламентовані правилами 1945 р. та 1955 р.

Питання відтворення текстів документів посідає чільне місце у теорії української радянської археографії зазначеного періоду. Знайшло воно своє відображення і у передмовах. Йому присвячені як окремі пункти у передмовах до збірника, так і окремі сторінки аналітичних статей, що вийшли у 1940-х – 1950-х роках на шпальтах спеціалізованих періодичних видань.

Тепер розглянемо питання, як виглядає відтворення текстів документів у відібраній нами фокус-групі збірників 1940-х – 1950-х років.

Перш за все це питання було присутнє як базовий структурний елемент у всіх передмовах. Хоча воно унормовувалося «Основними правилами» 1945-го року і «Правилами» 1955-го року, але цього було явно недостатньо. Упорядники окремих збірників керувалися не лише чинною нормативною базою, але й довоєнними посібниками³⁹, а найчастіше – «практикою публікації матеріалів, що склалася у післявоєнний час»⁴⁰.

До питання відтворення документів відносилася велика кількість аспектів: повнота тексту; принципи скорочення упорядниками текстів документів; питання емендації (виправлення текстів); принципи відтворення елементів тексту (підписів, заголовків, оригінальних слів, авторських правок, помилок тощо) маргіналії; орфографія; пунктуація.

Кількість виявлених у передмовах пунктів, а ще більше реально виконана робота не є однакою у кожному збірнику. Це залежить від того, яка установа готувала збірник, до якого періоду історії України належать документи і, зрештою, кому належать ці документи (їх походження).

Найбільше пунктів, що стосуються принципів передачі текстів документів, виявлено у передмові до збірника «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март – ноябрь 1917 г.)», підготовленому Інститутом історії партії ЦК КП України – Філією Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Архівним управлінням УРСР. Їх близько семи і стосуються вони таких аспектів: повнота відтворення тексту документів; відтворення та принципи відтворення окремих текстових елементів, таких як «пометы», резолюції та підписи; право-

пис; скорочення окремих слів; принципи передачі спотворених ділянок тексту. Достатньо повнотою володіє й підготовлене Архівним управлінням УРСР, ЦДІА УРСР та Інститутом історії АН УРСР видання «Подъём революционного движения на Украине накануне первой русской революции (1901–1904 гг.)»⁴¹. Воно так само дає уявлення про повноту матеріалу, відтворення резолюцій, «помет», підписів, правопис, скорочення слів і помилки текстові. Також достатньо повним за кількістю представлених питань передачі тексту є видання 1940-х років «Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр.»⁴², підготовлене Інститутом історії АН УРСР, Управлінням державними архівами МВС УРСР та ЦДІА УРСР. У його передмові представлені такі аспекти: повнота відтворення документа, правопис [орфографія, пунктуація, розбивка на абзаци], скорочення слів, прописні літери, помилки.

Крім того, збірники «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март – ноябрь 1917 г.)» й «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.» містять відомості про звіряння документів та його принципи.

Щодо повноти відтворення тексту, то необхідно, на наш погляд, розділити видання, що представляють документи XIV–XVIII ст., та ті, що стосуються новітніх часів. Тексти перших, при всій спрямованості на уніфікацію, вимагали більшої уваги до відтворення орфографічних, пунктуаційних, смислових особливостей, що певним чином вело й до переосмислення базових методів радянської археографії. Єдиним способом позбутися цих проблем був переклад оригінальних документів сучасною українською, як у збірнику «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», або російською, як у випадку з тритомником «Воссоединение Украины с Россией» без вміщення оригінальних текстів. У іншому випадку відкинути індивідуальні особливості пам'яток було досить складно.

Так, у збірнику «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март – ноябрь 1917 г.)» зазначається, що причиною публікації деяких документів є те, що у попередніх виданнях вони були опубліковані «в извлечениях». Упорядники, прагнучи дати повний текст документів, у передмові перелічують документи, що надруковані у витягах.

Окрім того, у збірнику «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.)» подані резолюції і «пометы», щоправда не на автентичних місцях, а наприкінці тексту перед легендою. Крім того, підписи збережені під кореспонденцією і особистими листами, хоча під колективними документами вони випускаються.

Найрозвинутішою частиною актової археографії була едиційна діяльність. Щодо актової археографії, то основним джерелом інформації про теоретичні напрацювання є, в основному, передмови. Так, як і вже у проаналізованих збірниках документів, передмови до збірників актового матеріалу містять історичну й археографічну частини. Остання складалася з інформації про принципи укладання заголовків документів, передачі тексту, складання легенди, приміток, різного роду покажчиків (в основному – іменні і географічні). Передмови до давнього актового матеріалу мають більші інформаційні частини, що стосуються принципів передачі текстів документів, датування, аналізу лексики тощо.

Якщо порівнювати передмови 1940-х – 1950-х років, то спостерігається збільшення не лише історичної, але й археографічної частини, а також поглиблення окремих питань. Для порівняння оберемо 2 знакові публікації для 1940-х – 1950-х років. Це – збірники документів «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.)» (К., 1946) та «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» (М., 1953–1954).

У збірці «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.» фактично відсутня історична частина, натомість у збірнику «Воссоединение Украины с Россией...» вона займає 25 сторінок. У передмові до останньої збірки вказані принципи відбору документів для публікації – «найбільш характерні документи»⁴³. Також вказана кількість документів, що вперше публікуються і називаються їх номери. Вперше у передмові чітко зазначається, що це видова публікація: «В це видання включені лише актові матеріали...»⁴⁴. Більш детально розписаний склад легенди, а також вказана новизна залученого матеріалу з точки зору його приналежності та місця зберігання: «Якщо до цього часу це повстання висвітлювалось на основі свідчень переважно польсько-шляхетських джерел, то тепер публікуються нові матеріали, що зберігаються в ЦГАДА ССРСР»⁴⁵. Цими «новими матеріалами» були переважно документи офіційних установ Російської держави⁴⁶. Тут вказаний принцип упорядкування документів: попри явну націленість видання на висвітлення конкретної тематики, матеріали у ньому упорядковуються за хронологічними принципом.

Більше уваги у збірнику «Воссоединение Украины с Россией...» приділено датуванню документів. Розглянуті як різні випадки датування, так і принципи, на основі яких встановлюються дати недатованих документів. Передмова до збірника «Воссоединение Украины с Россией...» розширюється і за рахунок опису принципів укладання додатків, яких у збірнику значна кількість. Також теоретичну частину доповнюють короткі ремарки, що зустрічаються безпосередньо у додатках.

Спільними у цих двох збірниках є вказівки на варіант опублікованих документів: оригінал, копія, відпуск, републікація. Також в обох виданнях обговорюється питання передачі тексту. В обох утверджується транскрипція як спосіб передачі текстів. Причому у збірнику «Воссоединение Украины с Россией...» упорядники зазначають, що частина документів публікується діловою українською мовою XVII ст. Підкреслюється, що «упорядники цього видання вперше зробили спробу передати текст документів XVII ст. за новою українською орфографією, але зі збереженням особливостей української мови того часу»⁴⁷. Щодо орфографії, то правила передачі у збірнику «Воссоединение Украины с Россией...» більш деталізовані і торкаються більшої кількості букв, обумовлюється більша кількість випадків збереження або незбереження тієї чи іншої букви. По-суті, ці правила включають зазначені положення у збірці «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.», доповнюючи їх іншими положеннями. При порівнянні текстів, розміщених у двох збірниках, не було виявлено суттєвих розходжень у правилах передачі текстів. Вони фактично ідентичні. Однаковими у передмовах двох збірників є позиції і щодо пунктуації, розбивки текстів на абзаци, передачі іншомовних текстів. Єдиною відмінністю щодо останньої позиції є те, що у збірнику «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.» польськомовні тексти публікуються без перекладу, а у збірнику «Воссоединение Украины с Россией...» супроводжуються російським перекладом.

Таким чином, є підстави вважати археографічні передмови відображенням рівня розвитку теоретико-методологічної думки в українській радянській археографії, змістом якого була, з одного боку, необхідність неухильного виконання загальносоюзних правил публікації історичних документів, а з іншого – пошук власних шляхів, зумовлених специфікою українського матеріалу. Однією з перших спроб «адаптації» «Основних правил» 1945 р., була археографічна передмова до тритомного збірника «Возз'єднання України з Росією». Зміст передмови чітко вказує, що «Основних правил» було недостатньо для вирішення проблеми публікації документів XVII ст. Упорядники змушені були скористатися практичними рекомендаціями довоєнних «Правил видання документів XVI–XVII ст.». «Основні правила» 1945-го року не унормували принципи публікації іншомовних документів. Тому упорядники змушені були вирішувати цю проблему самостійно.

¹ Яковлев С. О. Українська радянська археографія. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1965. 175 с.

² Бутич І. Л. Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР // 3 історії архівного будівництва на Україні : зб. ст. Харків: Харківське обласне видавництво, 1958. С. 27–57.

³ *Бутич І. Л.* Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1968. Вип. 3. С. 161–176.

⁴ *Бутич І. Л.* Назрілі питання української радянської археографії // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: 2-а секція. Спеціальні історичні дисципліни. Київ, 1968. С. 204–220.

⁵ *Прилепішева Ю. А.* Археографічна діяльність архівних установ України (1946–1991) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Прилепішева Юлія Анатоліївна; Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2003. С. 76–123.

⁶ *Маєрін О. О.* Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 50-ті роки ХХ ст.) : монографія. Київ, 2018. 352 с.

⁷ *Маєрін О.* До питання щодо формування теоретичних засад археографії в УРСР у повоєнний період // Український історичний журнал. Київ, 2018. Вип. 1. С. 159–173.

⁸ *Слюдикова Т. Б.* Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата (Из опыта работы ЦГИА УССР) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. 1956. № 2–3. С. 51.

⁹ Перемога Радянської влади на Україні (жовтень 1917 р. – січень 1918 р.) : зб. документів. Київ: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1947. С. 4.

¹⁰ Подъём революционного движения на Украине накануне первой русской революции (1901–1904 гг.). Киев: Гос. из-во политической литературы УССР, 1955. Т. 1. С. XXXIII.

¹¹ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март–ноябрь 1917 г.) : сб. документов и материалов. Киев: Гос. изд-во политической литературы УССР, 1957. С. VII. [980 с.]

¹² *Демкин И. В.* Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата к сборнику (Из опыта работы ЦГАОР УССР) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. 1956. № 2–3. С. 45.

¹³ *Слюдикова Т. Б.* Археографическая обработка документов... С. 53.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С. 55.

¹⁷ Там само. С. 54.

¹⁸ *Бутич І. Л.* Нові публікації джерел з історії боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні // Український історичний журнал. 1957. № 2. С. 131–134; *його ж.* Наукова робота державних архівів Української РСР // Науково-інформаційний бюллетень Архивного управління УРСР. 1958. № 1. С. 6–19; *його ж.* Документи з історії боротьби за владу Рад на півдні України // Український історичний журнал. 1958. № 5. С. 196–198.

¹⁹ Правила издания исторических документов. Изд. 2-е. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1956. С. 32.

²⁰ *Корнеева Е. Е.* Организация работы по выявлению документальных материалов для использования в научных целях // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. 1956. № 2–3. С. 59–63; *Бутич І. Л.*

Нові публікації джерел з історії боротьби... С. 131–134; *його ж.* Документи з історії боротьби за владу Рад... С. 196–198; *його ж.* Наукова робота державних архівів Української РСР... С. 6–19; *його ж.* Документи з історії революційної боротьби на Прикарпатті // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1958. № 3. С. 129–139; *Барабой А. З.* Вище науковий рівень археографічних видань // Український історичний журнал. 1959. № 2. С. 151–152.

²¹ *Варшавчик М. А.* Документы по истории Великого Октября на Украине // Исторический архив. 1958. № 5. С. 194–201.

²² Там само. С. 200.

²³ *Бутич І. Л.* Наукова робота державних архівів Української РСР... С. 14.

²⁴ *Демкин И. В.* Зазнач. твір. С. 42–49.

²⁵ *Фостик П. И.* К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVII вв. на иностранных языках // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. 1957. № 2. С. 70–82.

²⁶ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъёма. 1910–1914 гг.: сб. документов и материалов / ЦГИА УССР; АН УССР; Институт истории. Госполитиздат УССР. Киев, 1959. 702 с.

²⁷ *Див.: Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр. : зб. документів (1639–1648 рр.) / Ін-т історії України АН УРСР; Упр. держ. архівами МВС УРСР; відп. ред. М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий. Київ: Вид-во АН УРСР, 1946. 255, [1] с.; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. : зб. документів /упоряд. та передм.: Ф. Шевченко. Київ: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1949. 300 с.; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Київ: Українське вид-во політичної літератури, 1948. 146 с.*

²⁸ *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века). Ч. 1: Анализ советских археографических публикаций документальных источников. Днепропетровск: ДГУ, 1977. С. 32–33.

²⁸ Подъём революционного движения на Украине... Зазнач. твір; Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъёма... Зазнач. твір.

³⁰ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъёма... С. 5.

³¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919) : зб. док. і матеріалів. Київ: АН УРСР, 1962. 764 с.

³² *Валк С. Н.* Советская археография. Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1948. С. 110.

³³ *Демкин И. В.* Зазнач. твір. С. 45.

³⁴ *Лившиц И. А.* Составление научно-справочного аппарата сборников документов // Вопросы архивоведения. 1959. № 3. С. 43–48.

³⁵ Там само. С. 43.

³⁶ Там само.

³⁷ *Бутич І. Л.* Документи з історії боротьби за владу Рад... С. 196–198.

³⁸ *Бутич І. Л.* Документи з історії боротьби за владу Рад... С. 196–198; *його ж.* Наукова робота державних архівів Української РСР... С. 6–19; *Барабой А. З.* Зазнач. твір. С. 151–152.; *Варшавчик М. А.* Зазнач. твір. С. 194–201.

³⁹ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х т. Т. 1 (1620–1647 гг.). Зазнач. твір.

-
- ⁴⁰ Большевистские организации Украины в период подготовки... С. XI.
⁴¹ Подъём революционного движения на Украине... Зазнач. твір. 795 с.
⁴² Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр... Зазнач. твір.
⁴³ Воссоединение Украины с Россией. Зазнач. твір. С. XXVIII.
⁴⁴ Там само. С. XXX.
⁴⁵ Там само. С. XXIX.
⁴⁶ Там само. С. XXX.
⁴⁷ Там само. С. XXXI.

An analysis of the content and structure of the prefaces to the collections of documents and materials published in the USSR in the 1940s–1950s gives grounds for some generalizations for the study of the development of the theory and methodology of post-war Ukrainian Soviet archeography. During this period archival institutions in the Ukrainian SSR actively worked on the preparation of various thematic documental publicatios, in the prefaces to which archeographers not only confirmed the strict observance of the rules of publication that existed in the USSR, but also sought ways to adapt these rules to «their» material.

Key words: archeographical preface; theory; methodology; Ukrainian Soviet archeography.

УДК 930.25:061.1(100)

М. Г. ПАЛІЄНКО*

**МІЖНАРОДНЕ АРХІВНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО:
ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЙ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ
МАСШТАБНИХ ПРОЕКТІВ
У ДОБУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА
(до 70-річчя Міжнародної ради архівів)**

Стаття присвячена історії становлення та розвитку міжнародного архівного співробітництва. Аналізуються причини заснування та пріоритетні напрями діяльності Міжнародної ради архівів, характеризується участь українських архівістів у міжнародних конгресах архівів, визначаються ключові проблеми та перспективи розвитку архівів у добу інформаційного суспільства.

Ключові слова: Міжнародна рада архівів; міжнародне архівне співробітництво; міжнародні конгреси архівів; документальна спадщина; інформаційні ресурси; інформаційне суспільство.

Глибинні процеси професіоналізації та інституціоналізації різних сфер політичної, економічної, соціокультурної та наукової діяльності, що відбувалися на тлі індустріальної революції у XIX ст., обумовили необхідність поглиблення міжнародних контактів та наукового співробітництва. Політичні та економічні чинники міжнародної кооперації призвели до розуміння того, що успішний розвиток науки, різних галузей знань та діяльності неможливий без міжнародної комунікації, обміну досвідом, ідеями, реалізації спільних проектів. Інноваційне значення наукових досліджень стало особливо цінуватися у добу індустріальних змін, коли результати досліджень почали справляти більш глибокий вплив на організацію суспільного життя.

Зв'язки між ученими, що виникали через необхідність професійного спілкування та обміну досвідом, вийшли за межі держав та призвели до розвитку спочатку двосторонніх, а згодом і багатосторонніх контактів. У середині – другій половині XIX ст. у європейських столицях відбуваються перші міжнародні конгреси представників різних галузей знань і професій: міжнародний з'їзд економістів у Брюсселі (1848), міжнародні статистичні конгреси у Брюсселі (Бельгія, 1853) та Лондоні (Великобританія, 1860), міжнародний з'їзд офтальмологів у Парижі

* Палієнко Марина Геннадіївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

(Франція, 1862) тощо. Проблема становлення міжнародних зв'язків у галузі університетської науки та освіти в українській історіографії знайшла поглиблене висвітлення у низці праць С. Стельмаха, М. Палієнко, Г. Баженової, О. Іваненко¹. Наприкінці XIX ст., у результаті ухвалення Паризької метричної конвенції (1875) та постанови низки міжнародних дослідницьких центрів, було започатковано новий етап інтернаціоналізації науки.

У зазначений період інтенсивно розвивалися міжнародні контакти істориків на інституційному та особистісному рівнях, які зароджувалися у ході зустрічей і дискусій на форумах, а поглиблювалися під час наукових відряджень, евристичної роботи в європейських архівних, бібліотечних та музейних інституціях². Упродовж 1900–1923 рр. відбулося 5 репрезентативних міжнародних конгресів історичних наук у найбільших європейських столицях: Парижі (1900), Римі (Італія, 1903), Берліні (Німеччина, 1908), Лондоні (1913), Брюсселі (1923). Конгреси давали можливість знаходити спільне вирішення глобальних проблем мовою наукової дипломатії.

На перших міжнародних форумах істориків, бібліографів та архівістів порушувалися питання вироблення уніфікованих підходів до вивчення, систематизації та описування документів й історичних рукописів. У 1895 р. у Брюсселі з ініціативи відомих бельгійських учених-юристів П. Отле (Paul Otlet; 1868–1944) та А. Лафонтена (Henri La Fontaine; 1854–1943), розробників універсальної концепції класифікації інформації – Універсальної десятикової класифікації, відбулася перша Міжнародна бібліографічна конференція. Важливим результатом роботи конференції стало рішення про заснування Міжнародного інституту бібліографії (*L'institut international de bibliographie*, 1895). Вчені були переконані у необхідності об'єднання в одному місці знання про весь світ у формі узагальнюючої бібліографії. Їх проект був підтриманий бельгійським урядом, який 1920 р. надав для розміщення інформаційного сховища – *Mundaneum* («Міста знань»/«*Cité Mondiale*») частину будівлі Всесвітнього палацу у Брюсселі, де планувалося сконцентрувати документацію найвизначніших міжнародних інтелектуальних інституцій – бібліотек, музеїв, університетів.

Учені планували перетворити *Mundaneum* на міжнародний центр документації. З цією метою було створено бібліографічну картотеку, що містила понад 12 млн карток, музей преси, де зберігалися 200 тис. примірників газет з усього світу за 1895–1914 рр., а також 16 залів із музейними експозиціями. Найважливішим було те, що зрештою вдалося запустити пошуковий сервіс, через який з різних куточків світу можна було надсилати інформаційні запити за допомогою пошти чи телеграфу. Таким чином, *Mundaneum* став прообразом першої в історії пошукової системи.

Однак потоки інформації стрімко зростали, що значно ускладнювало роботу центру. Тому П. Отле підійшов до ідеї електронного зберігання інформації, яку він обґрунтував у книзі «Monde», що побачила світ у 1935 р.³ Це була ідея «механічного колективного мозку», який мав містити всю інформацію світу, доступ до якої надавався з глобальної телекомунікаційної мережі. На жаль, саме у цей час бельгійський уряд втратив інтерес до фінансування цього проекту – центр було переведено в інше приміщення, а вчені були змушені припинити прийом запитів на інформацію⁴. Заснований же П. Отле та А. Лафонтеном Міжнародний інститут бібліографії знайшов своє продовження у діяльності Міжнародної федерації документації у Гаазі (The International Federation for Documentation, FID/Fédération Internationale de Documentation, 1937)⁵. У наш час Mundaneum розглядається як один із попередників Інтернету та вважається об'єктом європейської культурної спадщини; його називають «паперовим Інтернетом» або «паперовим Гуглом» («the Paper Google»). Сучасний Mundaneum – це простір пам'яті, обміну інформацією та виставкової діяльності, тут перехрещуються шляхи історії, культури та розвитку новітніх технологій⁶.

Важливим етапом у становленні міжнародної співпраці архівістів став перший *Міжнародний конгрес архівістів і бібліотекарів* (The International Congress of Archivists and Librarians), який відбувся 29–31 серпня 1910 р. у Брюсселі⁷. У роботі цього представницького форуму взяли участь понад 500 делегатів із 18 країн світу (архівні установи представляли на форумі 120 учасників). Серед учасників конгресу були провідні архівісти Франції (А. Штейн – Henri Stein), Бельгії (Р. Фруїн – Robert Fruin, С. Мюллер – Samuel Muller, Ж. Кювельє – Joseph Cuvelier), США (У. Ліланд – Waldo G. Leland) та ін. У рамках конгресу працювали 4 секції: архівна; бібліотечна; колекцій печаток, естампів і медалей; бібліотек. Основна увага під час засідань архівної секції була приділена висвітленню проблеми систематизації та організації зберігання архівних документів, а також професійної підготовки архівістів. У результаті обговорення дійшли висновку про необхідність проведення спеціальної наукової підготовки архівістів із подальшою практикою в архівах і складанням іспитів⁸. Важливе значення мало визнання міжнародною спільнотою переваг принципу провенієнції для систематизації архівних документів. Таким чином, у ході роботи конгресу вперше на міжнародному рівні відбувся обмін думками, які стосувалися пріоритетних напрямів розвитку архівної справи.

Другий конгрес архівістів і бібліотекарів мав відбутися 1914 р. у Мілані (Італія), однак його проведенню завадила Перша світова війна. Важливу роль в об'єднанні зусиль науковців та представників різних галузей знань у міжвоєнний період відіграв попередник ЮНЕСКО – Міжнародний комітет з інтелектуального співробітництва (The

International Committee of Intellectual Cooperation), що був створений у структурі Ліги націй 1922 р. у Женеві (Швейцарія), а також його виконавчий орган – Міжнародний інститут з інтелектуального співробітництва (The International Institute of Intellectual Cooperation), заснований 1926 р. у Парижі. Під егідою Ліги націй у рамках інституту 1931 р. було засновано Постійний консультативний комітет архівів (Permanent Consultative Committee on Archives), який опублікував перший в історії міжнародний путівник по архівах («International Guide on Archives», 1934). Проте зміна політичної ситуації в Європі, прихід до влади у Німеччини націонал-соціалістів, а згодом події Другої світової війни на 2 десятиліття перервали міжнародні інтеграційні процеси.

Проблеми міжнародної співпраці архівістів із новою силою актуалізувалися після закінчення Другої світової війни. Вагому роль у розробленні структури та концепції діяльності міжнародної архівної організації відіграли відомі європейські й американські архівісти та архівні теоретики – С. Бак (Solon J. Buck; 1884–1962), Х. Дженкінсон (Hilary Jenkinson; 1882–1961), Е. Казанова (Eugenio Casanova; 1867–1951).

Одну з ключових позицій у генеруванні ідеї заснування міжнародної організації архівістів висловив тодішній архівіст США С. Бак у щорічному зверненні до Товариства американських архівістів у жовтні 1946 р.⁹ Він сформулював філософське бачення міжнародної організації, підкресливши, що архівісти мають відповідати за збереження та використання архівної спадщини «усього людства», і що відповідний захист цієї спадщини можливий лише за умови міжнародного співробітництва. Створення такої організації під егідою ЮНЕСКО було вкрай необхідно не лише через подолання складнощів повоєнного періоду, але й для сталого обміну досвідом, ідеями, методологічними підходами та архівними практиками.

У грудні 1946 р. на першій Генеральній конференції ЮНЕСКО у Парижі представниками США була висловлена пропозиція створення міжнародної групи експертів із проблем архівів¹⁰. 1948 р. остання розпочала свою діяльність у Парижі у складі представників від Великобританії, Італії, Мексики, Нідерландів, Норвегії, США, Франції, Чехословаччини. На установчій нараді, що відбулася 9 червня 1948 р. у Парижі, було ухвалено рішення про заснування *Міжнародної ради архівів (International Council on Archives, далі – МРА)*. Сьогодні цей день відзначається як *Міжнародний день архівів (International Archives Day)*. Першим президентом МРА було обрано французького архівіста та історика, тогочасного генерального директора архівів Франції Ш. Самарана (Charles Samaran; 1879–1982), а віце-президентами – Х. Дженкінсона (Великобританія) та С. Бака (США). МРА розгорнула свою діяльність за фінансової та інтелектуальної підтримки ЮНЕСКО.

20–21 серпня 1950 р. у приміщенні ЮНЕСКО у Парижі відбулася установча асамблея МРА, на якій було прийнято статут організації. Перший Міжнародний конгрес архівістів розпочав свою роботу під егідою ЮНЕСКО 23 серпня 1950 р. у Парижі, в історичних будівлях Національного архіву Франції – палацах Субіз і Роан. На жаль, серед його учасників, що представляли понад 30 країн світу (загалом 350 делегатів), через загострення політичного протистояння та позицію СРСР були відсутні українські архівісти. Головними представниками від кожної країни були керівники національних архівних адміністрацій (головні архівісти) та члени професійних асоціацій; робочими мовами конгресу були визнані французька та англійська.

Серед основних питань, розглянутих під час його роботи, були: організація сучасних архівів, мікрофільмування документів, вивчення ефективності досвіду Другої світової війни з метою підготовки стандартів із забезпечення збереженості архівів у випадку збройних конфліктів, формулювання принципів більшої свободи доступу до архівів для науковців.

Програма конгресу мала збалансований характер і вдало комбінувала робочі засідання з численними культурними подіями, які давали можливість архівістам із різних країн спілкуватися та обмінюватися думками у більш невимушеній атмосфері. Палац Субіз був відведений для демонстрації виставок архівних документів та обладнання – полиць, систем мікрофільмування, реставраційних майстерень. На першому поверсі була розташована міжнародна виставка «Печатки і герби у мистецтві та житті від Середньовіччя до наших днів», на яку свої документи та артефакти представили не лише Франція, але й Австрія, Англія, Бельгія, Голландія, Швейцарія та Швеція. Широка культурна програма включала не лише екскурсії Парижем, але й відвідання музеїв, галерей, прийом у резиденції (Hôtel d'Assy) директора Національного архіву Франції Ш. Бребана (Charles Braibant; 1889–1976). Делегат від Товариства американських архівістів, відома американська архівістка М. Нортон (Margaret Norton; 1891–1974) у своєму розлогодному звіті про участь у конгресі підкреслювала, що найважливішим було міжособистісне спілкування, налагодження контактів між архівістами різних країн, обговорення актуальних проблем архівістики¹¹.

Як відзначалося вище, українські архівісти не мали можливості брати участь у роботі перших конгресів МРА через панування тоталітарного сталінського режиму в СРСР та відповідну позицію московського центру. Тільки з початком «хрущовської відлиги» у 1956 р. делегації архівістів УРСР почали відвідувати міжнародні архівні форуми.

В українській історіографії основні етапи діяльності МРА знайшли відображення в історичному нарисі В. Лозицького, присвяченому

характеристиці міжнародного архівного співробітництва у ХХ ст.¹² Значну увагу розгляду теоретичних проблем архівознавства на міжнародних архівних форумах приділила І. Матяш у монографії «Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку» (К., 2012)¹³. Дослідницею також підготовлено низку енциклопедичних статей, присвячених діяльності МРА та інших міжнародних архівних організацій¹⁴.

МРА за 70-літній період своєї діяльності пройшла значний шлях розвитку. Якщо у рік створення організації до її складу входили пред-

ставники лише 14 країн переважно європейського континенту, то сьогодні вона об'єднує понад 1900 членів з 199-ти країн світу. Якщо до середини 1960-х років у конгресах архівів брали участь не більше 50-ти країн, то від Х Міжнародного конгресу архівів у Бонні (Німеччина, 1985) кількість країн-учасниць стрімко збільшилася і відтоді становить понад 100 країн. Причому значно розширилася не лише географія учасників, а й проблематика засідань.

Діяльність МРА спрямована на ефективне управління документами, збереження та використання світової архівної спадщини. За своїм статусом МРА – це неурядова організація, яка функціонує за рахунок членських внесків. Вона об'єднує архівні інституції та індивідуальних членів, архівістів-практиків заради вироблення сучасних підходів до архівного менеджменту та фізичного захисту задокументованої спадщини людства, поширення кращих ділових та архівних стандартів і практик, налагодження конструктивного діалогу між архівістами та представниками суміжних професій у всьому світі.

Сьогодні МРА успішно продовжує представляти інтереси архівів та архівістів у світі, сприяє збиранню та збереженню історико-культурної спадщини людства. Метою організації є допомога розвитку архівної справи у різних частинах світу, забезпечення збереженості та використання документальної спадщини людства. У центрі уваги організації перебувають проблеми управління архівами, розроблення та поширення професійних стандартів, розвитку архівної освіти. МРА входить до складу ЮНЕСКО як член категорії А, організовує і координує проведення теоретичних та методологічних досліджень у галузі архівознавства.

До складу організації входять члени кількох категорій: національні архівні адміністрації і установи (категорія А), професійні асоціації (категорія В), регіональні, місцеві та приватні установи (категорія С), індивідуальні (категорія D) і почесні (категорія Е) члени. Керівні ор-

гани включають Генеральну асамблею (General Assembly) та Виконавчий комітет (Executive Board). Генеральна асамблея, яка збирається під час конгресів або щорічних конференцій, здійснює загальне управління радою, визначає довгострокову політику, обирає Виконавчий комітет, звертається до членів організації з рекомендаціями професійного характеру. У період між сесіями Генеральної асамблеї керівництво МРА доручається Виконавчому комітету у складі президента, кількох віце-президентів, генерального секретаря, скарбника та голів регіональних відділень і секцій. Секретаріат організації, який перебуває у Парижі в одній з історичних будівель Національного архіву Франції у районі Маре, відповідає за координацію діяльності та програм організації.

У структурі МРА діє 12 професійних секцій: Секція архівної освіти (The Section for Archival Education, SAE), Секція архітектурних документів (The Section for Architectural Records, SAR), Секція бізнес-архівів (The Section for Business Archives, SBA), Секція архівів літератури та мистецтва (The Section for Archives of Literature and Art, SLA), Секція локальних, муніципальних та територіальних архівів (The Section for Local, Municipal and Territorial Archives, SLMT), Секція спортивних архівів (The Section on Sports Archives, SPO), Секція архівів парламентів та політичних партій (The Section for Archives of Parliaments and Political Parties, SPP), Секція архівів університетів та дослідницьких інституцій (The Section for University and Research Institutions, SUV).

Серед авторитетних архівних діячів, які відіграли визначну роль в історії організації, окрім згадуваних вище С. Бака та Х. Дженкінсона, слід назвати директора Національного архіву Франції, президента МРА у 1950–1954 р. Ш. Бребана¹⁵. Він активно долучився до вироблення стратегії розвитку організації, ініціював заснування у 1954 р. *Міжнародної конференції Круглого столу архівів* (The International Conference of the Round Table on Archives, CITRA) та *Міжнародних архівних технічних курсів у Парижі* (Le Stage Technique International des Archives, 1951), які функціонують й сьогодні та сприяють не лише підвищенню кваліфікації архівістів, а й обміну досвідом, ідеями й новітніми технологіями.

Тривалий період роботи CITRA очолював відомий французький архівіст Р.-А. Ботьє (Robert-Henri Bautier; 1922–2010). У якості секретаря журналу «Archivum» у 1950-х роках він упорядковував бібліографію архівних публікацій та покажчики архівних інституцій. Він також ініціював перед ЮНЕСКО підготовку багатотомного «Путівника по джерелах з історії націй» («Guide to the Sources of the History of Nations»), який побачив світ упродовж 1958–1984 рр. і мав на меті актуалізувати інформацію про зібрання європейських архівів з історії

країн Азії та Африки. Одним із важливих проектів у ті роки стало започаткування процесу мікрофільмування та обміну документами між країнами.

Характеризуючи історію МРА за 70-літній період існування, неможливо не відзначити яскравий внесок у її діяльність відомого французького архівіста угорського походження Ш. Кечкеметі (Charles Kecskeméti) – генерального секретаря організації у 1962–1998 рр., автора численних праць з проблем архівної політики, архівного менеджменту, доступу до архівів та професійної підготовки архівістів¹⁶.

Принагідно відзначимо, що МРА відіграла помітну роль у розбудові архівних систем країн азіатсько-африканського регіону у постколоніальний період, надаючи їм суттєву організаційну, наукову і фінансову підтримку. У 1970 р. у структурі організації було сформовано Комітет з архівного розвитку, який заснував Міжнародний фонд архівного розвитку (The International Archival Development Fund, FIDA) з метою підтримки архівів країн, що розвиваються.

Після перших 10-ти років існування організації, коли її членами були переважно представники з країн Європи і Північної Америки, її вплив поступово поширився на інші регіони світу. У 1968 р. було відкрито перше регіональне відділення МРА у Південно-Східній Азії (SWARBICA), а згодом сформувалася мережа з 13-ти представництв, у т. ч. у Східній та Південній Африці (ESARBICA), арабських країнах, Карибському регіоні (CARBICA), Європі (EURBICA), регіоні Тихого океану (PARBICA), Латинській Америці, Південній та Західній Азії та ін. Мета регіональних відділень полягає у сприянні розвитку архівних систем і служб, підвищенні професійних стандартів та організації співробітництва на регіональному рівні.

Представники архівних установ України, як відзначалося вище, почали брати участь у міжнародних архівних конгресах, починаючи з 1956 р. Зокрема, начальник Архівного управління МВС УРСР С. Пількевич виступив на III Міжнародному конгресі архівів (м. Флоренція, Італія) з доповіддю «Про відбір архівних документальних матеріалів для постійного зберігання». У 1972 р. директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР Л. Проценко, беручи участь у роботі VII Міжнародного конгресу архівів у Москві, охарактеризувала принципи комплектування архіву. Підготовці кадрів архівістів на кафедрі архівознавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка присвятив свою доповідь на X Міжнародному конгресі архівів у Бонні (Німеччина, 1985) начальник Головного архівного управління при Раді міністрів УРСР О. Мітюков.

Після здобуття Україною незалежності значно розширилися рамки міжнародного співробітництва та її участі у роботі МРА. У 1996–2000 рр. українські архівісти входили до складу Виконкому Міжнародної ради

архівів (В. Лозицький), Координаційного бюро європейських програм (ICA/EUR) та Комітету з інформаційних технологій (ICA/CIT); у 2000–2004 рр. – до складу Комітету з архівного законодавства (Г. Папакін), Комітету з архівного обладнання та устаткування у зоні помірного клімату (Т. Клименко), Комітету з професійної підготовки (І. Матяш), Комітету архівів науки, медицини і технологій (Л. Дубровіна) тощо.

Представницька українська делегація брала участь у роботі XV Міжнародного конгресу архівів «Архіви, Пам'ять і Знання» (Відень, Австрія, 2004). Зокрема, на конгресі з доповідями та презентаціями виступили голова Державного комітету архівів України Г. Боряк («Електронні архіви в неелектронному суспільстві (З досвіду України у створенні архівних інформаційних систем)», К. Новохатський («Архіви колишньої Компартії України: досвід інтеграції до системи державних архівних установ»), І. Матяш (презентація «Архіви України» на колоквіумі архівів Центральної Європи), Г. Папакін («Переміщені архіви: Спадщина поділеного світу»)¹⁷.

Під час роботи Міжнародного конгресу архівів у Відні у 2004 р. було прийнято звернення до ООН з проханням затвердити святкування дня архівів на міжнародному рівні. До цього часу низка країн вже запровадили подібні свята на національному рівні з метою підвищення значущості ролі архівів у житті суспільства. У листопаді 2007 р. на Генеральній асамблеї МРА у м. Квебек (Канада) було прийнято рішення відзначати Міжнародний день архівів 9 червня – у день заснування МРА. Святкування першого Міжнародного дня архівів співпало з 60-літнім ювілеєм організації і відбулося під час проведення XVI Міжнародного конгресу архівів у м. Куала-Лумпур (Малайзія, 2008). У його роботі також брали участь представники Державної архівної служби України, центральних і місцевих архівів країни. Особливе місце в обговоренні посіли проблеми втрати архівних документів через воєнні конфлікти, природні катастрофи, а також крадіжки в архівах¹⁸.

Загалом коло проблем, які обговорювалися на міжнародних конгресах архівів упродовж 1950–2016 рр., було широким і репрезентативним – це, зокрема, архівне законодавство та архівна термінологія, експертиза цінності документів, будівництво архівосховищ, реставрація і консервація документів, мікрофільмування, діяльність відомчих архівів та статус приватних архівів, лібералізація доступу до архівів та використання документної інформації, архіви у добу інформаційного суспільства, архіви як установи пам'яті, проблеми професійної підготовки архівістів. МРА відстоювала важливу роль архівів у захисті інтересів держави та кожного індивідуума, підтримці демократії, наголошуючи на тому, що архіви забезпечують збереження та організують доступ до документальної пам'яті суспільства та націй.

Як відзначалося вище, упродовж 1954–2011 рр. у період між двома конгресами керівники національних архівних адміністрацій та асоціацій збиралися на міжнародні конференції Круглого столу архівів (CITRA) для вивчення стратегічних, методологічних та технічних проблем архівної справи. Останні конференції відбулися у 2009 р. на Мальті, у 2010 р. – в Осло (Норвегія), у 2011 р. – у Толедо (Іспанія)¹⁹. Після засідання у Толедо було прийнято рішення про проведення щорічних конференцій, які відповідно відбулися в Брюсселі (2013), Жироні (Іспанія, 2014), Рейк'явіку (Ісландія, 2015) та Мехіко (Мексика, 2017).

Важливу інформаційну функцію у діяльності МРА відігравали та продовжують відігравати засновані організацією періодичні органи. У 1951–1999 рр. виходив журнал «Archivum», присвячений висвітленню теоретичних, методологічних та організаційних проблем архівознавства. 1983 р. був заснований бюлетень секції професійних асоціацій архівістів «Janus», який згодом почав виконувати функції друкованого органу всіх секцій і комітетів МРА. У 2001 р., у результаті об'єднання згаданих часописів, почав виходити журнал «Comma», в якому матеріали з актуальних проблем архівістики та міжнародного архівного співробітництва публікуються англійською, французькою та іспанськими мовами.

МРА традиційно виступає ініціатором із підготовки та публікації наукових праць і підручників з теоретичних і методологічних проблем архівознавства, словників архівної термінології, посібників із різних аспектів практичної діяльності. З 1979 р. МРА спільно з ЮНЕСКО здійснює Програму з управління документами та архівами (Records and Archives Management Programme, RAMP), публікуючи дослідження з архівного законодавства, розвитку архівної інфраструктури, архівної освіти, захисту архівної спадщини тощо. У 1994 р. було опубліковано перший міжнародний стандарт архівного описування ISAD (G) – International Standard on Archival Description (General), який сприяв стандартизації процесу описування документів у різних країнах світу з метою сприяння у створенні міжнародних інформаційних систем, баз даних архівних документів, полегшення використання та обміну документною інформацією. У 1996 р. на XIII Генеральній асамблеї МРА у Пекіні (Китай) було прийнято «Кодекс професійної етики архівістів», що визначає не лише етичні норми професійної поведінки, але й наголошує на високому суспільному значенні та статусі архівістів, їх відповідальності за збереження цілісності документів, плеканні демократичних цінностей та організації належного доступу до документальної спадщини як важливої складової колективної пам'яті людства.

МРА тісно співпрацює з Радою Європи з метою вироблення спільних підходів до збереження та використання архівів і документальних

ресурсів. Одним із важливих результатів цієї діяльності стало прийняття Радою Європи у 2000 р. Рекомендації № R13 щодо європейської політики доступу до архівів²⁰.

Зміна інформаційного середовища на початку XXI ст. призвела до необхідності реагувати на виклики новітнього часу. На засіданні Генеральної асамблеї у Куала-Лумпур у 2008 р. було ухвалено Стратегічний план розвитку організації на період 2008–2018 рр., у якому зазначалося, що архівісти інформаційного суспільства є не лише зберігачами історичних архівів, але й інформаційними менеджерами. Одним із найбільших досягнень у діяльності МРА останнього десятиліття слід вважати прийняття Генеральною конференцією ЮНЕСКО у 2011 р. Універсальної декларації про архіви (The Universal Declaration on Archives)²¹, яка визначає, що архіви зберігають історію людства у всіх форматах, включаючи паперові, цифрові та аудіовізуальні документи; підкреслює ключову роль архівів у забезпеченні прозорості та підзвітності влади, підтримці у суспільстві демократичних прав, свобод і цінностей, збереженні індивідуальної та колективної пам'яті.

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом поглибило інтеграційні зв'язки нашої країни з європейським світом та надало позитивний імпульс розвитку як багатосторонніх, так і двосторонніх контактів у суспільно-політичній, економічній, соціокультурній та інформаційній сферах. Упродовж останніх років Державна архівна служба України проводить результативний діалог із зарубіжними колегами, працюючи над розширенням міжнародного співробітництва в архівній галузі. Зокрема, активізувалася робота з підготовки та укладення міжнародних договорів міжвідомчого характеру в архівній сфері з архівними службами держав – членів Європейського Союзу. У 2015–2018 рр. Державною архівною службою України було підписано угоди про співробітництво зі Службою Головного архівіста Литовської Республіки, Національним архівом Латвійської Республіки, Національним архівом Угорщини, Державним архівом Республіки Кіпр, Національним архівом Міністерства внутрішніх справ Румунії, Архівами Республіки Словенія, Національним архівом Естонії²².

На жаль, через проблеми з фінансуванням представники Укрдержархіву не мали можливість взяти участь у роботі Щорічної конференції архівів (ALA-ICA) «Архіви, громадянство, міжкультурні відносини», яка проходила 29 листопада 2017 р. у Мехіко (Мексика). Проте українські архівісти продовжували активно співпрацювати із зарубіжними колегами у наукових, едиційних та виставкових проектах. Голова Державної архівної служби України Т. Баранова брала, зокрема, участь у роботі Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час

та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей; підписанні 18 грудня 2017 р. Меморандуму про взаєморозуміння щодо співробітництва в архівній сфері з Міністром культури Португальської Республіки тощо. Зміст та основні напрями міжнародної співпраці архівних установ України у 2017 р. знайшли цілісне відображення у публічному звіті Голови Укрдержархіву, опублікованому на архівному веб-порталі²³.

Знаковою подією у житті українських архівістів стало включення української номінації «Документальна спадщина, пов'язана з аварією на Чорнобильській АЕС» до Міжнародного реєстру програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу». Відповідний сертифікат був підписаний Генеральним директором ЮНЕСКО 30 жовтня 2017 р. Внесення українського документального комплексу до реєстру колективної пам'яті людства є, передусім, підтвердженням його історичної значущості та джерельної цінності. Водночас цей факт сприятиме проведенню робіт з оцифрування документів із метою їх максимального удоступнення для користувачів з усього світу та створення електронного архіву.

Таким чином, міжнародна співпраця архівів дає потужний імпульс для обміну напрацюваннями і професійним досвідом, реалізації спільних проектів, пізнання багатокультурності світу, збереження, вивчення та популяризації документальної спадщини окремих епох, держав, народів, етносів, колективної пам'яті людства.

70-ліття МРА – це знакова подія у житті світового архівного співтовариства, яка дає можливість не лише підвести підсумки її багатогранної діяльності, але й визначити проблемні питання, намітити перспективи подальшого розвитку. У добу широкого застосування інформаційних технологій перед архівістами постають складні виклики та завдання, передусім, збалансованого підходу до організації зберігання документів із різними носіями інформації, відповідальності за забезпечення їх цілісності та автентичності. Ці питання актуалізують вирішення низки проблем організаційного, правового, наукового та технологічного характеру. У кожній країні їх неможливо успішно розв'язати без відповідної державної підтримки та матеріально-технічного забезпечення. Разом із тим, соціокультурна місія архівів як установ колективної пам'яті ставить перед архівістами важливі завдання не лише її збереження, але й організації повноцінного використання і доступу, репрезентації документів у світовому інформаційному просторі. Успішну реалізацію цих складних завдань можуть забезпечити лише професійно підготовлені архівісти, які володіють широким спектром теоретичних знань з архівознавства, документознавства, історії суспільного розвитку, новітніми інформаційними технологіями, а також відповідним рівнем практичної підготовки. І саме у підтримці, спряму-

ванні та координації цього важливого процесу полягає сьогодні одне з пріоритетних завдань МРА.

¹ *Стельмах С.* Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині XIX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 1998. Вип. 38. С. 3–9; *Палієнко М.* З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (XIX–початок XX ст.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. 1999. Вип. 3. С. 21–31; *Баженова Г.* III Міжнародний конгрес історичних наук 1908 року в Берліні очима його учасників // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія. Історія. 2007. Вип. 89–90. С. 4–6; *Іваненко О. А.* Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX–початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2013 та ін.

² *Erdmann Karl Dietrich.* Toward a Global Community of Historians: the International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences, 1898–2000; edit. by J. Kocka and W. J. Mommsen in collaboration with A. Blänsdorf; translated by A. Nothnagle. N.-Y.; Oxford: Berghahn Books, 2005. XVI, 430 p.

³ Див.: International Organization and Dissemination of Knowledge. Selected Essays of Paul Otlet / trans., ed. by W. Boyd Rayward. Amsterdam; New York; Oxford; Tokyo: FID, 1990. URL: <https://archive.org/details/internationalorg00otlet> (дата звернення 17.09.2018).

⁴ Руйнівних збитків колекції центру завдали події Другої світової війни. Під час нацистської окупації Бельгії було знищено тисячі шухлядок з індексними картками, а на їх місці було створено виставковий центр для демонстрації мистецтва Третього Райху. Однак інтерес до ідей П. Отле з новою силою актуалізувався наприкінці XX ст. У 1998 р. у бельгійському м. Монс було відкрито музей, присвячений цьому проекту, в експозиції якого представлені довгі ряди шухлядок із мільйонами індексних карток П. Отле. Див.: URL: <http://archives.mundaneum.org/en/history> (дата звернення 15.09.2018)

⁵ З 1988 р. – *Міжнародна федерація інформації та документації* (Fédération Internationale d'Information et de Documentation / The International Federation for Information and Documentation).

⁶ Про значення діяльності П. Отле для розвитку міжнародних інформаційних систем та документації див. публікації: *Бездрабко В. В.* Поль Отле і наука про документ // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2008. № 2. С. 14–24; *Wright Alex.* Cataloging the World: Paul Otlet and the Birth of the Information Age. Oxford; New York: Oxford University Press, 2014.

⁷ Матеріали конгресу див.: Congrès International des Archivistes et des Bibliothécaires (Bruxelles, 1910): Actes / publié par J. Cuvelier et L. Stainier. Bruxelles, 1912. URL: <https://archive.org/details/BrusselsCongress1910> (дата звернення 27.08.2018).

⁸ Див. зокрема: *Geller Lawrence D.* Joseph Cuvelier, Belgian Archival Education, and First International Congress of Archivists, Brussels, 1910 // *Archivaria*. 1983 (Summer). Vol. 16. P. 26–34.

⁹ *Buck Solon J.* The Archivist's «One World» // *American Archivist*. 1947. Vol. 10. № 1 (January). P. 9–24.

¹⁰ *Daniels Maygiene.* The Genesis and Structure of the International Council on Archives: An American View // *American Archivist*. 1987. Vol. 50 (Summer). № 3. P. 415.

¹¹ *Norton Margaret.* The First International Congress of Archivists, Paris, France August 21: January 26, 1950 // *American Archivist*. 1951. Vol. 14. № 1 (January). P. 13–96.

¹² *Лозицький В.* Історія міжнародного архівного співробітництва (1898–1998 рр.). Київ, 1999. 130 с.

¹³ *Матяш І.* Міжнародна рада архівів: внесок у розвиток архівної теорії // *Матяш І.* Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. Київ, 2012. С. 394–436; Додаток 1: Міжнародні конгреси архівів // Там само. С. 477–484; Додаток 2: Тематики Міжнародних конференцій «круглого столу» архівів (МККСА) // Там само. С. 485–492.

¹⁴ *Матяш І. Б.* Міжнародна рада архівів // *Українська архівна енциклопедія*. Київ, 2008. С. 577–579; *її ж.* Міжнародні конгреси архівів // Там само. С. 581–583; *її ж.* Міжнародні конференції Круглого столу архівів // Там само. С. 584 та ін.

¹⁵ Див. віртуальну виставку про провідних діячів МРА, підготовлену до 70-ліття від дня заснування організації. URL: Key Figures at ICA. Mode of access: https://www.ica.org/en/ica-70-years-of-international-influence#Key_Figures (дата звернення 15.09.2018)

¹⁶ Див.: *Климова К. І., Матяш І. Б., Палієнко М. Г.* «Куди прямують архіви..?» (До виходу в світ збірника праць Шарля Кечкеметі) // *Архіви України*. 2001. № 4–5. С. 178–189.

¹⁷ *Матяш І. Б.* XV Міжнародний конгрес архівів «Архіви, Пам'ять і Знання» // *Студії з архів. справи та документознавства*. 2004. Т. 12. С. 237–241.

¹⁸ *Левченко Л.* XVI Міжнародний конгрес архівів та розвиток національних архівів Малайзії (за результатами роботи української делегації у м. Куала-Лумпур) // *Архіви України*. 2009. № 1–2. С. 180–191.

¹⁹ Див. зокрема: *Маковська Н. В.* Нова епоха – нові архіви? СІТРА-2010: післямова // *Архіви України*. 2010. № 5. С. 171–180; *її ж.* Міжнародна конференція Круглого столу архівів // Там само. 2011. № 6. С. 5–9; *Прилепішева Ю. А.* Міжнародна конференція Круглого столу архівів (СІТРА) «Архівіст XXI століття: нові стратегії освіти та навчання» // Там само. 2010. № 1. С. 219–222.

²⁰ Recommendation No. R (2000) 13 of the Committee of Ministers to member states on a European policy on access to archives (Adopted by the Committee of Ministers on 13 July 2000, at the 717th meeting of the Ministers' Deputies). URL: <http://www.archives.gov.ua/Eng/Law-base/Recommendations.php#01> (дата звернення 15.09.2018).

²¹ The Universal Declaration on Archives (ICA, 10 November 2011). URL: <https://www.ica.org/en/universal-declaration-archives> (дата звернення 15.09.2018).

²² *Прилепішева Ю. А.* Розширення міжнародного співробітництва в архівній сфері // *Архіви України*. 2015. № 2. С. 43–51. На веб-порталі Укрдержархіву у рубриці «Міжнародні контакти» розміщено «Перелік міжнародних

договорів міжвідомчого характеру, укладених Державною архівною службою України (Головархівом, Держкомархівом)», який містить понад 30 чинних угод і меморандумів про співробітництво, а також 3 протоколи про спільні проекти за 1992–2018 рр. URL: http://www.archives.gov.ua/International/Int_agreement.php (дата звернення 25.09.2018)

²³ Міжнародна діяльність архівів // Публічний звіт Голови Укрдержархіву Баранової Т. І. про підсумки діяльності Державної архівної служби у 2017 році. С. 47–57. URL: http://www.archives.gov.ua/Archives/zvit_2017.pdf (дата звернення 25.09.2018).

The article is devoted to the history of the formation and development of international archival cooperation. It is analyzed the reasons of the International Council on Archives foundation and the main directions of its activity. It is also characterized the participation of Ukrainian archivists in the ICA International Congresses, as well as the key problems and prospects for the archives development in the era of the information society.

Key words: International Council on Archives; international archival cooperation; the ICA International Congresses; documentary heritage; information resources; information society.

**ДРУГИЙ ЩОРІЧНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ
УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІСТІВ
«УКРАЇНСЬКІ АРХІВИ:
ВИКЛИКИ ТА РЕАЛІЇ»**

25 вересня 2018 р. у конференц-залі Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України відбувся Другий щорічний круглий стіл українських архівістів «Українські архіви: виклики та реалії».

Захід пройшов під егідою Спілки архівістів України за підтримки Державної архівної служби України, кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, центральних державних архівів та державних архівів областей.

Відкрив засідання круглого столу його модератор – голова Спілки архівістів України, д-р іст. наук, проф. Микола Щербак. Із вітальним словом до учасників заходу звернулися заступник Міністра юстиції України Денис Чернишов та Голова Державної архівної служби України Тетяна Баранова, які наголосили на актуальності питань, запропонованих до обговорення, окреслили коло проблем, що сьогодні найбільше хвилюють архівну спільноту.

Робота круглого столу передбачала 3 дискусійні панелі. Спікерами першої робочої панелі «Архіви та архівна справа як складові державності та національної безпеки» виступили: Голова спілки архівістів України Микола Щербак, директор Держархіву Закарпатської області Михайло Місюк, завідувач відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, д-р іст. наук, проф. Валентина Піскун.

Спікери другої робочої панелі «Облік, комплектування, зберігання, використання: чотири стихії однієї сутності» – директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України Ольга Бажан, директор Центрального державного історичного архіву України, м. Київ Ольга Музичук, заст. директора Держархіву Київської області Ольга Лужинська, заст. директора Галузевого державного архіву Служби безпеки України Анатолій Хромов.

Третя дискусійна панель носила назву «Стратегічні перспективи розвитку архівної справи в Україні: кадри, технології, управлінські рішення». Цю проблематику висвітлювали: завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

д-р іст. наук, проф. Марина Палієнко, завідувач кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності факультету інформаційної політики і кібербезпеки Київського національного університету культури і мистецтв, ст. науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, д-р іст. наук, проф. Валентина Бездрабко, директор Центрального державного електронного архіву України, канд. іст. наук Юрій Ковтанюк, директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України Олена Чижова.

Після короткого підбиття підсумків дискусії секретар круглого столу, виконавчий директор Співки архівістів України, канд. іст. наук Олександр Гаранін зачитав проект Резолюції засідання, який був доповнений конкретними пропозиціями учасників заходу.

РЕЗОЛЮЦІЯ
Другого щорічного круглого столу
українських архівістів
«Українські архіви: виклики та реалії»

м. Київ

25.09.2018

Станом на 1 січня 2018 р. Національний архівний фонд (далі – НАФ) становить більш ніж 82 млн. одиниць зберігання, які, відповідно до статті 4 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», є культурними цінностями, що належать державі та перебувають під її охороною.

На превеликий жаль, мусимо констатувати, що значна частина культурного надбання України наразі перебуває у стані підвищеної небезпеки. У зв'язку з постійним недофінансуванням матеріально-технічна база архівних установ знаходиться у катастрофічному стані, що створює серйозну загрозу збереженості документів НАФ.

За результатами засідання круглого столу «**Українські архіви: виклики та реалії**», що відбувся 25 вересня 2018 р., та для вирішення актуальних питань архівної справи, забезпечення її інноваційного розвитку, запровадження надійних механізмів стимулювання діяльності різних суб'єктів щодо збереження архівної спадщини у традиційних для України формах, із використанням міжнародного досвіду, учасники круглого столу рекомендують:

1. Співки архівістів України (далі – САУ):

1.1. Продовжити роботу з популяризації ролі архівів та професії архівіста у суспільстві.

2. Державній архівній службі України (далі – Укрдержархів):

2.1. Спільно із САУ продовжити щорічний розгляд актуальних питань щодо розвитку архівної справи України у форматі круглих столів на базі державних архівних установ України.

2.2. Розробити та ініціювати перед Міністерством юстиції України розгляд:

– проекту розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку архівної справи в Україні до 2025 року»;

– розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду»;

– розпорядження Кабінету Міністрів України «Про створення Центрального державного історичного архіву, м. Ужгород»;

– змін до законодавства з метою посилення адміністративної відповідальності за порушення законодавства про НАФ.

2.3. Активізувати вирішення питання щодо забезпечення державних архівних установ новими спеціалізованими приміщеннями та відповідним обладнанням.

2.4. Із метою збереження цілісної колекції фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України звернутися спільно із САУ з пропозицією до Міністерства культури України щодо продовження договору оренди приміщення пам'ятки архітектури XVIII ст. «Бурси» Національного заповідника «Софія Київська» на період до введення в експлуатацію комплексу споруд центральних державних архівів України у м. Києві.

2.5. Звернути особливу увагу на зміцнення інформаційної безпеки при використанні архівної інформації та здійснити низку відповідних заходів.

2.6. Продовжити участь у процесі створення нормативно-правової бази з питань архівного зберігання електронних документів та практичного впровадження цих норм в архівній сфері.

2.7. Переглянути цінову політику надання архівними установами платних послуг, що дасть змогу зменшити навантаження на державний бюджет та уможливить зміцнення їхньої матеріальної бази, у т. ч. придбання відповідного обладнання для оцифрування архівних документів та забезпечення віддаленого доступу до них користувачів.

2.8. Спільно з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства запланувати:

– дослідження з питань створення цифрових копій документів НАФ із метою підготовки проекту відповідного порядку для подання його на затвердження Міністерством юстиції України;

– огляд міжнародного досвіду щодо проблем самостійного виготовлення копій архівних документів;

– переклад новітніх праць з архівознавства та архівної справи, підготовлених у зарубіжних країнах, та щопівроку оприлюднювати їх на сторінках Бюлетеню Галузевого центру науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства і веб-порталі Укрдержархіву.

2.9. Порушити питання перед Міністерством освіти і науки України щодо повернення окремої спеціальності «Архівознавство» у навчальний процес закладів вищої освіти.

2.10. Запровадити систему підвищення кваліфікації для архівістів у формі одноденних семінарів і/або короткотермінових курсів.

3. Архівним установам України:

3.1. Активізувати впровадження цифровізації з метою автоматизації всіх процесів архівної справи.

3.2. Активізувати першочергове оцифрування документів, що користуються найбільшим попитом, у т. ч. великоформатних, метричних книг та аудіовізуальних документів.

3.3. Вжити заходів щодо приймання на постійне зберігання документів НАФ, що зберігаються в архівних підрозділах підприємств, установ і організацій понад встановлені законодавством строки.

3.4. Посилити контроль за станом діловодства та архівної справи в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях.

3.5. Забезпечити подання пропозиції до Державного бюджету України щодо фінансування архівних установ для придбання ними технічних засобів і програмного забезпечення з метою цифровізації процесів архівної справи і діловодства та надання архівних електронних послуг фізичним і юридичним особам, у т. ч. іноземним.

3.6. Сприяти залученню до роботи в архівних установах випускників фахових напрямів, зокрема проходженню практики студентами профільних спеціальностей.

4. Усім учасникам круглого столу:

4.1. Сприяти розвитку генеалогічних досліджень в архівних установах України з неухильним дотриманням архівного законодавства.

4.2. Оприлюднити матеріали круглого столу у ЗМІ, на власних веб-сайтах, у фахових виданнях та сприяти поширенню інформації про результати роботи круглого столу як в Україні, так і в середовищі закордонних партнерів.

Засідання Другого щорічного круглого столу українських архівістів «Українські архіви: виклики та реалії» відкрив голова Спілки архівістів України, д-р іст. наук, проф. Микола Щербак.

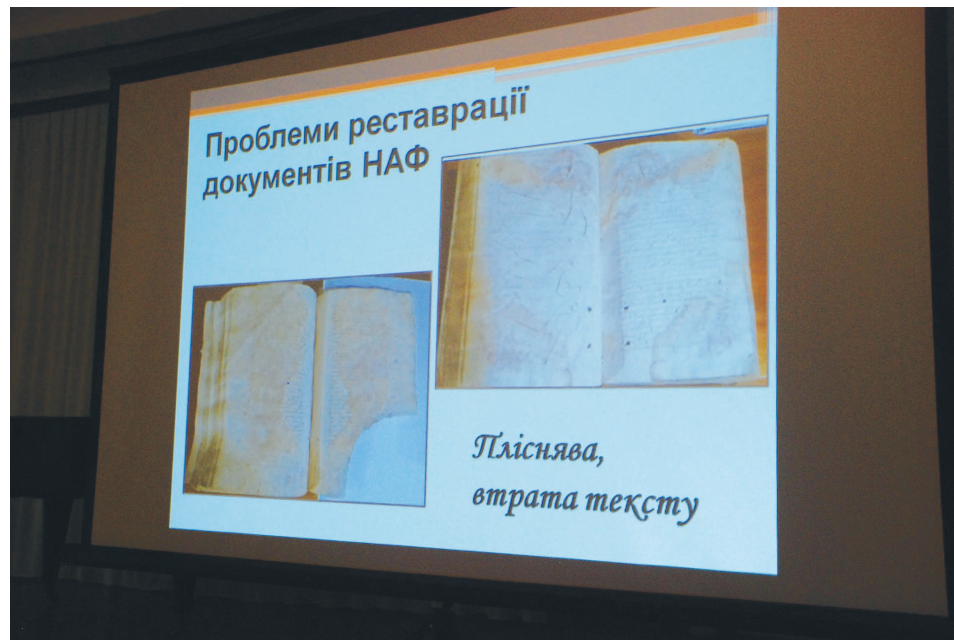
Учасники круглого столу у конференц-залі Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

У роботі круглого столу взяли участь відповідальні працівники Державної архівної служби України, архівних установ, науковці, представники громадськості.

Виступає спікер другої робочої панелі «Облік, комплектування, зберігання, використання: чотири стихії однієї сутності» – директор ЦДАГО України Ольга Бажан.

Наочні матеріали, що свідчать про нагальні проблеми архівних установ.

Проблематику третьої дискусійної панелі «Стратегічні перспективи розвитку архівної справи в Україні: кадри, технології, управлінські рішення» окреслила д-р іст. наук, проф. Валентина Бездрабко.

Організатори і учасники круглого столу.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.253:[061:796](477)

В. В. ГОРЄВА*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАФ ДОКУМЕНТАМИ СПОРТИВНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (з досвіду діяльності ЦДАГО України)

Висвітлено послідовні етапи формування НАФ документами спортивних громадських організацій на прикладі співпраці Центрального державного архіву громадських об'єднань України з ними. Представлено зріз цього процесу з акцентуванням уваги на видовому складі управлінських та специфічних комплексів документів спортивних формувань. Розглянуто форми і методи співпраці архіву зі спортивними організаціями: надання системної методично-практичної допомоги в питаннях діловодства й архівної справи, організація тематичних семінарів, розроблення методичних рекомендацій, здійснення експертизи цінності документів.

Ключові слова: формування НАФ; спортивні громадські організації; організація діловодства й архівного зберігання; ЦДАГО України.

Поняття «Національний архівний фонд» (далі – НАФ) – базове у сучасному українському архівознавстві та архівній справі держави. Не обмежені архівним законодавством категоріальні характеристики документів, з яких формується НАФ, визначають всеосяжний підхід до їх охоплення – до НАФ належать архівні документи (оригінали або копії, що є їх заміниками) незалежно від їх виду, виду носія інформації, місця й часу створення і місця зберігання, режиму доступу, форми власності на них, що перебувають на території України або за її межами і, відповідно до міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, підлягають поверненню в Україну¹. Введені до наукового і соціального обігу документи НАФ формують ду-

* Горєва Вікторія Володимирівна – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

ховність, закладають фундамент національної і соціальної психології, політики, культури, а за своєю кількістю, інформаційною місткістю, унікальністю є одними з найважливіших складових інформаційного ресурсу суспільства².

Сформований з архівних документів державних органів, органів місцевого самоврядування, установ, організацій, підприємств усіх форм власності, архівних документів громадян та їх об'єднань, НАФ складається не тільки з ретроспективних документальних комплексів, що історично відклалися в архівних установах України, а й з документів часів незалежності України, які зафіксували виміри сучасних суспільних трансформацій та інституційних зрушень, пов'язаних із процесами державотворення.

Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України) – єдина архівна установа, де зберігаються документи з суспільно-політичної історії України, що були створені і продовжують утворюватися в процесі діяльності політичних партій, рухів та громадських об'єднань України. Основний документальний масив архіву представлений документами Центрального комітету Комуністичної партії України і Центрального комітету Ленінської комуністичної спілки молоді України, їхніх установ та організацій за період 1918–1991 рр. Цей комплекс документів доповнюють фонди сучасних політичних партій і громадських об'єднань, які розкривають процеси демократизації, формування національної свідомості у громадян України, шляхи державотворення, місце та роль політичних партій, громадських об'єднань і рухів у житті країни на рубежі ХХ–ХХІ ст. Їх тематичний зміст охоплює практично всі сфери життєдіяльності суспільства – економічні, соціальні, культурні відносини тощо³.

Важливою частиною джерельної бази ЦДАГО України для дослідження процесів генерування та підтримки державних і громадських ініціатив щодо поширення знань про захист і зміцнення здоров'я населення, організацію та проведення в Україні масових фізкультурних заходів, спортивних змагань, у т. ч. й міжнародного рівня, є документи, що відображають розвиток фізичної культури і спорту в ХХ – на початку ХХІ ст. Серед них, зокрема, постанови Політбюро ЦК КП(б) У «Про будівництво Українського стадіону в м. Києві» від 22 березня 1935 р.⁴, «Про проведення дитячої спартакіади» від 28 травня 1935 р.⁵, «Про фізкультурний парад у м. Києві 24 червня 1935 р.» від 1 червня 1935 р.⁶, «Про поїздку команди фізкультурників у Париж» від 7 серпня 1935 р.⁷, доповідні записки про завершення будівництва закритого басейну для плавання і зимових спортивних приміщень Червоного стадіону в м. Києві та про фінансування фізкультурної роботи⁸, довідки, телеграми, фотографії про організацію парадів та інших спортивних

заходів, будівництво спортивної інфраструктури, матеріальне забезпечення спортивним інвентарем та обладнанням, проведення футбольних матчів та зустрічей тощо⁹.

Особливу зацікавленість користувачів викликають документи про розвиток фізкультурного руху серед українців за кордоном у першій половині ХХ ст. Зокрема, документи українських інституцій з елементами спортивного спрямування, таких як Союз українських пластунів-емігрантів у ЧСР¹⁰, Українське руханкове товариство «Січ» при Українській господарській академії в Подєбрадах (ЧСР)¹¹, Союз українського сокільства за кордоном (ЧСР)¹², Руханкове товариство «Український сокіл» у Празі¹³, Руханкове товариство «Український сокіл» у Подєбрадах (ЧСР)¹⁴, Гурток старших пластунок «Українка» у Празі¹⁵, Союз пластунів Підкарпатської Русі в ЧСР¹⁶. Ці організації під час виховання української молоді на чужині використовували спортивні вправи не тільки як фактор фізичного вдосконалення, збереження здоров'я, але й як підґрунтя єднання українців, внутрішнього самоствердження, почуття власної гідності. Серед документів зберігаються статuti і правильники, звернення, відозви і комунікати, довідки про ідейні засади, постанови засідань, протоколи загальних зборів, засідань старшин, звіти керівників організацій, акти ревізійної комісії, інформаційні листки, бюлетені і огляди, реферати, інформації, нотатки, листування, заяви про вступ до членів організацій тощо. Діяльність цих українських сокільських, січових та пластових товариств українських емігрантів 20–30-х років ХХ ст. сформували засади подальшого розвитку українського спорту в умовах діаспори ряду західних держав.

Документальна колекція ЦДАГО України продовжує поповнюватися фондами українських інституцій спортивного спрямування. Так, у 2015 р. на зберігання до архіву надійшли документи Всеукраїнського фізкультурно-спортивного товариства «Колос» агропромислового комплексу України у складі 110 справ постійного зберігання за 1990–1993 рр.

Кооперативно-профспілкове фізкультурно-спортивне товариство «Колос» агропромислового комплексу Української РСР (далі – Товариство) було створене на виконання спільної постанови Ради Міністрів Української РСР і Української республіканської ради професійних спілок від 27 квітня 1990 р. № 96 для поліпшення фізкультурно-масової, оздоровчої та спортивної роботи серед сільського населення. За свою мету Товариства поставило підвищення соціальної значимості і ролі фізичної культури у формуванні здорового способу життя, організації повноцінного оздоровлення і відпочинку працюючих в агропромисловому комплексі й членів їхніх сімей, всього сільського населення; сприяння проведенню фізкультурно-оздоровчої роботи серед дошкільнят,

учнів сільських загальноосвітніх шкіл, училищ, технікумів і ВНЗ агропромислового комплексу, забезпечення послідовності занять фізичною культурною і спортом, створення різноманітних секцій, команд, клубів за місцем проживання або роботи, впровадження сімейних занять фізичними вправами і спортом, проведення галузевих змагань, спортивних свят, спартакіад¹⁷.

ЦДАГО України прийняв на зберігання документи Товариства, що відображають основні напрями його діяльності. Це – документи (списки, постанова, стенограма, анкети делегатів) І Установчого з'їзду; протоколи засідань Президії; постанови Бюро, якими затверджувалися штатні розклади, фонди заробітної плати, календарні плани спортивних змагань, підсумки змагань, статuti, кошториси витрат на утримання спортивних баз, дирекції; документи про створення; розпорядження з основної діяльності. Розширити уявлення про організацію та проведення фізкультурних заходів, роботу дитячо-юнацьких спортивних шкіл в Україні допоможуть підсумкові протоколи результатів республіканських змагань, зведені статистичні звіти з фізичної культури та про роботу дитячо-юнацьких спортивних шкіл, кошториси на проведення спортивних змагань, зведені фінансові звіти з основної діяльності, про виконання республіканського бюджету тощо¹⁸.

З метою подальшого поповнення архіву профільними документами спортивних громадських організацій, діяльність яких носить загальноукраїнський характер, було започатковано співпрацю із Міністерством молоді та спорту України. У червні 2017 р. директор ЦДАГО України О. Бажан, заступник директора Т. Красавіна та начальник відділу формування НАФ і діловодства Н. Бабіна взяли участь у спільній нараді під головуванням першого заступника Міністра молоді та спорту України І. Гоцула, за участі директора департаменту олімпійського спорту Р. Вірастюка, директора департаменту фізичної культури та неолімпійських видів спорту М. Бідного, директора департаменту молодіжної політики І. Беляєвої, а також начальника юридичного управління О. Калугіна і начальника відділу контролю діловодства та звернень громадян Т. Гончарової. На нараді досягнуто домовленості про співпрацю у напрямі організації роботи з формування НАФ документами спортивних і молодіжних громадських формувань.

Взаємодія архіву зі спортивними громадськими організаціями ведеться за напрямками: надання методичних та практичних рекомендацій щодо ведення поточного діловодства та підготовки документів до архівного зберігання; надання консультаційної допомоги під час розроблення ними описів справ, актів про вилучення для знищення документів, про невивправні пошкодження, а також індивідуальних

нормативних документів – інструкцій з діловодства, номенклатур справ та положень про експертні комісії (ЕК), діловодні та архівні служби; здійснення перевірок роботи служб діловодства та архівних підрозділів організацій; проведення семінарів та нарад із підвищення кваліфікації працівників служб діловодства та архівних підрозділів, голів і членів ЕК; участь у семінарах із профільних питань, які організуються організаціями; ведення роз'яснювальної роботи щодо заповнення паспортів та вчасного подання їх до ЦДАГО України.

Реалізуючи завдання з формування НАФ, контролю дотримання спортивними громадськими організаціями – джерелами формування НАФ вимог законодавства у сфері архівної справи і діловодства ЦДАГО України (у межах своїх повноважень) здійснює відвідування цих організацій для ознайомлення з роботою служб діловодства, ЕК і архівних підрозділів та надання консультаційно-методичної допомоги з питань діловодства і збереження документів. Протягом 2018 р. працівники архіву відвідали громадські спілки «Федерація легкої атлетики», «Федерація футболу України», громадські організації «Асоціація спортивного танцю України», «Федерація важкої атлетики України», «Федерація греко-римської боротьби України», «Українська федерація фігурного катання на ковзанах».

Під час відвідування аналізується правове становище і функціональне призначення організації, її структурних підрозділів, розгалуженість мережі підвідомчих структур і масштабів їхньої діяльності. Для цього використовуються основні організаційні документи, що регламентують діяльність організації: статuti, положення.

Ознайомившись зі складом і змістом утворюваної в діяльності спортивного громадського формування документації, можна встановити, що ці організації створюють як загальні для громадських організацій документи (організаційно-розпорядча документація; документи, що стосуються функціональних обов'язків працівників апарату; планово-звітна документація; листування; обліково-довідкові види документів тощо), так і документи, що висвітлюють інформацію про діяльність і взаємодію з іншими спортивними юридичними та фізичними особами, відображають спортивні досягнення і перемоги. Зокрема, це – документи з організації та проведення навчально-тренувальних зборів, змагань та чемпіонатів, а також:

- річні та зведені статистичні звіти з фізичної культури і спорту, звіти шкіл вищої спортивної майстерності;
- протоколи засідань Суддівської колегії громадської організації та документи (постанови, результати атестацій інструкторів-тренерів, суддів із спорту, експертів тощо) до них;
- типові трудові договори між гравцем і командою; дисциплінарний кодекс громадської організації;

- подання до Дисциплінарного комітету про застосування дисциплінарних санкцій;
- протоколи змагань і чемпіонатів міжнародного рівня, чемпіонатів України та документи (заявки на участь, договори, правила, класифікаційні норми, розрядні вимоги, регламенти, списки, фото-, відеозвіти, інформаційні повідомлення в засобах масової інформації тощо) до них;
- документи (навчальні плани, програми, рекомендації) з організації та проведення навчально-тренувальних зборів шкіл вищої спортивної майстерності всіх типів, центрів спортивної підготовки;
- документи (навчальні плани, програми, рекомендації тощо) про навчання інструкторів-тренерів, суддів зі спорту, експертів;
- анкети клубів, команд, спортсменів, інструкторів-тренерів, суддів зі спорту, експертів, списки резерву.

За результатами ознайомлення з роботою служб діловодства спортивних федерацій окреслено коло проблем, з якими стикаються спортивні формування у налагодженні діловодних процесів. Найбільш характерні з них – недотримання вимог ДСТУ 4163-2003 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів»; відсутність інструкцій з діловодства, номенклатур справ та положень про ЕК, діловодні та архівні служби; непорядкованість документів у справи, недотримання умов їх формування та зберігання тощо. Повсякчас організації порушують строки передачі документів, визначені нормативними документами.

Для покращення якості роботи діловодних служб, ЕК та архівних підрозділів спортивних організацій, з метою забезпечення відповідального ставлення їх керівництва до процесів забезпечення діловодства та зберігання архівних документів, ЦДАГО України проводить семінари з питань організації діловодства та збереженості документів. Завдяки розпочатій співпраці з Міністерством молоді та спорту України для спортивних федерацій олімпійських і неолімпійських видів спорту проведено 2 семінари у 2017 та 1 у 2018 роках.

У роботі семінарів брали участь: державний секретар Міністерства молоді та спорту України О. Немчінов, заступник директора департаменту фізичної культури та неолімпійських видів спорту – начальник відділу пріоритетних неолімпійських видів спорту Міністерства молоді та спорту України О. Анастасєєва, начальник відділу контролю, діловодства та звернень громадян Т. Гончарова, державний тренер штатних команд національних збірних України з неолімпійських видів спорту цього ж міністерства Я. Мудрий, а також понад 80 представників 70 федерацій з олімпійських та неолімпійських видів спорту.

На семінарах співробітники архіву розповідали про основні вимоги нормативних актів із питань діловодства й забезпечення збереженості

документів та впровадження їх у роботу громадських організацій, особливості складання номенклатури справ організації. Учасників семінару цікавили питання про умови передавання архівних документів федерацій на зберігання до ЦДАГО України, визначення нормативно-правовими актами відповідальності за організацію діловодства організацій на належному рівні, встановлення строків зберігання документів у поточному діловодстві, наявний перелік документів постійного строку зберігання для спортивних федерацій, стандартні проблеми, виявлені в ході перевіряння діловодства в організаціях, запровадження електронного документообігу та переведення існуючих документів із паперовими носіями в електронний вигляд, зберігання архівних документів спортивних організацій у фондах ЦДАГО України за радянський період тощо.

Для підвищення інформаційної складової семінарських занять для учасників семінару проводяться екскурсії архівом, під час яких вони дізнаються про форми використання ретроспективної інформації документів НАФ, оптимальні умови, режими зберігання архівних документів та забезпечення цілісності документальних комплексів.

За підсумками семінарів архів вже відчув зворотній зв'язок зі спортивними громадськими організаціями. Більшість із них вже звертаються за консультаціями з питань діловодства та розроблення індивідуальних нормативних документів: інструкцій з діловодства, номенклатур справ та положень про експертні комісії, діловодні та архівні служби. У 2017 р. Експертно-перевірною комісією ЦДАГО України погоджено 1 номенклатуру справ громадської організації «Всеукраїнська федерація кінологічного спорту», у 2018 р. – 4 інструкції з діловодства, 4 номенклатури справ, 4 положення про ЕК організацій, серед яких: громадська спілка «Федерація легкої атлетики», громадські організації «Федерація важкої атлетики України», «Федерація греко-римської боротьби України», «Українська федерація фігурного катання на ковзанах».

Іншою ефективною формою роботи зі спортивними громадськими організаціями є роз'яснювальна робота щодо необхідності постійного планового упорядкування архівних документів: укладання описів справ на документи постійного строку зберігання, завершених у діловодстві, актів про вилучення для знищення документів, не внесених до НАФ, передачі архівних документів в описаному стані на зберігання до архіву. Співробітники ЦДАГО України проводять її як під час семінарів, відвідувань організацій, так і в телефонному режимі, також для цього використовуються електронна пошта, веб-сайт архіву, сторінка архіву у мережі Facebook. Наочним прикладом для представників спортивних федерацій щодо важливості дотримання вимог оформлення і зберігання організаційно-розпорядчої та профільної документації є організація

виставок архівних документів, присвячених історії розвитку в Україні фізкультури і спорту.

Якісна повнота архівного фонду перебуває у прямій залежності від науково-обґрунтованої організації документів в установі, формування справ відповідно до номенклатури, яка щорічно розробляється або вдосконалюється в організаціях та підлягає погодженню з профільним архівом¹⁹. Номенклатура справ є одним із основних нормативних документів організації, який забезпечує облік і систематизацію документів у поточному діловодстві, визначає порядок розподілу документів по справах, формування й оформлення справ та підготовку їх до архівного зберігання.

З метою надання методичної допомоги під час складання номенклатур справ спортивних громадських організацій ЦДАГО України у 2018 р. розроблено Методичні рекомендації «Складання номенклатури справ центральних органів спортивних громадських організацій України» (далі – Рекомендації). Рекомендації підготовлено з урахуванням вимог чинних нормативно-правових актів та узагальнення практичного досвіду з розроблення номенклатур справ громадських організацій. Наведена у зразку Рекомендацій номенклатура побудована за функціональним принципом, до неї включені примірний склад документів, що утворюються в діяльності спортивних організацій; всередині умовних розділів документи розташовані за їх значимістю; строки зберігання вказані відповідно до «Переліку типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів», затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 12. 04. 2012 № 578/5 (далі – Перелік типових документів). Функціональний принцип побудови наведеної у зразку Рекомендацій номенклатури справ зумовлений невеликою кількістю штату в центральному апараті середньостатистичної спортивної громадської організації. Розділи й підрозділи в номенклатурі відбивають можливі напрями діяльності – організація управління і контроль, організація діловодства та архівного зберігання документів, організація кадрового забезпечення, облік регіональних представництв та членів Федерації, організація та проведення навчально-тренувальних зборів, змагань та чемпіонатів, бухгалтерський облік та фінансова звітність.

Серед основних теоретичних й методичних аспектів якісного формування НАФ є визначення пріоритетних положень оцінки та відбору документів, проведення експертизи цінності, активізація діяльності експертних служб щодо формування архівного фонду.

У теперішньому українському архівознавстві експертиза цінності документів розуміється як певний спосіб (метод), за допомогою якого,

на підставі функціонального аналізу фондоутворювачів (тобто їх структури, функцій, компетенції, видів діяльності і взаємозв'язків), всебічного вивчення документів (типів, видів, форм, змісту), застосування конкретних нормативних і методичних посібників (переліків документів, номенклатур справ), відбирають документи для внесення до складу НАФ та визначають строки зберігання документів залежно від їхнього історичного, наукового, культурного, соціально-правового чи практичного значення, здійснюють віднесення документів НАФ до категорії унікальних, їх грошову оцінку, а також вилучення документів із НАФ²⁰.

Закінчені у діловодстві спортивної громадської організації документи підлягають експертизі їх наукової і практичної цінності та підготовці для передавання на державне зберігання. З цією метою співробітники архіву на підставі аналізу номенклатур справ, інструкцій з діловодства, Переліку типових документів, методичних рекомендацій здійснюють вивчення типових класів управлінської документації (організаційно-розпорядча, планова, обліково-звітна, інформаційно-аналітична) та специфічних документів, що утворюються в діяльності спортивних громадських організацій. Під час проведення експертизи цінності застосовують критерії значення інформації, що міститься в документах, враховують повторюваність інформації в інших документах, вид документів, оригінальність та авторство документів, функціонально цільове призначення організації, функцію, що документується, фізичний стан документів, повноту комплексу документів²¹.

За результатами експертизи цінності у складі організаційно-розпорядчих документів, як правило, відбираються на державне зберігання протоколи, положення, статuti, накази (розпорядження), листування з основних питань діяльності; у складі планової – календарні плани змагань, навчань тренерів; у обліково-звітній – статистичні звіти, бухгалтерські звіти та баланси; в інформаційно-аналітичній – інформаційні довідки, доповіді, огляди. До специфічних, що відповідають профілю діяльності спортивної організації, відносяться документи з організації та проведення навчально-тренувальних зборів, змагань та чемпіонатів: протоколи засідань Суддівської колегії, постійно діючих комітетів (комісій, рад), протоколи змагань і чемпіонатів України та міжнародного рівня, списки спортсменів та резерву, анкети інструкторів-тренерів, суддів зі спорту, експертів тощо. При цьому можливий відбір документів, оформлених будь-яким способом (навіть чернеток – у разі відсутності оригіналів, без необхідних реквізитів). Такий відступ від традиційних принципів і критеріїв експертизи здійснюється з метою збереженості цілісності інформаційного комплексу громадських організацій, діловодство яких досить часто організоване на неналежному рівні.

Отже, експертиза цінності документів, методично-практична, організаційна допомога і контроль за роботою архівних підрозділів і служб діловодства спортивних громадських організацій є важливими складовими процесу поповнення НАФ. Усі зазначені напрями співпраці архіву зі спортивними формуваннями спрямовані на виявлення, зібрання, узагальнення й залучення до наукового обігу документальних свідчень про становлення та розвиток фізичної культури і спорту в Україні, досягнення спортивних команд та видатних спортсменів у міжнародних змаганнях та олімпійських іграх.

¹ Приходько Л. Ф. «Національний архівний фонд»: поняття, склад, структура // Архіви України. 2017. № 2. С. 50–66.

² Лозицький В. С. Національний архівний фонд як складова частина інформаційних ресурсів суспільства // Студії з архів. справи та документознавства. 1998. Т. 3. С. 51–52. Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна Україніка»: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи : монографія. Київ, 1995. С. 17–21.

³ Бажан О. В. Центральний державний архів громадських об'єднань України – документальна скарбниця історії України ХХ століття // Національний діалог. 2017. № 3. С. 11.

⁴ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 385. Арк. 2.

⁵ Там само. Спр. 390. Арк. 195–195зв.

⁶ Там само. Арк. 198.

⁷ Там само. Спр. 395. Арк. 91.

⁸ Там само. Оп. 20. Спр. 6659. Арк. 55; Спр. 7107. Арк. 2–3.

⁹ Там само. Спр. 6885. Арк. 28–29; Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1038. Арк. 20–22; Ф. 1. Оп. 6. Спр. 395. Арк. 92; Оп. 20. Спр. 6659. Арк. 8; Оп. 34. Спр. 2. Арк. 7; Ф. 7. Оп. 24. Спр. 2. Арк. 49. фото 36.

¹⁰ Там само. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 965–991.

¹¹ Там само. Спр. 992–1001.

¹² Там само. Спр. 1002–1030.

¹³ Там само. Спр. 1031–1034.

¹⁴ Там само. Спр. 1035–1039.

¹⁵ Там само. Спр. 1040–1043.

¹⁶ Там само. Спр. 1044–1056.

¹⁷ Там само. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 6.

¹⁸ Там само. Спр. 110.

¹⁹ Кучмаренко В. А., Яременко Л. М. Архівний фонд Національної академії наук України: історія, сучасний стан, зміст і склад документів // Архіви України. 2000. № 1–3. С. 13.

²⁰ Сельченкова С. В. Коментар до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (щодо експертизи цінності документів). URL: <http://www.archives.gov.ua/News/Komentar.pdf> (дата звернення: 19.09.2018).

²¹ *Сельченкова С. В.* Експертиза цінності управлінських документів недержавних організацій: організаційно-методичний аспект // *Студії з архів. справи та документознавства.* 2004. Т. 11. С. 134–138.

The sequential stages of formation of National Archival Holdings with the documents of sports public organizations are illustrated on the example of cooperation of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine with them. A section of this process is presented with an emphasis on the composition of the management and specific sets of documents of sports formations. The forms and methods of cooperation of archives with sports organizations are considered: provision of systematic methodological and practical assistance in matters of record keeping and archival affairs, organization of thematic seminars, development of methodological recommendations, appraisal of documents.

Key words: forming of National Archival Holdings; sport public organizations; organizing of record keeping and archival affairs; the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

УДК 930.253:929Горська

С. О. ДУБОВИК*

**ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ
І ТВОРЧОСТІ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО
ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ
(на підставі особового фонду художниці Алли Горської
у ЦДАМЛМ України)**

Шістдесятництво – значне явище у суспільному і мистецькому житті України другої половини ХХ ст. Особливої уваги у вивченні цього питання заслуговує особовий фонд визначної української художниці, активної учасниці руху шістдесятників Алли Горської (1929–1970), що зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. У статті висвітлено історію фонду, проведено загальний джерелознавчий огляд документів і матеріалів кожної структурної групи.

Ключові слова: Алла Горська; шістдесятники; соціалістичний реалізм; образотворче мистецтво; фонд особового походження; архівні документи; ЦДАМЛМ України.

Після смерті Й. В. Сталіна в Радянському Союзі почався період тимчасового послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та деякої лібералізації суспільного життя. В Україні помітно уповільнилася русифікація, зросла роль українського чинника, відбулася часткова реабілітація жертв сталінських репресій. Після закриття ХХ з'їзду КПРС новий лідер партії М. С. Хрущов виголосив перед першими особами держави секретну доповідь про культ особи та його наслідки, розповів про злочини сталінізму. Почалася т. зв. «відлига», в умовах якої з'явилася своєрідна субкультура радянської інтелігенції – шістдесятництво. Здавалося, що починається зовсім новий етап історії, коли можна вільно говорити, вільно думати, до чогось прагнути.

Саме шістдесятники стали першою ластівкою свободи у післясталінський період. Їх було дуже мало, але саме їхні голоси були ознакою часу. Найпомітніші серед них – Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська, Левко Лук'яненко, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Симоненко, Василь Стус, Лесь Танюк, В'ячеслав Чорновіл, Валерій Шевчук, Алла Горська, Опанас

* Дубовик Сергій Олександрович – науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Заливаха, Віктор Зарецький, Галина Зубченко, Веніамін Кушнір, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Георгій Якутович та ін. Вони відразу привернули до себе увагу суспільства, бо були не лише талановитими, обдарованими, ерудованими, а й відрізнялися мужньою громадянською позицією та почуттям як власної, так і національної гідності.

Все почалося з Клубу творчої молоді «Сучасник» (КТМ)¹, до якого належала плеяда талановитих поетів, прозаїків, блискучих інтелектуалів-критиків, художників. Вони влаштовували літературні вечори, художні виставки, театральні вистави, кінопокази, поїздки Україною з метою вивчення й збереження пам'яток архітектури, розробляли десятки проектів, слухали джаз. Усе дихало молодістю і свободою, українською свободою.

Однією з яскравих постатей серед членів клубу була Алла Горська. Саме тут вона почала свою самоукраїнізацію: створила галерею портретів – Б. Д. Антоненка-Давидовича, О. П. Довженка, І. Ф. Драча, А. Г. Петрицького, Є. О. Сверстюка, І. О. Світличного, В. А. Симоненка, Л. С. Танюка, Т. Г. Шевченка; відкрила для себе глибини української культури, вивчала українську мову².

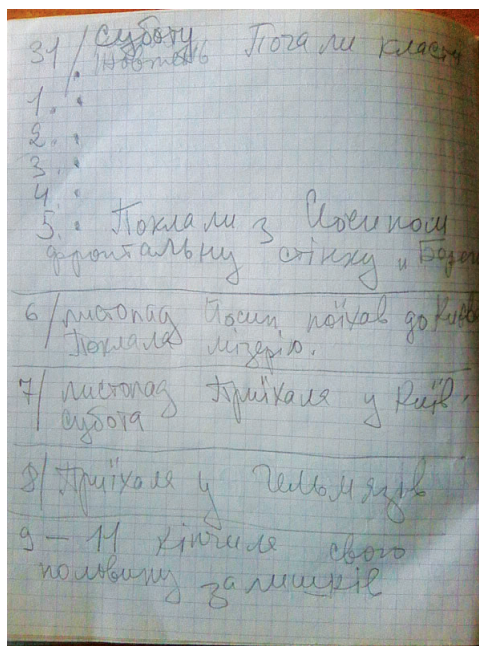
Біографію та громадсько-політичну діяльність Алли Горської, її причетність до шістдесятників, руху опору (правозахисного, дисидентського) значною мірою досліджено, а в цій статті ми зосередимося саме на джерелознавчому огляді архівного фонду художниці, що зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України).

До ЦДАМЛМ України документи А. О. Горської були передані сином художниці О. В. Зарецьким у 1991, 1996, 1999 рр. На перше надходження (45 док.) було складено акт від 24 січня 1991 р. і долучено до фонду № 524 «Документи діячів українського образотворчого мистецтва (колекція)», а в червні 1991 р. за рішенням ЕПК ЦДАМЛМ України (протокол № 11 від 18. 07. 1991 р.) виділено в окремий фонд за № 1165. Науково-технічне опрацювання означеного документального комплексу розпочалося в 2005 р. Документи фонду в кількості 153 од. зб. класифіковані й систематизовані в описі № 1, який складається із семи розділів: творчі документи А. О. Горської; листи художниці та до неї; біографічні документи; документи про життя і творчість А. О. Горської; зображувальні документи та документи інших осіб, що відклалися у фонді. Хронологічно цей документальний комплекс охоплює 1925–1995 рр.

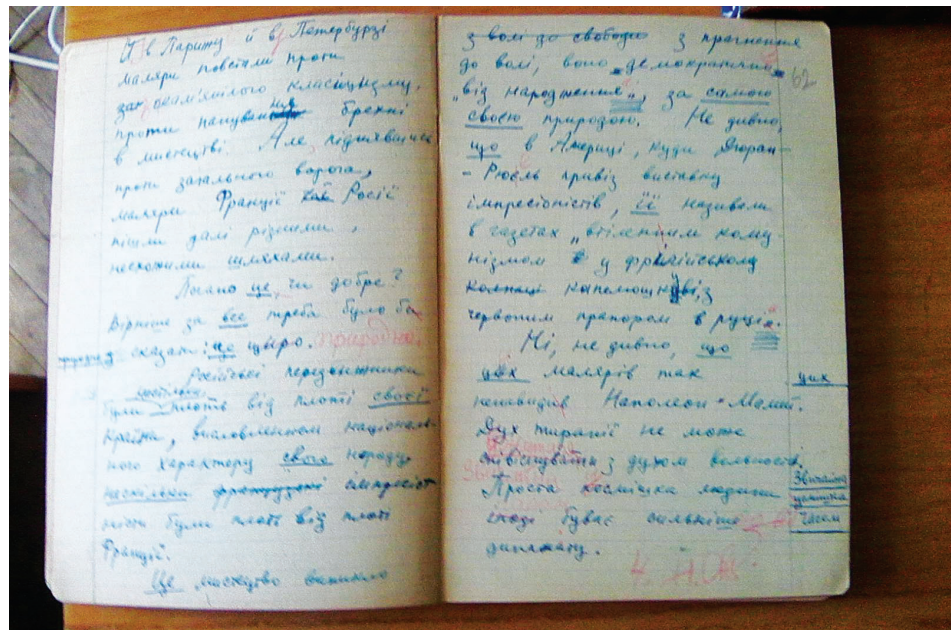
До першого розділу архівного фонду увійшли творчі документи А. О. Горської, здебільшого ескізи монументальних і станкових робіт. Виконані вони аквареллю, гуашшю, білилом, вуглиною та олівцем на папері або кальці. Роботи великі за розміром і зберігаються в тубах або у великоформатних папках. Серед них – «Гнівний Тарас», «Дума.

(Тарас Шевченко)» (1962–1963)³, «Бандурист Тарас», «Жінка з мечем» (поч. 1960-х)⁴, афіша вистави «Отак загинув Гуска» М. Г. Куліша у Львівському українському драматичному театрі (1962–1963)⁵, панно «Скажи, що правда оживе» (1963)⁶, жартівлива стіннівка «Фурт – фурт. Іванніада та Аллоіада» до спільного ювілею А. О. Горської та І. О. Світличного за мотивами донецьких мозаїк (1965)⁷, мозаїка «Вугільна квітка» (1960-ті)⁸, розписи «Козак Мамай», «Козак з конем» (1960-ті)⁹, лінорит «Місто» (1960-ті)¹⁰, портрети А. Г. Петрицького, В. А. Симоненка (1960-ті)¹¹, Ді Найта (1960-ті)¹², дружній шарж на І. Ф. Драча (1960-ті)¹³, ескізи до мозаїк та розписів у Краснодарському музеї «Молода гвардія» (1960-ті)¹⁴ та ін. Також серед великоформатних робіт зберігаються й невеликі за розміром начерки, ескізи, екслібриси, альбом із замальовками та записами текстів народних пісень, фотографії мозаїк, виконаних А. О. Горською у співавторстві з чоловіком – В. І. Зарецьким, Б. І. Плаксієм, В. С. Смирновим та ін.

Виняткову цінність серед творчих документів А. О. Горської становлять рукописи: 11 щоденників (6 зошитів, 3 блокнота, 19 розрізаних арк.) (1967–1970)¹⁵, згадані вище 3 зошити із вправами та диктантами з української мови (1964–1965)¹⁶, 12 зошитів із чернетками листів художниці до Ленінського райкому КПУ відносно підписання знаменитого «Листа-протесту 139-ти», до Віри Вовк та О. І. Заливахи, із нотатками з художніх виставок, текстами народних пісень, замальовками інтер'єрів кафе, ресторанів, крамниць, зроблених під час поїздок у Західну Україну та Прибалтику (1965–1969)¹⁷; окремі аркуші з тезами виступів і планами лекцій, конспектом лекції з естетики, прочитаної І. О. Світличним, із записами, зробленими на засіданні Спілки художників УРСР під час обговорення тих членів Спілки, які підписали «Лист-протест 139-ти», на художніх виставках, із нотатками творчого характеру та замальовками олівцем (1950-ті – 1960-ті)¹⁸. Завершує комплекс творчих документів А. О. Горської – записник художниці з адресами та номерами телефонів¹⁹.

Аркуш зі щоденника А. О. Горської.
31 жовтня – 9–11 листопада 1970 р.
ЦДАМЛМ України. Ф. 1165. Оп. 1.
Од. зб. 33. Арк. 205зв.

Зошит А. О. Горської з української мови з виправленнями та оцінкою Н. О. Світличної. Січень 1965.
ЦДАМЛМ України. Ф. 1165. Оп. 1. Од. зб. 34. Арк. 61зв.–62.

У другому та третьому розділах фонду представлено листування А. О. Горської, яке хронологічно охоплює 1954–1970 рр. Серед кореспондентів художниці – відомі українські діячі, друзі та однодумці: Віра Вовк, Т. Д. Геврик, А. А. Горват, Л. М. Гуцалюк, І. М. Дзюба, В. О. Забаштанський, О. І. Заливаха (більшість листів А. О. Горської до нього опубліковані в збірнику «Червона тінь калини. Алла Горська: листи, спогади, статті» в упорядкуванні О. В. Зарецького та М. М. Маричевського, 1996), В. І. Захарченко, Г. О. Зубченко, В. І. Кривенець, М. М. Писанко, О. С. Піскун, М. [Г.] Плахотнюк, Н. О. Світлична, Г. І. Синиця, Л. С. Танюк, Ю. Цехмістренко, Л. В. Череватенко та ін. Велике листування вела А. О. Горська з батьком – Олександром Валентиновичем, який завжди був для неї авторитетом, ділилася своїми творчими задумами, розповідала про роботу (1957–1963)²⁰. Також зберігаються тут листи А. О. Горської до матері – Олени Давидівни (1957–1959)²¹, сина Олексія (1961–1969)²², чоловіка – художника В. І. Зарецького (1958–1961)²³. А. О. Горська з батьками та сином.

Ця група документів є дуже інформативною для дослідників, адже відображає багатогранну творчу та правозахисну діяльність А. О. Горської. Частина з них опублікована у згаданому вище збірнику, видання якого стало важливим внеском у збагачення джерельної бази з вивчення українського дисидентського руху.

А. О. Горська з батьками та сином.
Одеса, кінець 1950-х–початок 1960-х років.
ЦДАМЛМ України. Ф. 1165. Оп. 1. Од. зб. 141. Арк. 19.

Цінні біографічні відомості художниці увійшли до четвертого розділу архівного фонду – «Матеріали до біографії Горської А. О.». Значний інтерес представляють особисті документи: залікова книжка (1948–1953)²⁴, класифікаційний квиток про присвоєння III-го спортивного розряду з волейболу (1952)²⁵, медичні довідки про стан здоров'я (1954) та народження сина Олексія (1958)²⁶; договори, акти, листи, доповідні записки та ін. документи про роботу з оформлення київських ресторанів та Головоштамту, об'єктів громадського харчування в Черкаській області, створення групового портрета бригади шахти «Північна» у Краснодарі (1959–1970)²⁷; документи про роботу в КТМ: проект положення про секцію образотворчого мистецтва, запрошення на літературно-мистецькі вечори, організатором яких була А. О. Горська (1962–1964)²⁸; документи про святкування спільного ювілею «35+35» А. О. Горської та І. О. Світличного: запрошення, промова В. М. Чорновола, слово-відповідь ювілярів (1964)²⁹; заяви, листи А. О. Горської та Л. М. Семикіної в ідеологічну комісію при ЦК КПРС, президію Спілки художників СРСР та інші установи з поясненням ситуації, що склалася навколо Шевченківського вітража у Червоному корпусі КДУ ім. Т. Г. Шевченка, виписки з протоколів засідань спілок художників УРСР та СРСР тощо (1964)³⁰; текст листа вищому партійному керівництву СРСР щодо захисту прав людини, скарги у прокуратуру Київської області, повістки до слідчого КДБ, куди художницю викликали

як свідка та інші документи правозахисної діяльності А. О. Горської (1965–1969)³¹.

П'ятий розділ становлять документи про загибель, похорон та вияснення обставин смерті А. О. Горської: повідомлення про смерть у Київській організації Спілки художників УРСР, рукопис «Невиголошене слово Богдана Гориня на похороні Алли Горської», листи-співчуття родині, відповідь сину О. В. Зарецькому з прокуратури Київської області (1970–1990)³²; документи про підготовку та видання збірника «Червона тінь калини. Алла Горська: листи, спогади, статті»: спогади сучасників, вступне слово «Від упорядників», копії листів А. О. Горської до О. І. Заливахи, а також матеріали, які не увійшли до книги, але збиралися друзями й однодумцями А. О. Горської відразу після її смерті. В основному, це – чернетки спогадів про художницю (1990–1995)³³. Серед документів цього розділу є також відгуки про мозаїчне панно в Краснодонському музеї «Молода гвардія» (1969)³⁴.

Шостий розділ фонду – зображувальні документи. Серед них: індивідуальні фотографії А. О. Горської, починаючи з однорічного віку до кінця життя, фотографії у групі з батьками, друзями (1930–1960-ті)³⁵, фотокопії портретів А. О. Горської роботи чоловіка В. І. Зарецького (1960-ті)³⁶. До цього ж розділу віднесено стінгазету «Подорож по Україні» КТМ «Сучасник» із великою кількістю фотографій учасників подорожі. У стінгазеті присутні малюнки, можливо, А. О. Горської (1962)³⁷. Зберігаються в цьому розділі й ескізи запрошення та афіші вечора пам'яті А. О. Горської, який відбувся у 1990-х роках [1991]³⁸.

Серед документів останнього (сьомого) розділу фонду представлено листування В. І. Зарецького, а саме: лист художника до батьків А. О. Горської з побутових питань (1957)³⁹, лист донецького архітектора Л. Я. Штейнерафа (співробітника інституту «Гіпромисто») до В. І. Зарецького з приводу створення декоративного панно (1960-ті)⁴⁰ та лист сестри Лілії до батьків (1964)⁴¹. Крім цього, в розділі знаходяться документи інших осіб, зокрема, рукописи книги під редакцією В. М. Чорновола «Лихо з розуму. (Портрети двадцяти «злочинців»)» про діяльність правозахисників 1960-х років (1967)⁴² та стаття невстановленого автора «Опанас Заливаха» [1990-ті]⁴³.

Гармонійним доповненням до комплексу архівних документів є 2 збірки спогадів про А. О. Горську, що зберігаються в бібліотечному сховищі ЦДАМЛМ України: 1. Алла Горська. Червона тінь калини / Ред. та упор. О. Зарецького та М. Маричевського. – Київ, 1996. – 240 с.; 2. Алла Горська. Квітка на вулкані / Ред. О. Зарецького, упор. Л. Огнева. – Донецьк: Норд Компютер. 2011. – 336 с. Імена авторів цих спогадів відомі в Україні та світі: лауреати Національної премії ім. Т. Г. Шевченка: С. І. Білокінь, Віра Вовк, І. Ф. Драч, І. В. Жиленко, О. І. Заливаха, В. І. Зарецький, І. М. Калинець, М. Х. Коцюбинська,

Б. І. Плаксіє, В. М. Прядка, Є. О. Сверстюк, Н. О. Світлична, І. О. Світличний, Г. І. Синиця, Л. М. Семикіна, В. С. Стус, Л. І. Яценко; заслужений діяч мистецтв Б. С. Довгань; заслужена художниця України Г. С. Севрук.

Від часу трагічної загибелі А. О. Горської минуло більше 47 років. Без сумніву, авторитет серед широкого кола опозиційно налаштованої інтелігенції, громадська непохитна позиція А. О. Горської непокоїли різні поверхи влади. Історію моторошного вбивства і дивного слідства ґрунтовно описав відомий мистецтвознавець Богдан Певний (США) на сторінках журналу «Слово і час» (№ 11, 1991, арк. 64–72). Офіційним шляхом правда про художницю стала повертатися в Україну з 1990 р. Вийшли в світ численні публікації, проведено виставки, знято документальні фільми, пройшли читання та вечори пам'яті; її ім'ям названо вулиці та провулки міст Києва, Львова, Вінниці, Василькова; будинки, де вона жила та загинула, увічнено меморіальними дошками; засновано Пластовий курінь ім. Алли Горської (м. Новий Розділ Львівської обл.); у США, Канаді, Західній Європі та Австралії низка громадських організацій, головним чином жіночих, взяли ім'я А. О. Горської.

Таким чином, фонд «Горська Алла Олександрівна, українська художниця» є важливим і цінним джерелом з історії українського правозахисного руху 1960-х років, що висвітлює життя і творчість визначної громадської діячки – художниці-шістдесятниці А. О. Горської, а також функціонування київського КТМ – національно-культурного осередку ранніх шістдесятників.

¹ Заснований у Києві 1960 р. (формально під егідою міського комітету комсомолу), швидко став центром українського національного життя. При клубі організувалися секції: кіно, театральна, письменницька, художня, музична. Президентом клубу був обраний молодий режисер Лесь Танюк.

² Виросла Алла Горська в російськомовній родині, українську мову почала вивчати вже тридцятирічною. Її вчителькою була Надія Світлична. В особовому фонді художниці у ЦДАМЛМ України збереглися зошити із вправами та диктантами з української мови, словничками, куди Алла Горська занотувала незнайомі їй слова.

³ ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 1165. Оп. 1. Од. зб. 1.

⁴ Там само. Од. зб. 6.

⁵ Там само. Од. зб. 2.

⁶ Там само. Од. зб. 3.

⁷ Там само. Од. зб. 5.

⁸ Там само. Од. зб. 7.

⁹ Там само. Од. зб. 8.

¹⁰ Там само. Од. зб. 9.

¹¹ Там само. Од. зб. 20.

- ¹² Там само. Од. зб. 22.
- ¹³ Там само. Од. зб. 23.
- ¹⁴ Там само. Од. зб. 10–12.
- ¹⁵ Там само. Од. зб. 33.
- ¹⁶ Там само. Од. зб. 34.
- ¹⁷ Там само. Од. зб. 35–37.
- ¹⁸ Там само. Од. зб. 38–42.
- ¹⁹ Там само. Од. зб. 43.
- ²⁰ Там само. Од. зб. 46.
- ²¹ Там само. Од. зб. 45.
- ²² Там само. Од. зб. 51.
- ²³ Там само. Од. зб. 50.
- ²⁴ Там само. Од. зб. 115.
- ²⁵ Там само. Од. зб. 116.
- ²⁶ Там само. Од. зб. 118.
- ²⁷ Там само. Од. зб. 119.
- ²⁸ Там само. Од. зб. 120, 121.
- ²⁹ Там само. Од. зб. 122.
- ³⁰ Там само. Од. зб. 123.
- ³¹ Там само. Од. зб. 124, 126.
- ³² Там само. Од. зб. 130–133.
- ³³ Там само. Од. зб. 134–137.
- ³⁴ Там само. Од. зб. 129.
- ³⁵ Там само. Од. зб. 139, 141–143.
- ³⁶ Там само. Од. зб. 140.
- ³⁷ Там само. Од. зб. 146.
- ³⁸ Там само. Од. зб. 147, 148.
- ³⁹ Там само. Од. зб. 149.
- ⁴⁰ Там само. Од. зб. 150.
- ⁴¹ Там само. Од. зб. 151.
- ⁴² Там само. Од. зб. 152.
- ⁴³ Там само. Од. зб. 153.

The 1960es'-movement Dissidents (shestydesiatnyky) is a significant phenomenon in the social and artistic life of Ukraine in the second half of the 20th century. Particular attention deserves the personal fond of a distinguished Ukrainian artist, an active participant of the movement of the sixties Alla Horska (1929–1970), which is kept in the Central State Archives Museum of Literature and Art of Ukraine. In the article author covers the history of receipt of documents by Archives and makes a general source study review of documents and materials of each structural group of the artist's fond.

Key words: Alla Horska; the 1960es'-movement Dissidents (shestydesiatnyky); socialist realism, art; the personal fond; the archival documents; the Central State Archives Museum of Literature and Art of Ukraine.

УДК 930:929Тарасенко

О. І. ЄМЧУК*

ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО
ДИПЛОМАТА І ПЕДАГОГА ВАСИЛЯ ТАРАСЕНКА

Розглянуто відомі та маловідомі джерела до біографії видатного українського дипломата, вченого, педагога В. Я. Тарасенка (1907–2001) з метою визначення напрямів подальших пошуків та створення вичерпної наукової біографії вченого.

Ключові слова: В. Я. Тарасенко; джерела; біографія; дипломат; вчений; педагог.

Постать українського історика, дипломата, педагога, доктора історичних наук, професора Василя Якимовича Тарасенка (1907–2001) добре відома у наукових та дипломатичних колах.

У межах цієї розвідки ми плануємо узагальнити відомі та маловідомі джерела до біографії В. Тарасенка, що дозволить визначити подальші джерелознавчі пошуки та допоможе створити вичерпну наукову біографію вченого.

Наукові здобутки істориків Київського національного університету імені Тараса Шевченка неможливо уявити без праць В. Тарасенка, особливо в галузі новітньої історії та міжнародних відносин. Саме він заклав основи школи підготовки українських фахових дипломатів.

В. Я. Тарасенко прожив цікаве і довге життя – без місяця 94 роки (18.04.1907–22.03.2001). Він народився на Чернігівщині, у селі В'юнище; закінчив історичний факультет Київського педагогічного інституту, брав участь у Другій світовій війні. З 1944 р. працював на дипломатичній роботі. Після закінчення дипломатичної служби у 1950 р. наступні 36 років працював у Київському університеті, зокрема – 15 років на посаді завідувача кафедри новітньої історії та міжнародних відносин. Василь Якимович був автором понад 80 праць з історії США, зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин після Другої світової війни, науковим керівником 10 кандидатських дисертацій, засновником кафедральної школи американістики. Серед підготовлених ним фахівців-міжнародників були академік Академії наук УРСР А. Шлепаков і професор Б. Гончар.

Важливо, що талант вченого розкрився також у далекоглядних історичних прогнозах. Наприклад, у статті «Військова концепція

* Ємчук Оксана Ігорівна – кандидат історичних наук, державний експерт Апарату Ради національної безпеки і оборони України (м. Київ).

України: національні інтереси – понад усе!», надрукованій 26 травня 1993 р., він писав, що постійна загроза незалежності України буде надходити з боку Росії, а також, що Україна повинна володіти ракетно-ядерною зброєю до того часу, поки інші ядерні країни світу залишаються власниками такої зброї¹.

Першими доступними джерелами біографічних відомостей ми справедливо вважаємо довідкову літературу: енциклопедії, довідники, словники, хроніки тощо. У виданому до 170-ї річниці Київського університету та 60-річчя Інституту міжнародних відносин енциклопедичному двотомному виданні «Українська дипломатична енциклопедія» розміщена коротка біографічна довідка про В. Тарасенка², яку трохи доповнено автором, проф. В. Головченком в аналогічному п'ятитомному виданні 2013 р.³ Біографічні дані цієї статті окреслюють головні етапи діяльності вченого, зокрема як дипломата. Так, у 1944–1950 рр. він працював помічником народного комісара закордонних справ УРСР Д. Мануїльського, був учасником Підготовчої 1-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, членом делегації УРСР на Паризькій мирній конференції 1946 р., радником посольства СРСР у США, головою делегації УРСР на 3-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, керівником Постійного представництва УРСР при ООН; головою делегації СРСР на Спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН із палестинської проблеми.

Біографічні відомості про педагогічну та наукову діяльність Василя Якимовича зберігаються у документах Архіву Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в його особовій справі⁴. Посилаючись на документи цієї справи, д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка О. Машевський проаналізував важливі етапи діяльності В. Тарасенка у статті «Український дипломат В. Я. Тарасенко та його роль у створенні Держави Ізраїль»⁵.

Короткий зміст цих історичних подій полягав у тому, що 14 травня 1948 р. В. Тарасенко з трибуни Генеральної асамблеї ООН своїм нерегламентованим виступом затягнув час до встановленого терміну прийняття британської резолюції, згідно з якою на території Палестини мала з'явитися єдина арабо-єврейська держава. Таким чином, він вплинув на те, що вступила в силу раніше прийнята резолюція про утворення двох незалежних держав – єврейської та арабської.

О. Машевській підкреслив, що значною науковою подією стала кандидатська дисертація В. Тарасенка, захищена у 1951 р. й присвячена діяльності радянської дипломатії в атомній комісії ООН у другій половині 1940-х років. Адже Василь Якимович особисто працював у цій атомній комісії як представник України і тому підготував цю наукову роботу як на основі першоджерел, так і з власного досвіду.

У 1959 р. В. Тарасенко захистив докторську дисертацію «Атомна проблема в зовнішній політиці США 1945–1949 рр.». Його монографія, видана 1958 р., і зараз залишається однією з найбільш вдалих, ґрунтовних праць з цієї проблематики⁶.

Виняткову цінність для реконструкції життєвого шляху В. Тарасенка мають відомості, зібрані та надруковані у матеріалах Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн», що відбулася 18–19 жовтня 2012 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та була присвячена 105-й річниці з дня народження В. Тарасенка та 20-річчю встановлення дипломатичних відносин між Україною та Державою Ізраїль⁷.

Загалом у роботі цієї конференції взяли участь понад 170 учасників, представники дипломатичних відомств, закладів вищої освіти і наукових установ з України та зарубіжних країн. Науковою бібліотекою імені М. Максимовича було організовано виставку наукових праць В. Тарасенка. Було проведено «круглий стіл» та організовано роботу 9 секцій. Підсумкам цього заходу присвячені окремі огляди⁸.

Наступник і учень В. Тарасенка, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського університету протягом 1990–2015 рр., д-р іст. наук, проф. Б. Гончар (1945–2015) у своєму виступі на конференції «Василь Якимович Тарасенко: дипломат, вчений і педагог» зупинився на багатьох етапах діяльності вчителя та підкреслив, що у своїх працях В. Тарасенко детально змалював американо-радянське дипломатичне суперництво навколо проблем контролю над атомною енергією в ООН⁹.

Важливим джерелом біографії Василя Якимовича стали спогади його сина, д-ра тех. наук О. Тарасенка, який особисто виступив на конференції та акцентував увагу на маловідомих фактах біографії батька¹⁰. Він наголосив, що під час роботи в Таджикистані, Запоріжжі, помічником голови Ради Міністрів УРСР В. П. Затонського, Василь Якимович тричі унікав арешту та сміливо захищав своїх колег. Під час роботи в США В. Тарасенко неодноразово показував принциповість та наполегливість у вирішенні конфліктів із керівництвом. Декілька разів він звертався навіть безпосередньо до Й. Сталіна, ризикуючи життям, враховуючи непередбачуваність останнього.

Важливо, що О. Тарасенко вважав той нерегламентований виступ 14 травня 1948 р. із трибуни Генеральної асамблеї ООН логічним та природнім характеру свого батька, а його погляди в цілому завжди принциповими та послідовними.

Крім того, Олег Васильович, перебуваючи в США у відрядженні, спілкувався з окремими представниками з оточення батька, які розкрили йому подробиці закулісного дипломатичного життя. З боку міжнародника В. Цветова та відомого письменника Ю. Семенова були наміри

написати біографічну книгу про В. Тарасенка, проте ці плани стикалися з багатьма проблемами, насамперед, зі складністю оприлюднення деякої закритої дипломатичної інформації.

Одними із головних джерел до біографії В. Тарасенка, безумовно, стали його власні публікації, спогади, якими він ділився під час публічних лекцій в Україні та багатьох зарубіжних країнах. Він вважав, що без його виступу на терені Палестини було б утворено арабсько-єврейську державу, в якій євреї залишились би в меншості. Арабська більшість не дозволила б масового в'їзду до Палестини євреїв з інших країн¹¹.

Цінним джерелом вивчення біографії В. Тарасенка є сімейні світлини та документи, що їх передали члени родини заступникові Голови Чернігівського земляцтва, члену Національної спілки журналістів України О. Ореховичу, який доклав великих зусиль до вшанування пам'яті видатного земляка та оформив виставкову експозицію про Василя Якимовича у місцевому краєзнавчому музеї імені Юрія Винородського. На офіційному сайті Чернігівського земляцтва (<http://chz.org.ua>) він опублікував низку розвідок, наприклад: «Останні відзнаки Василя Тарасенка», «Державі Ізраїль – 70 років!», «Василію Тарасенку виповнилося 110 років», «Творець Ізраїлю – пророк України» тощо. О. Орехович зібрав багато відомостей про діяльність В. Тарасенка в останні роки життя та бібліографію його публікацій часів незалежної України¹².

Ефективна робота О. Ореховича разом з іншими представниками Чернігівського земляцтва сприяла встановленню пам'ятної дошки з портретом В. Тарасенка на алеї пошани в смт Сосниця. Представники Чернігівського земляцтва разом із донькою В. Тарасенка відвідують його могилу на Байковому кладовищі.

Крім згаданих вище джерел до біографії Василя Тарасенка, мало-відомими та недостатньо використаними дослідниками залишаються документи його особового фонду, що зберігається у Державному архіві м. Києва¹³. Фонд Р-1580 «Тарасенко Василь Якимович – доктор історичних наук, професор» містить 30 архівних справ за період 1940–1980 рр., має опис та каталог. У фонді представлено біографічні, службові документи, фотографії.

Серед біографічних документів зберігаються: копія наказу про призначення В. Тарасенка директором Гуляйпільського учительського інституту (1940); витяг із протоколу засідання бюро Запорізького обкому КПУ про затвердження В. Тарасенка завідувачем відділу шкіл (1944); повідомлення в газеті «Правда України» про склад делегації на 1-у сесію Генеральної асамблеї ООН (1945); про від'їзд делегації Уряду УРСР на третю сесію ЮНРРА (організації Адміністрації з надання допомоги у відбудові ООН); сертифікати про реєстрацію перебування в США (1945); витяг із протоколу засідання вченої ради

КДУ про присудження В. Тарасенку вченого ступеня доктора історичних наук (1960); диплом Президії правління Всесоюзного товариства «Знання» про занесення імені В. Тарасенка до Всесоюзної «Книги Пошани» народних університетів (1966); Почесна Грамота Президії Верховної Ради УРСР (1972); Подяка Президії АН УРСР, Головної редакції УРЕ за участь у підготовці та виданні Радянської енциклопедії історії України з підписами Б. Патона, М. Бажана (1972); запрошення від Президента США Г. Трумена (1945), запрошення відвідати центр Рокфеллера (1949); вітальні листи, листівки і адреси з нагоди свят та ювілейних дат (1967).

Заслуговує на окрему увагу дипломатичний паспорт постійного заступника представника УРСР у Раді Безпеки ООН В. Тарасенка (1948), оскільки за допомогою цього документа можна простежити виїзди дипломата за кордон, уточнити біографічні дані. У паспорті вміщено фотографію не тільки В. Тарасенка, але й з сином Олегом¹⁴.

Документи службової та наукової діяльності представлено списком наукових праць В. Тарасенка (1968), а також статтею в газеті «Нью-Йорк Таймс» із фотографією делегації СРСР на засіданні Ради Безпеки ООН під час розгляду палестинського питання.

Представляють історичну цінність світлини, зроблені під час тих важливих історичних подій, наприклад: В. Тарасенко з Д. Мануїльським та М. Бажаном на сесії Ради Безпеки ООН (січень 1946); В. Тарасенко з А. Громиком в Раді Безпеки ООН (1949); В. Тарасенко з представниками Великої Британії та США в Раді Безпеки ООН (1949).

Таким чином, на сьогодні відомими джерелами до біографії Василя Тарасенка можна назвати: статті довідково-енциклопедичних видань, його власні публікації та спогади, спогади його сина О. Тарасенка, архівні документи державних установ та сімейні архівні документи, наукові розвідки про життя та діяльність його колег, наступників, земляків.

Перспективи подальшого дослідження біографії В. Тарасенка полягають у більш ґрунтовному вивченні архівних джерел у фондах Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України, архівів закордонних установ, пошук зарубіжних публікацій іноземними мовами, а також виявленні та аналізі епістолярних джерел. Повна та репрезентативна джерельна база дозволить створити ґрунтовну наукову біографію видатного українця.

¹ *Тарасенко В.* Військова концепція України: національні інтереси – понад усе! // Самостійна Україна. 26 травня 1993. № 16. С. 5.

² Українська дипломатична енциклопедія : у 2-х т. / редкол.: Л. В. Губерський (гол.) та ін. Київ: Знання України, 2004 Т. 2. С. 551.

³ Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / за заг. ред. проф. Д. В. Табачника. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Харків : Фоліо, 2013. Т. 5: С(о)–Я. С. 99–100.

⁴ Тарасенко Василь Якимович // Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 1986–1987 рр. Спр. 89. 123 арк.

⁵ *Машевський О.* Український дипломат В. Я. Тарасенко та його роль у створенні Держави Ізраїль // Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості (Бібліотека «України дипломатичної»). Київ, 2016. Вип. 11. С. 286–292.

⁶ *Тарасенко В. А.* Атомная проблема во внешней политике США. Київ, 1958. 243 с.

⁷ Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн» (до 105-ї річниці з дня народження д-ра іст. наук, проф. В. Я. Тарасенка та 20-річчя встановлення дипломатичних відносин між Україною та Державою Ізраїль) : зб. наукових статей. Київ, 2013. 282 с.

⁸ Див.: *Гончар Б., Машевський О.* Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн» // Україна дипломатична. Київ, 2012. С. 741–748.; *Машевський О. П.* Продовжуючи традиції плідної співпраці (Міжнародна науково-практична конференція: «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн», 18–19 жовтня 2012 р.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2012. Вип. 19. С. 316–320.

⁹ *Тарасенко В. Я.* В останні хвилини перед голосуванням // Політика і час. 1997. № 1. С. 60–64.

¹⁰ Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн» (до 105-ї річниці з дня народження д.і.н., проф. В. Я. Тарасенка та 20-річчя встановлення дипломатичних відносин між Україною та Державою Ізраїль) : зб. наукових статей. Київ, 2013. С. 25–26.

¹¹ *Тарасенко В. Я.* В останні хвилини перед голосуванням... С. 60–64.

¹² Див.: *Тарасенко В.* Реформи, люди і настрої: Соціологічне узагальнення соціального життя в Україні за 1996–1997 роки // Віче. 1997. № 11. С. 21–37; *Тарасенко В.* Криза соціального самовизначення в Україні: до питання про соціальну ідентифікацію українського суспільства // Віче. 2000. № 11. С. 58–68; *Тарасенко В.* Куди переходить «перехідне» суспільство?: (До питання про «голістський» (системний) експеримент в Україні) // Віче. 2001. № 5. С. 45–58.

¹³ *Ємчук О. І.* Джерельно-інформаційний потенціал особових фондів Державного архіву м. Києва // Архіви України. 2016. № 3–4 (302–303). С. 169–170.

¹⁴ Державний архів м. Києва. Ф. Р-1580. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–8.

The article deals with well- and little-known sources of biography of the outstanding Ukrainian diplomat, scientist and pedagogue V. Tarasenko (1907–2001) and has an aim to determine the directions of further researches and creating an exhaustive scientific biography of the scientist.

Key words: V. Tarasenko; sources; biography; diplomat; scientist; pedagogue.

УДК 930.253:94(477.4)«1863/1864»

Т. А. КЛИМЕНКО*

ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 РОКІВ (за документами Державного архіву Черкаської області)

Висвітлено один із найвизначніших національно-визвольних виступів ХІХ ст. на Правобережжі – Польське (або Січневе) повстання 1863–1864 рр. До наукового обігу вводяться документи, які розкривають передумови, сутність, рушійні сили, характерні особливості, територіальне охоплення та трагічні наслідки повстання.

Ключові слова: повстання; польська національна консолідація; трагічні наслідки.

Польські території, після входження до складу Російської Імперії, стали постійним джерелом нестабільності для російської влади. Незважаючи на те, що Царство Польське в цей період функціонувало в більш вільних умовах, ніж інші імперські території, а саме: зростала чисельність населення, швидкими темпами розвивалися культура і економіка, все частіше проявлялося бажання відновлення країни в кордонах 1772 р. і здобуття незалежності.

Відомий російський географ, геолог, біолог, історик, літературознавець, філософ, анархіст і революціонер П. Кропоткін, перебуваючи на службі у 1862–1867 рр. в Амурському та Іркутському краях, та маючи можливість спілкуватися з поляками, так писав про них: «Поляки, до честі їх буде сказано, ніколи не несли своєї участі з покорою. ... Польща ніколи не втратить свого національного характеру – він занадто різко викарбуваний ...»¹.

Варто зауважити, що на початку 1860-х роках народне невдоволення досягло свого піку, і вже у 1863 р. на Правобережній Україні було організовано і діяло декілька десятків повстанських загонів, які склалися переважно з представників польської шляхти, частково – міщан, однодворців та селян. Певну частину повстанців склали також євреї, чие положення у царській Росії було настільки тяжким, що їм не доводилося обирати більш чи менш вигідну для себе партію, а земельне питання, на відміну від селян, було для них неактуальним. Тому вони достатньо згуртовано вступали до лав повстанців². У збройних загонах на Київщині брала участь переважно польська шляхта. Найбільші із цих загонів під проводом В. Рудницького, Е. Ружицького намагалися чинити опір царським військам. Провідником цих настроїв стало польське

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, доцент, директор Державного архіву Черкаської області.

духовенство, яке під час повстання надавало значну підтримку й допомогу. Монастирі та костели перетворювалися в штаби та склади зброї.

Крім того, поляки покладали надії на підтримку з боку українського селянства, проте вони не справдилися. Намагаючись повернути до себе українських селян, деякі польські пани, видавали їм так звані «золоті грамоти», в яких проголошували, що саме вони, а не цар, дарували селянам землю і свободу. Однак, оскільки керівники повстання ігнорували соціальні потреби українського селянства та українське національне питання, вони були байдужими до повстання, а часто й ворожими, тому селяни Правобережної України (в основній своїй масі) не підтримали повстання і мало хто з українських селян приєднався до повсталих з ідейних міркувань, лише ті, що перебували у них на службі³. Через те, що сили повсталих були обмежені та погано озброєні, у 1864 р. повстання було придушено⁴. Царський уряд жорстоко помстився повстанцям шляхом проведення проти них репресій. Десятки тисяч їх загинули під час боїв, були страчені, заслані на каторгу до Сибіру і до внутрішніх губерній Росії, насильно рекрутовані до війська, а їхнє майно конфісковане. Священики, які підтримували борців проти імперсько-російського гноблення, були покарані на смерть⁵. П. Кропоткін так описує жахливі умови життя поляків на каторзі: «После восстания 1863 года в одну Восточную Сибирь прислали одинадцять тысяч мужчин и женщин, главным образом студентов, художников, бывших офицеров, помещиков и в особенности искусных ремесленников – лучших представителей варшавского пролетариата. Большую часть их послали в каторжные работы, остальных же поселили в деревнях, где они не находили работы и почти умирали с голода. Каторжники поляки работали или в Чите, где они строили баржи (то были наиболее счастливые), или на казенных чугунолитейных заводах, или на соляных варницах. Я видел последних в Усть-Кугуте на Лене. Полуголые они стояли в балагане вокруг громадного котла и мешали густой рассол. В два года работы при подобных условиях умирали от чахотки»⁶. Російський уряд жорстоко переслідував не лише поляків – учасників збройних повстань, а й українців, зокрема членів просвітницьких громад: влада розглядала рух громадівців як продовження польського руху. У Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах пройшли арешти. Найактивніші учасники громад, у т. ч. П. Чубинський⁷, О. Кониський⁸, В. Лобода, були заслані на північ Росії.

Переслідування польських повстанців не обмежувалися 1864 р. Вони продовжувалися ще декілька років. Про це свідчить справа Звенигородського повітового суду від 10 січня 1865 р. – 21 жовтня 1866 р., у документах якої йдеться про знайдені в маєтку поміщика Гринцевича 11 фото учасників повстання, а в поміщика Станіслава Будкуса з с. Рижанівка⁹ – політичне листування і тези польської конституції. І вже тільки за Указом Імператора Олександра II від 17 травня 1867 р. на честь

шлюбу його сина Олександра частково були помилувані повстанці: «Тем из преступников, которые при осуждении в каторжные работы без срока ограничить оные пятнадцатью годами. А для прочих сократить ... на одну третью часть. Сосланным в Сибирь на поселение разрешить по прибытии в ссылку не менее пяти лет, приписываться к сельским обществам ... дозволить записываться в Сибирских городах в мещане, не предоставляя им однако права переходить в высшие городские сословия. Сосланным на житие в Сибирь без назначения заключения, по прибытии ими в ссылку не менее четырех лет, дозволить просить о перемещении в другие отдаленные губернии вне Сибири ... не ближе трехсот верст от города или селения из коего они были сосланы ... и подлежали особому надзору полиции в продолжении двух лет не имея права выезжать в другие места»¹⁰. Разом з Указами Імператора Олександра II про засудження повстанців також оголошувалися Укази про секвестр або конфіскацію їхнього майна, в яких зазначалось: «за участие в мятеже преданы полевому суду ... повергнуты секвестру (конфискации) имущество и капиталы их и принадлежащие родителям их, которое может достаться им по наследству; за тем собственное имущество мятежников передать по описи в ведение Киевской Палаты Государственных имуществ, а на имение родителей их наложить запрещение ... Городским управлениям предписать, чтобы они разыскали имущество помянутых лиц и родителей их и если откроется поступили таким же образом ... дабы имущество означенных лиц до секвестра не могло быть отчуждено, передано в другие руки и обременено долгами, то на таковое, а равно на имение родителей их наложить повсеместное запрещение»¹¹.

Подальший Указ Імператора Олександра II від 7 серпня 1868 р. оголошував про звільнення майна звинувачуваних осіб, справи яких були припинені за Указом від 17 травня 1867 р.¹²

Документи з історії польського визвольного руху, зокрема, Польського повстання 1863–1864 рр. зберігаються у Державному архіві Черкаської області. Це – офіційні документи центральних та місцевих органів влади, серед яких: документи про участь у повстанні; обвинувачення селян у привласненні майна повстанців; накладання заборони на майно повстанців; поділ конфіскованого майна; конфіскацію майна учасників повстання; заборону навчальним закладам відпускати на канікули додому студентів та учнів польського походження у 1863 р.; списки учасників повстання; списки осіб, звільнених від судового переслідування за недостатніми доказами; участь євреїв Березницького товариства; заборона здійснення майнових угод з повстанцями; виплата боргів із конфіскованого майна польських повстанців; звинувачення директора цукрового заводу Прожесмицького у зберіганні підписного листа пожертвувань на користь польських погорільців м. Кракова; звинувачення у зберіганні фотографій учасників повстання; сприяння купівлі конфіскованого

майна і маєтків повстанців польського походження; оголошення розшуку повстанців-втікачів; постанови про закриття всіх слідчих справ та заборона відкривати нові, предметом розгляду яких було Польське повстання; розповсюдження в навчальних закладах книги В. Ратча «Сведения о Польском мятеже 1863 г. в северо-западной России», Указ Імператора Олександра II про засудження, розшук і конфіскацію майна князя Вільгельма Радзивілла – представника найбагатшого польського роду, князя, аристократа, пруського генерала піхоти¹³.

Поява нових та розширення володінь російських землевласників на Правобережній Україні, в більшості своїй представників знатних дворянських родин Російської імперії, таких як: Воронцови, Лопухіни, Потьомкіни, Багратіони, Шувалови, Орлови, Куракіни, Бутурліни, Галіцини, Раєвські та ін. пояснює те, що царська Росія активізувала свою політику русифікації та приборкання українського національного руху.

Це підтверджував і циркуляр Київського губернатора про виконання Указу Урядового Сенату від 23 грудня 1865 р. про заборону особам польського походження придбавати маєтки в дев'яти західних губерніях, в якому зазначалося «относительно мер к водворению русского элемента ... в девяти западных губерниях на 10-ти миллионное население, преимущественно Малороссийское, Белорусское и частью Литовско-Жмудское имеется сравнительно весьма ничтожное по численности население польского происхождения; что население это, состоящее большей частью из помещиков и мещан, дает всему краю характер польский и мешает остальному, нисколько не польскому населению, правильно развиваться и пользоваться, наравне с прочими подданными, многими предпринятыми Его Величества реформами, и что сила этого сословия заключается в корпоративной замкнутости владения недвижимою собственностью, не допускающей проникать к себе никакую другую национальность и особенно русскую. При посредством устранения лиц польского происхождения от права приобретать вновь имения в Западном крае, не стесняя законных прав владения нынешних польских помещиков, окончательно преградила бы возможность усиления сего класса... посредством достаточного усиления в оном числа русских землевладельцев, воспретить лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти Западных губерниях, и со времени объявления сего постановления, считать недействительными все совершенные после того акты и сделки на переход означенных имений в пределах этих губерний, находящихся к лицам польского происхождения, всяким иным путем, кроме наследства по закону. Сверх того, ... высланным из Западного края владельцам секвестрованных имений предоставить право в двух-годичный срок со дня утверждения Его Величеством настоящего положения (т. е. 10 декабря), продать свои имения в западном крае лицам русского происхождения, православного

и протестантского вероисповедания, или же вместо продажи променять сим лицам свои имения на частные имения, находящиеся в других местностях Империи. При чем, для облегчения подобных продаж и сделок, освободить договаривающихся, при совершении актов, от крепостных и других пошлин, распространив это правило и на продажу и на промен имений не секвестрованных, принадлежащих в Западном крае лицам, высланным административным порядком оттуда, за содействие последнему мятежу... Для уведомления припечатать в установленном порядке. Декабря 23 дня 1865 года. Подлинное подписали: обер-секретарь Орлов, секретарь Гартман, помощник секретаря Бржестовский»¹⁴.

Проте, перед здійсненням купівлі-продажу, або обміну нерухомого майна особи польського походження повинні були надати довідку про непричетність до повстання, при отриманні якої здійснювалася ретельна їх перевірка¹⁵. В циркулярі Київського губерньського управління від 24 червня 1863 р. зазначалося: «... чтобы при совершении каких бы то не было актов на недвижимые имения или при взыскании с таковых имений по заемным обязательствам и контрактам, равно при назначении имений в продажу, предварительно забираемы были от дел справки о неприкосновенности к мятежу лиц, совершающие акты»¹⁶.

Проте, частина власників маєтків, передбачаючи переслідування, виїжджала за кордон. Місцеве населення, користуючись бездоглядністю, вдавалося до грабунків цих володінь. Наприклад, тому свідченням є справа Канівського повітового суду про пограбування маєтку дворянина Антона Дзиковського селянами с. Дибенець¹⁷.

У сфері освіти відбулися зміни на користь навчання дітей в російському православному дусі. Діти польської національності стали зазнавати утисків¹⁸. У циркулярі Київського учбового округу від 22 червня 1863 р. зазначалося про заборону відпускати на канікули в Західні губернії та Царство Польське студентів та учнів польського походження¹⁹. З метою надання більшого значення проведенню русифікації польської школи, у 1869 р. Київським навчальним округом було рекомендовано дирекціям навчальних закладів придбати книгу «Сведения о польском мятеже 1863 г. в северо-западной России»²⁰.

Польське (або Січневе) повстання 1863–1864 рр. є одним із найвищих національно-визвольних виступів XIX ст. Хоча це повстання зазнало поразки, воно дало значний поштовх розвитку національного самоусвідомлення і їх жертви не були даремними. Безліч повстанців подалися на еміграцію і утворили потужну діаспору, яка всіляко продовжувала допомагати революційним процесам. Січневе повстання стало ще одним кроком на шляху національної консолідації і сприяло зростанню суспільної свідомості поляків усіх польських регіонів. Воно примусило царську владу узаконити перетворення, сформульовані в повстанському аграрному маніфесті.

- ¹ *Кропоткін П. А.* Етика. Москва, 2011. С. 372.
- ² Держархів Черкаської обл. (Державний архів Черкаської області) Ф. 833. Оп. 1. Спр. 790. Арк. 205.
- ³ Там само. Ф. 833. Оп. 1. Спр. 790. Арк. 51.
- ⁴ Там само. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 5.
- ⁵ *Земський Ю.* Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережної України в підготовці до польського повстання 1863–1864 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Вип. 21. Київ, 2010. С. 149–161.
- ⁶ *Кропоткін П. А.* Зазнач. праця. С. 373.
- ⁷ Чубинський Павло Платонович (1839–1884) – правознавець, фольклорист і етнограф, поет, громадський і просвітницький діяч, активний учасник українського руху, автор тексту Державного гімну України. Як «неблагонадійний» на підставі жандармських донесень восени 1862 р. був заарештований і засланий під нагляд поліції в с. Пінега (нині – селище Архангельської області), наступного року переведений до м. Архангельськ.
- ⁸ Кониський Олександр Якович (літературні псевдоніми – О. Верниволя, Ф. Горovenko, О. Перебендя, Полтавець та ін.; 1836–1900) – письменник, публіцист, громадський діяч. В січні 1863 р. був заарештований і в позасудовому порядку висланий до Вологди, потім – до Тотьми (нині – місто Вологодської області). 1865 р. отримав дозвіл виїхати за кордон для лікування. У 1866 р. повернувся в Україну і від кінця року жив у Катеринославі (нині – м. Дніпро), перебуваючи під гласним поліцейським наглядом поліції.
- ⁹ Держархів Черкаської обл. Ф. 661. Оп. 1. Спр. 1435. Арк. 38.
- ¹⁰ Там само. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23.
- ¹¹ Там само. Ф. 833. Оп. 1. Спр. 790. Арк. 10.
- ¹² Там само. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 70.
- ¹³ Там само. Ф. 833. Оп. 1. Спр. 790. Арк. 226.
- ¹⁴ Там само. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 11.
- ¹⁵ Там само. Ф. 420. Оп. 1. Спр. 980. Арк. 4.
- ¹⁶ Там само. Арк. 8.
- ¹⁷ Там само. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 951. Арк. 41.
- ¹⁸ *Лиценбергер О. А.* Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение. Саратов, 2001. С. 125.
- ¹⁹ Держархів Черкаської обл. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 396. Арк. 123.
- ²⁰ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 455. Арк. 67.

The article highlights one of the most prominent national-liberation performances of the 19th century – the Polish (or January) uprising of 1863–1864. The author introduces into the scientific circulation new documents, that reveal the preconditions, essence, driving forces, characteristic features, territorial coverage and its tragic consequences.

Key words: rebellion: Polish national consolidation; tragic consequences.

УДК 930.253(477)«2017»

О. Ф. ПАВЛОВА*

ОГЛЯД НОВИХ НАДХОДЖЕНЬ ДОКУМЕНТІВ
ДО ЦДАМЛМ УКРАЇНИ ЗА 2017 РІК

Здійснено огляд нових надходжень документів діячів української культури до ЦДАМЛМ України протягом 2017 р.: композитора Геннадія Ляшенка, диригента Ігоря Блажкова, оперних співаків Бориса Гмирі, Дмитра Гнатюка, письменників Леоніда Талалая, Галини Кирпи, Олеся Лупія, Ганни Черінь, літературознавця Віри Вовк, мистецтвознавців Володимира Гагенмейстера, Людмили Соколюк, художників Олександра Масика, Мирона Кипріяна, Василя Лопати, скульптора Івана Макогона, музеєзнавця Петра Кодьєва, доктора медичних наук Тараса Дудка.

Ключові слова: ЦДАМЛМ України; особовий фонд; надходження; документи; друковані видання; композитор; диригент; письменник; поет; літературознавець; художник; живописець; краєзнавець.

Щорічно скарбниця Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) поповнюється новими документами, музейними експонатами, друкованими виданнями. Не є винятком і 2017 рік. Надходження склали 12094 документів, 415 примірників друкованих видань і 14 музейних предметів. Серед нових фондоутворювачів – імена визначних діячів української культури: композитор Геннадій Ляшенко (Ф. 1427), співак Дмитро Гнатюк (Ф. 1427), письменники Леонід Талалай (Ф. 1428), Галина Кирпа (Ф. 526. Колекція), мистецтвознавець Людмила Соколюк (Ф. 526. Колекція), музеєзнавець Петро Кодьєв (Ф. 1425). Новими документами було поповнено особові фонди Бориса Гмирі (Ф. 443), диригента Ігоря Блажкова (Ф. 1172), письменників Олеся Лупія (Ф. 1047), Ганни Черінь (Ф. 1301), літературознавця Віри Вовк (Ф. 1212), мистецтвознавця Володимира Гагенмейстера (Ф. 397), художників Мирона Кипріяна (Ф. 708), Василя Лопати (Ф. 689), скульптора Івана Макогона (Ф. 564).

Одні із перших «літературних надходжень» 2017 р. – документи Галини Кирпи, Леоніда Талалая, Василя Лопати, Олеся Лупія.

З часу проголошення Україною незалежності до ЦДАМЛМ України почали надходити документи представників творчої інтелігенції української діаспори – Віри Вовк із Бразилії і Ганни Черінь із США.

* Павлова Олена Федорівна – головний науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Починаючи з 1994 р., літературознавець, перекладач Віра Вовк (Віра Остапівна Селянська), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка співпрацює із ЦДАМЛМ України. Таким чином було сформовано фонд № 1212 (оп. 1, 627 од. зб. кінця XIX ст. та за 1905–1999 рр.; оп. 2, 418 од. зб. за 1825–2008 рр.). На сьогодні це – одне з найбільш повних зібрань документів української діаспори, де зосереджено не тільки документи самої письменниці, але й представлено широке поле мистецького життя в Англії, Бразилії, Німеччині, США, Франції. З цим фондом можна порівняти хіба що фонд письменника, громадського діяча Івана Багряного. Літературно-мистецькі здобутки п. Віра надсилала до ЦДАМЛМ України з Ріо-де-Жанейро (Бразилія) практично кожного року. 31 жовтня 2017 р. письменниця подарувала збірку власних поетичних творів «Будова» (2015), «Вселенна містерія» (2017), щоденникові записи 2016–2017 рр. «Місячне павутиння» (2017) з ілюстраціями і дарчим написом авторки.

Від Галини Кирпи – української поетеси, прозаїка, перекладача, літературного редактора – 20 липня 2017 р. надійшли 321 документ та 6 примірників друкованих видань. Як одна із упорядників альманаху «Листок з вирію. Поезія української діаспори» (К., 2002), Галина Кирпа передала підготовчі матеріали до альманаху (автографи, машинописні статті, вирізки із періодики) Івана Багряного, Леоніда Бачинського, Юліяна Бескида, Олексія Варавви, Міри Гармаш, Богдана Гошовського, Катрі Гриневич, Романа Завадовича, Василя Кархута, Івана Керницького, Франца Коковського, Анатолія Курдидика, Антіна Лотоцького, Оксани Лятуринської, Костянтина Малицького, Володимира Мацьківка, Ірини Пеленської, Катерини Перелісної, Мирослава Петріва, Софії Русової, Аріадни Стебельської, Григорія Стеценка, Олексі Стефановича, Миколи Угорчак-Погідного, Юрія Шкрумеляка, Ївги Шугай, Миколи Щербака, Никифора Щербини. Передано також листи, які свого часу надійшли Галині Кирпі від Оксани Варавви-Ворониної, Романа Завадовича, Світлани Кузьменко, Галини Мазуренко, Ніни Мудрик-Мриц, Дмитра Нитченка, Катерини Перелісної, Ганни Черінь, Миколи Щербака, Василя Юрченка. Передано фото Галини Мазуренко (Равич), Діамари Ходимчук і Ніни Мудрик-Мриц. Бібліотеку поповнено оповіданнями Франца Коковського, казками і віршами для дітей Катерини Перелісної. Документальна спадщина долучена до ф. 526 «Колекція. Документи українських письменників, літературознавців та літературних критиків».

До 2017 р. особовий фонд письменника, лауреата Державної премії України імені Тараса Шевченка Олесь Лупія (№ 1047) складався із 7 од. зб. (автографи поезії «Думна ріка», «Повернення Юрія Долгорукого», «Три етюди Києва», драматична поема «Соколівна»). 21 лютого 2017 р. митець особисто передав на державне зберігання

50 архівних документів, 22 примірники друкованих видань. Серед надходжень: автографи історичних романів «Лицарі помсти» (1997–1999, з машинописною правкою автора), «Падіння давньої столиці» (1990), «Гетьманська булава» (1992), повістей і драматичних поем «Романа», «Моя Ірландія», «Володар високого замку», «Гетьман і король», «Соколівна», «Княжий суд» (1970–1980-ті роки), близько 20-ти новел «Біля моря», «Відвідини брата», «Дивина з кленовим листям». Для дослідників будуть цікавими спогади письменника про літературний процес 1980–1990-х років – «Крутими дорогами: Спогади. Із щоденникових записів» (2014). Передано індивідуальні і групові фото із письменниками Петром Засенком, Миколою Шереметом, Миколою Сингаївським, поетами Максимом Рильським, Іваном Драчем за 1949–2008 рр.

Вперше надійшла до ЦДАМЛІМ України документальна спадщина українського поета Леоніда Талалая (1941–2012), лауреата Державної премії України імені Тараса Шевченка (1993), лауреата літературних премій імені Володимира Сосюри, Тараса Мельничука. 31 жовтня 2017 р. поетесою, прозаїком Раїсою Харитоновною передано матеріали Леоніда Миколайовича – 909 архівних документів, примірник друкованого видання «Я вийшла заміж за поета», 2 музейних предмети. Серед документів – машинописи сонетів «Аполлон і Дафна», «Дракон і Прозерпіна», «Ехо», «Сатир і Німфа»; автографи віршів «Зустріч», «Така пора», «У засніженому сквері...», «Час надійшов мовчати...» та ін. Епістолярна спадщина складається із 516 документів. Це – листування з першою дружиною Раїсою Харитоновною, письменниками і літературознавцями Леонідом Вишеславським, Миколою Жулинським, Анатолієм Дімаровим, Павлом Мовчаном, Олегом Орачем, Миколою Рябчук, Ганною Черінь та ін.; вітальні телеграми від Анатолія Білоуса, Івана Дзюби, Олеса Лупія, Михайла Чембержі. Серед зображувальних документів – близько 250 індивідуальних і групових фотографій з родиною і в письменницьких осередках. До музейної колекції архіву-музею передано Почесні знаки лауреата Державної премії України імені Тараса Шевченка, мистецької премії «Київ» імені Євгена Плужника. До книжкового зібрання надійшли спогади Раїси Петрівни «Я вийшла заміж за поета» (К., 2014). Після затвердження акта на документи, експертно-перевірною комісією (далі – ЕПК) було відкрито новий особовий фонд № 1428.

Дитячий письменник, лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка Всеволод Нестайко (1930–2014) розпочав свою співпрацю із ЦДАМЛІМ України 29 листопада 1979 р. Він передав документи, що склали 6 од. зберігання, завдяки яким було відкрито фонд № 892. 31 жовтня 2017 р. фонд було поповнено новими документами. Олена Максименко – донька письменника, передала 156 архівних документів

і 70 друкованих видань. Серед документів: рукописи повістей «Агент «СД»», «Загадки старого клоуна»; близько 20-ти п'єс: «Вітька Магеллан», «Міссіс Гапка шукає скарб», «Олексій, Веселиск і Жар-птиця», «Почтальйони хотят разносить счастье», «Чемпіон і кінозірка»; оповідань: «Капітан Галтер», «Космо-Натка», «Сергійко і Чорлі. Пригоди на вокзалі». Також передано машинопис із авторською правкою повісті «Таємниця трьох невідомих», яка згодом увійшла до трилогії «Тореадори з Васюківки». Трилогію, як видатний твір для дітей, Міжнародною радою дитячої та юнацької літератури 1979 р. внесено до «Особливого Почесного списку Г.-Х. Андерсена». До фонду увійшли біографічні матеріали: проспекти, начерки під час роботи в альманасі «Немо» і над сценарієм «Привид без голови»; висновок сценарно-редакційної колегії Київської кіностудії імені Олександра Довженка на літературний сценарій «Пригоди Робінзона Кукурудзи»; творчі заявки на авторські програми до українських теле-, кіностудій тощо. Передано індивідуальні і групові світлини з рідними, письменниками, читачами (1950–2000). Книгозбірня ЦДАМЛІМ України поповнилася пригодницькими дитячими творами Валентина Бичка «Благословлялося на світ», Григорія Бойка «Два хлопчики Сміти», Янки Бриля «Птахи і гнізда», Леоніда Горлача «Зелений букварик», Анатолія Костецького «Мінімакс – кишеньковий дракон, або День без батьків», Михайла Стельмаха «Якось у чужому лісі», Богдана Чалого «Мої дванадцять місяців» та ін.

Документи поетеси, дитячої письменниці, представниці української діаспори в Америці Ганни Черінь (Галини Іванівни Грибінської) передавалися особисто з 1996 р. Сьогодні дослідникам доступні 3 описи документів (Ф. № 1301, оп. 1, 107 од. зб. за 1943–1998 рр.; оп. 2, 76 од. зб. за 1945–2000 рр.; оп. 3, 192 од. зб. за 1897, 1946, 1950–2007 рр.). Можна стверджувати, що саме архів-музей зберігає найвідоміші здобутки письменниці (вірші, поеми, статті, виступи, інтерв'ю, листування, матеріали до біографії, літературної і громадської діяльності).

21 лютого 2017 р. брат письменниці Борис Лобода передав до архіву 576 документів і 7 друкованих видань (1924–2016), що залишилися після її смерті. Серед них – вірші, оповідання «Листування», «Батьки народу», «Інакший Глазовий», щоденники. Епістолярій складає 300 документів за 1960–2013 рр.: листування з родиною, діячами української культури: Володимиром Бемком, Василем Гайдерівським, Лукою Гусаком, А. Давиденком, Романом Завадовичем, Михайлом Іванченком, Марією Мандрик, Миколою Понеділком, Василем Проходою, Мироном Сурмачем, редакціями журналу «Наше життя», газет «Свобода», «Лікарське Товариство Північної Америки» та ін. Передано також близько 240 фотографій: індивідуальні та групові з рідними, друзями, на літературних зустрічах в Україні і Америці (1950–2000 рр.).

Фонд № 397 (оп. 1, 22 од. зб. за 1924–2000-і роки) художника, мистецтвознавця Володимира Гагенмейстера (1887–1938, репресований 1937 р., розстріляний 1938 р., реабілітований 1971 р.) був сформований завдяки доньці, керамісту Ользі Ерн (Гагенмейстер-Корецька), яка впродовж 1972–2002 рр. розшукувала документи про репресованого батька. 31 травня 2017 р. мистецтвознавець Наталія Агеева поповнила фонд 18-ма архівними документами: фотографіями, листуванням між Ольгою Ерн і колекціонером, мистецтвознавцем Ігорем Диченком (1946–2015).

У 1979 р. розпочав свою співпрацю з архівом-музеєм головний художник Театру імені М. Заньковецької у Львові (нині – Національний академічний український драматичний театр імені Марії Заньковецької), лауреат Державної премії Української РСР імені Тараса Шевченка, народний художник України Мирон Кипріян. Він передав ескізи костюмів до вистав за п'єсами Тараса Шевченка «Гайдамаки», Івана Карпенка-Карого «Хазяїн», Петра Козланюка «Юрко Крук»; фото вистав (за творами Вільяма Шекспіра «Король Лір», Івана Микитенка «Дівчата нашої країни», Івана Кочерги «Ім'я», Миколи Куліша «Маклена Граса», Ірини Вільде «Сестри Річинські», Олеся Гончара «Прапорonoсці»); фотографії, зроблені під час роботи над макетами декорацій до вистав; серед письменників, акторів Театру імені Марії Заньковецької.

29 червня 2017 р. Мирон Кипріян передав до книгозбірні 10 примірників друкованих видань: «Костюми до театральних вистав» (2015), «Сценографія» (2015), «Театр і живопис» (2015), «Чому чомусь забути...» (2012), «Отець Іван Кипріян. 1856–1924» (2016) та ін.

21 лютого 2017 р. до архіву-музею вперше надійшли документи живописця, музеєзнавця Петра Кодьєва (1899–1968). Художник у 1941–1945 рр. брав участь в евакуюванні, а згодом поверненні художніх фондів із музеїв України до Башкортостану. Близько 30-ти років очолював Державні науково-дослідні реставраційні майстерні Міністерства культури УРСР (1938–1962). Документи були передані до архіву-музею донькою – мистецтвознавцем Оленою Кодьєвою. Серед них: малюнки олівцем «Поезд уехал на фронт», «Раненный товарищ», «Братья», теоретичні статті, біографічні документи, а саме: довідки-приписи для проведення політичної роботи серед населення за 1942–1943 рр., про роботу з художнього оформлення будівлі комендатури м. Бад-Фрасенвальде (Німеччина, 1945), наказ Комітету у справах мистецтв при РНК УРСР «Про створення комісії для прийомки прибувших із реєвакуації фондів художніх музеїв України» (1945). Передано також індивідуальні і групові фото з відвідувачами персональних виставок художника. Після затвердження акта, ЕПК було відкрито новий особовий фонд № 1425 (82 документи).

Найбільший інтерес у користувачів документів ЦДАМЛІМ України викликають матеріали, що стосуються представників українського образотворчого мистецтва.

Графік, лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка Василь Лопата з 1970-х років розпочав і продовжує співпрацю з архівом-музеєм. 21 лютого 2017 р. із Сан-Франциско дружиною Регіною Володимирівною було надіслано 1863 документи. Це – акварельні малюнки «Захід сонця на Гавайях», «На березі Тихого океану»; гравюри на теми українських казок, пісень і дум – «Про Івася Вдовиченка», «Про Сірчиху-Іваниху», «Плач невольників», «Три брати самарські», «Від'їзд козака», «Хмельницький і Барабаш», «Пісня про Байду», «Козак Мамай», «Іван Побиван»; гравюри за творами Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Олександра Пушкіна, Івана Франка, Лесі Українки, Павла Тичини, Зінаїди Тулуб, Олесья Гончара, Василя Шевчука та ін. У листуванні трапляються авторські вітальні листівки від художників із нагоди різних свят. Великим надходженням є 800 фотографій – індивідуальні, з батьками, дружиною Регіною, донькою Ольгою, онуком Миколою, з письменниками: Юрієм Мушкетиком, Миколою Вінграновським, Леонідом Талалаєм, художниками Георгієм Якутовичем, Михайлом Дерегусом, Іваном Марчуком; на батьківщині (с. Нова Басань на Чернігівщині) з односельцями, під час подорожей Прибалтикою, Канадою, Італією. Документи долучено до особового фонду художника (№ 689).

У 1974 р. скульптор, народний художник України Івана Макогон (1907–2001) передав на державне зберігання свої малюнки, ескізи плакатів, фото скульптурних робіт часів Другої світової війни. 31 травня 2018 р. син художника п. Ігор значно поповнив фонд № 564. Ним було передано 234 документи і 2 примірники друкованого видання «Іван Макогон. Життя і творчість. Альбом» (К., 2007). Серед документів – альбоми із фотографіями «Київ довоєнний», «Пам'ятники. Композиції», «Медалі. Конкурсні проекти», «Портрети». Передано також документи до біографії митця: копія з метричної книги про реєстрацію народження, атестати доцента і професора, орденські книжки, посвідчення до військових нагород, облікові і статистичні картки, почесні грамоти, подяки, листи-подяки від державних установ (1907–1999).

«Стежина від батька до сина» – з такою назвою 6 липня 2017 р. у ЦДАМЛІМ України було відкрито художньо-документальну виставку, присвячену творчості талановитих живописців, графіків Масиків – батька Володимира Ілліча (1917–1966) і сина Олександра (1947 р. н.). По закінченні виставки громадська організація «Сумське земляцтво у м. Києві» в особі директора Ірини Родченко передала на постійне зберігання 2 творчі роботи Олександра Масика – «Софіївська площа у Києві» (Полотно, олія. 1976) і «Полудень у Гурзуфі». (Офорт. 1992).

В особовому фонді Володимира Масика (№ 1376, оп. 1; 54 од. зб. за 1939–[1960-і] роки), започаткованому 2005 р., зберігаються ескізи, малюнки, графічні твори за 1940–1960 рр.

Людмила Соколюк, доктор мистецтвознавства, завідувачка кафедри теорії і історії мистецтва Харківської державної академії дизайну мистецтва неодноразово працювала у читальній залі архіву-музею, досліджуючи матеріали художників-«бойчукістів» Оксани Павленко, Антоніни Іванової, Василя Седяра, Івана Падалки. 31 травня 2017 р. вона передала 85 архівних документів: рукопис «Из рассказа Анны Николаевны Мелиховой» (1980-ті роки), альбом із 84 листами Дмитра Багалія, Георгія Меліхова, Анатолія Петрицького, Григорія Томенка, Митрофана Федорова та ін. (1930–1970-ті роки), монографію «Михайло Бойчук та його школа» (Х., 2014). По закінченні надходження матеріалів від Людмили Соколюк (Ф. № 526 «Документи українських письменників, літературознавців та літературних критиків. Колекція»), документальну спадщину буде виділено в новий особовий фонд.

Архівна скарбниця музичної культури у 2017 р. поповнилася документальною спадщиною Бориса Гмирі, Дмитра Гнатюка, Геннадія Ляшенка, Ігоря Блажкова.

Борис Гмиря (1903–1969) – оперний і камерний співак, заслужений артист УРСР (1940), народний артист СРСР (1951) був у числі перших митців, які підтримали діяльність ЦДАМЛМ УРСР. Перше передавання документів відбулося 31 травня 1968 р. Згодом дружина Бориса Романовича – Віра Августівна частинами з 1970 р. до 1983 р. передавала творчу спадщину співака. Таким чином, після науково-технічного опрацювання було сформовано фонд № 443 із 474 документів за 1920–1980 рр., до якого ввійшли фотографії співака у ролях – Тараса Бульби (з однойменної опери Миколи Лисенка), царя Бориса (з опери «Борис Годунов» Модеста Мусоргського), Руслана (з опери «Руслан і Людмила» Михайла Глінки), Мефістофеля (з опери «Фауст» Шарля Гуно); статті про співаків Надію Обухову, Ларису Руденко, Федора Шаляпіна, Івана Козловського, хормейстера Павла Муравського; роздуми, публічні виступи, інтерв'ю; 309 листів за 1939–1969 рр.; спогади про співака; фотографії; проспект щоденника «Б. Р. Гмиря. Спогади. Статті. Листи. Щоденники».

29 вересня 2017 р. президент Фонду Бориса Гмирі Ганна Принц передала архіву-музею пам'ятну монету до 100-річчя від дня народження Бориса Гмирі, випущену Національним банком України і 2 видання: наукове дослідження Ганни Принц, Маріанни Копиці, Наталії Цимбалісти «Гмыря и Шостакович» (К, 2006) і щоденники «Борис Гмыря. Дневники. Щоденники. 1936–1969». (Х., 2010) з дарчим написом: «Центральному державному архіву-музею літератури і мистецтва України з побажанням творчих успіхів. Ганна Принц, упорядник. 28. 07. 2017. Київ.».

29 червня 2017 р. Андрій Гнатюк започаткував фонд свого батька – оперного і камерного співака, народного артиста СРСР (1960), народного артиста України (1999), депутата Верховної Ради України 3-го скликання (1998–2002) Дмитра Гнатюка (1925–2016). Протягом 2017 р. було передано 3881 документ: автобіографія, відомості про народження із книги реєстрації актів с. Старосілля Кіцманського району Чернівецької області за 1891–1911 рр., дипломи про закінчення Київської консерваторії (1951), звіти про закордонні гастролі, документи про присвоєння почесного звання «Народний артист України», творчі матеріали: статті, режисерські постановки, репертуари концертних виступів, інтерв'ю. Передано також щоденники Дмитра Михайловича, спогади дружини – Галини Середенко «Відлуння найпам'ятнішого». Загалом зібрано близько 400 документів: листування з батьками, дружиною, сином, сестрами Нимидорою і Анничкою, братом, невісткою Наталею, онуком Дмитром, земляками, співаками, композиторами, глядачами; вітальні телеграми від установ, виборців у зв'язку із обранням депутатом до Верховної Ради, присвоєння звання Героя України. Серед образотворчих документів – особисті фото на гастролях, у ролях, родинні з дружиною, сином, онуком, батьками, митцями і державними діячами, глядачами. Передано більше 200 афіш до оперних вистав і концертів, записок від шанувальників творчості співака. Депутатську діяльність Дмитра Гнатюка розкривають: листування з виборцями, виборчий плакат, проекти законів, виступи на пленарних засіданнях тощо. Після затвердження акта на документи, ЕПК було відкрито новий особовий фонд № 1426.

Ігор Блажков – композитор, диригент, народний артист України – відомий як виконавець творів музикантів-авангардистів. Разом із композитором Іваном і диригентом Кирилом Карабицями відроджував музичні партитури західно-європейської музики, що зараз зберігаються у фонді ЦДАМЛМ України «Матеріали діячів західноєвропейського мистецтва і літератури XVI–XIX ст. Колекція. Ф. 441». 31 жовтня 2017 р. композитор особисто передав 3606 архівних документів: нотні видання музичних творів Дмитра Бортнянського «Алкид», «Празднество сеньйора», Олександра Зноско-Боровського «Пять прелюдий для струнного оркестра», Едісона Денисова «Солнце инков. Для сопрано и 11 инструменталистов на стихи Габриэлы Мистраль», Володимира Загорцева «Музыка для четырех струнных», «Ритмы», Миколи Каретникова «Четыри пьесы для флейты, кларнета, бас-кларнета и скрипки», Арво Пярта «Perpetuum mobile. (Interferenz)», Валентина Сильвестрова «Мистерия для флейты и ударных» та ін. Ігор Іванович передав записні книжки, чорнові нотатки батька. Отримано значну частину епістолярію (більше 2000), у т. ч. листування з українськими і зарубіжними діячами музичної культури. Серед документів до біографії: студентський

квиток, залікові книжки, дипломи, почесні грамоти, автобіографії. Передано також творчі матеріали, що висвітлюють діяльність інших митців, зокрема: книжка австрійського композитора і диригента Антона Веберна «Лекции о музыке. Письма. Перевод с нем. В. Г. Шнитке» (М., 1975), примірник сценарію режисера Сергія Параджанова «Демон. Сценарий для экспериментальной студии», трактат основоположника екзистенціалізму Сьорена К'єркегора «Страх и трепет», щоденники філософа Якова Друскіна, рукопис музикознавця Галини Мокресвої (першої дружини Ігоря Блажкова) «Некоторые особенности формообразования в «Весне священной» Стравинского» та ін.

Ігор Блажков передав до музейного сховища диски музичних творів Георга Фрідріха Генделя і Бориса Лятошинського, медаль матері Ольги Кирилівни Блажкової «За самовіддану працю в період Другої Світової війни» (1948), власні медалі з нагоди присудження звання «Заслужений артист УРСР» (1973), за участь у фестивалях камерної музики (Литва, 1969, 1971), «У пам'ять 1500-річчя Києва» та ін. Нове надходження долучено до особового фонду № 1172, в якому вже зберігаються 202 од. зб. (1782 документи) другої половини XVIII ст.; 1931 копія за 1933–2011 рр.

320 документів передала на державне збереження до ЦДАМЛМ України Ярина Денисенко – онука українського композитора, музикознавця, народного артиста України Геннадія Ляшенка (1938–2017). Спадщина композитора складається із рукописів музичних творів: вокально-симфонічні, для камерного оркестру, симфонічного оркестру, концерти, камерно-інструментальні твори, хори, а саме: «Симфонія № 4», «Симфонія № 6», «Симфонія № 7», «Симфонія-реквієм» (на сл. Роберта Рождественського. Партитура. Рукопис. 1963), Кантата «Імена, імена, імена...»; концерти «Для арфи», «Концерт № 2 для віолончелі з оркестром», «Концерт для контрабаса»; хори «Отче наш а capella», «Містерія тиші а capella»; підготовчі матеріали до балету «Гарсія Лорка» (лібрето Валерія Курінського); авторизований машинопис «О некоторых тенденциях формообразования в инструментальных произведениях украинских композиторов» та ін. Про творчі здобутки композитора розповідають програми авторських концертів, фестивалів, конкурсів, запрошення на культурні заходи в Україні, Хорватії. Передано також близько 150 фотографій: з дружиною Жанною Деонисівною, донькою Мариною, онукою Яриною, композиторами: Іваном Гамкалом, Леонідом Грабовським, Арсенієм Котляревським, Миколою Колессою, Мирославом Скориком, Адамом Солтисем, Євгеном Станковичем, Дмитром Шостаковичем, з кафедрою струнно-смічкових інструментів Київської консерваторії, учнями Київського музичного училища, хоровими колективами. Після затвердження акта на документи, ЕПК було відкрито новий особовий фонд № 1427.

9 жовтня 2017 р. кінознавець Сергій Тримбач у меморіальному кабінеті українського письменника, кінорежисера Олександра Довженка проводив зйомки телепередачі «Територія кіно» (ТО «Канал Культура»). Для участі в телепередачі був запрошений племінник Олександра Довженка – д-р мед. наук Тарас Дудко. Свого часу він спільно з батьками Поліною Петрівною і Миколою Омеляновичем та братом Олександром доклали багато зусиль для збереження творчої спадщини Олександра Довженка. Особисто Тарас Миколайович брав участь в організації і облаштуванні у ЦДАМЛМ України меморіального кабінету Олександра Петровича. На пам'ять про зустріч із колективом Тарас Дудко передав репринтне видання 1922 р. «Достоевская Л. Достоевский в изображении его дочери Л. Достоевской» (М., 2001), «Довженківський літературно-художній, науково-популярний і громадсько-політичний альманах «Провісник» (№ 4. М., 2005).

Окрім надходження особових фондів, протягом року проводилася робота з підготовки до приймання документів установ і організацій. Завдяки цьому 2017 р. на державне зберігання надійшла 841 одиниця зберігання від:

Державного підприємства «Національний цирк України» Міністерства культури України (Ф. 514);

Державного підприємства «Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки» Міністерства культури України (Ф. 567);

Підприємства «Центральний будинок художника» Національної спілки художників України (Ф. 581);

Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (Ф. 673);

Державного підприємства «Українська студія хронікально-документальних фільмів» Міністерства культури України (Ф. 1009);

Колективного підприємства «Редакція всеукраїнського дитячого журналу «Барвінок» (Ф. 1189);

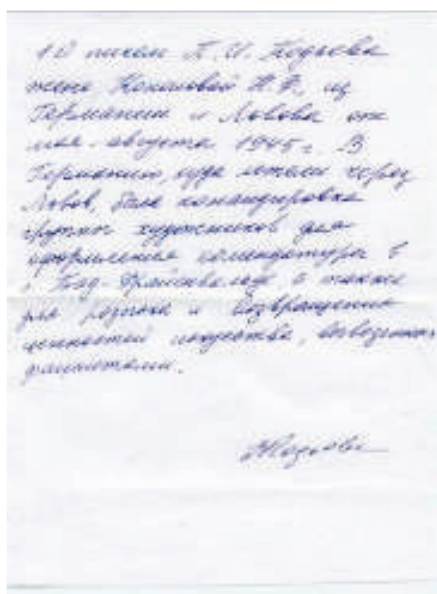
Державного підприємства «Національний будинок органної і камерної музики» Міністерства культури України (Ф. 1312);

Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтва Головного управління культури Київської міської держадміністрації (Ф. 1351);

Київського крайового об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» (Ф. 1407).

Співпраця Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України із фондоутворювачами, спадкоємцями документальної спадщини діячів української культури, установами і організаціями триває.

Із нового надходження документів живописця, музеєзнавця
Петра Кодьєва (1899–1968)

Анотація доньки Олени Кодьєвої до листів батька з Німеччини.

Листи П. Кодьєва до дружини Ніни. 1945 р. Німеччина

П. Кодьєв. Т. Шевченко біля Межигір'я. П., о. 1966 р. Фото.

Посвідчення П. Кодьєва про військову службу
в Київському окружному військовому госпіталі.
29 червня 1941 р.

There is made an overview of new receipts of documents of Ukrainian culture figures by the Central State Archives Museum of Literature and Art of Ukraine during 2017: documents of composer Hennady Lyashenko, conductor Ihor Blazhkov, opera singers Borys Hmyria, Dmytro Hnatyuk, writers Leonid Talalay, Halyna Kyrpa, Oles Lupiy, Hanna Cherin, literary critic Vira Vovk, art historians Volodymyr Hahenmeister, Lyudmyla Sokolyuk, artists Oleksandr Masyk, Myron Kyprian, Vasil Lopata, sculptor Ivan Makohon, museum critic Petro Kodiev, doctor of medical sciences Taras Dudka.

Key words: the Central State Archives Museum of Literature and Art of Ukraine; personal fond; receipts; documents; published issues; composer; conductor; writer; poet; literary critic; artist; painter; ethnographer.

УДК 94(477)+929Петрушевич

Р. В. ТИМЧЕНКО*

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ПЕТРУШЕВИЧА (до 100-річчя утворення ЗУНР)

Висвітлено життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність Є. Петрушевича. Особливу увагу приділено його державотворчій праці в період Української революції, зокрема на чолі Західно-Української Народної Республіки. Показано всю складність взаємин проведів двох українських держав, зумовлених розбіжністю політичних орієнтацій. Проаналізовано зовнішньополітичні зусилля лідера ЗУНР щодо визнання права галицьких українців на національне самовизначення.

Ключові слова: Євген Петрушевич; Західно-Українська Народна Республіка; Українська Народна Республіка; Українська Національна Рада; Східна Галичина; Антанта; Паризька мирна конференція.

Євген Омелянович Петрушевич – одна з найвизначніших постатей в українській історії, хоча й не позбавлена протиріч. Це людина з цікавою, але складною біографією, особистістю, що залишила глибокий слід у житті не тільки Східної Галичини, але й всієї України, і яка могла стати справжнім будівничим держави, як чех Т. Масарик чи поляк Ю. Пілсудський, однак змушена була залишити батьківщину. Одні ідеалізують його патріотичну боротьбу за незалежність західноукраїнського краю, інші засуджують за відступ від ідей соборності, сепаратну угоду з Добровольчою армією. Водночас контрверсійність його політичної долі була іманентним породженням складного буття українців, поділених між Австро-Угорською і Російською імперіями.

Євген Петрушевич народився 3 червня 1863 р. у сім'ї греко-католицького священика в м. Бузьку на Львівщині. Окрім Євгена, у подружжя Петрушевичів було ще п'ятеро дітей. Два його брати – старший Степан і молодший Роман – також були активними діячами українського національно-визвольного руху в Східній Галичині¹.

Великий вплив на становлення його особистості мав батько Омелян, який був високоосвіченою людиною й політичним діячем, неодноразово обирався віце-маршалом повітової ради в Кам'янці-Струмиловій, а також родичі – відомий історик-москвофіл А. Петрушевич і провідник галицьких народовців Ю. Романчук, чоловік матеріної сестри.

* *Тимченко Роман Вікторович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 років Інституту історії України НАН України.

Початкову освіту Є. Петрушевич отримав у місцевій народній школі, продовжив навчання в Академічній гімназії Львова – єдиній тоді україномовній гімназії у Львові, а по її закінченні записався на правничий факультет Львівського університету. Уже тоді Євген брав активну участь у житті студентської молоді та належав до її провідників, очолював львівське «Академічне братство», яким постійно цікавилася польська поліція, вбачаючи в ньому підричника ідеологічних засад Польщі на західноукраїнських землях².

Після здобуття ступеня доктора права Є. Петрушевич проходив практику в директора товариства «Дністер» С. Федака³. Одружився з Леокадією Пуніцькою, донькою сокальського старости. Цікавим є те, що його мати Савина, і мати дружини – Адольфіна Беатріче, були рідними сестрами, а батько Леокадії ще й хрещеним батьком Євгена. Шлюби родичів заборонялися владою й церквою, хоча були й винятки. Євген і Леокадія отримали дозвіл на одруження від Галицького намісництва й від Перемишльської римо-католицької єпархії. У 1892 р. у них народився син Антін⁴.

1896 р. у Львові Є. Петрушевич відкрив адвокатську канцелярію, яку наступного року переніс до Сокаля. Уже в молоді літа він виявив неабиякі інтелектуальні, організаторські й лідерські здібності. За безпосередньої участі Є. Петрушевича в місті було засновано філію товариства «Просвіта», повітову касу ощадності, бурсу для дітей «Шкільна поміч», а також збудовано Народний дім. По всьому повіту відкривалися каси й читальні. Як адвокат, він неодноразово захищав селян від свавілля властей⁵. Діаспорний історик С. Ярославин відзначає: «Не було закутку в повіті, де не був би д-р Петрушевич, де б його люди не знали. Знаменитий організатор, прекрасний промовець, палкий оборонець селянства, він скоро здобув собі визнання серед українського населення»⁶.

У 1899 р. молодий правник вступив до Української народно-демократичної партії, а в грудні 1905 р. несподівано переїхав до Сколе, де працював до початку Світової війни. Слід відзначити, що про переїзд у 1905 р. пише відомий дослідник ЗУНР О. Павлишин, у той час як інші історики називають набагато пізніші дати – 1908 і навіть 1909 рр. На його думку, на це вплинув факт замовчування цієї події тогочасною пресою⁷. Дивним виглядає і те, що в 1906 р. Євген Омелянович ще обирався до Сокальської Повітової Ради від курії сільських громад.

У 1907 р. на виборах до австрійського парламенту від округу Сокаль-Радехів-Броди він отримав 32,9 % голосів, зайняв друге місце і став депутатом. Варто зауважити, що це був неабиякий успіх, оскільки у Сокальському повіті, як і в іншій північно-східній частині Східної Галичини, переважали москвофільські погляди. У 1908 р. Є. Петрушевич виступив із гострою промовою в австрійському парламенті, звертаючи

увагу на зловживання при виборах до Галицького сейму. Поступово він здобував парламентський досвід і наприкінці своєї каденції вже мав серед українського політикуму репутацію одного з найбільш опозиційних депутатів. У 1911 р., після розпуску парламенту, Є. Петрушевич на позачергових виборах був знову переобраний і залишався депутатом аж до розпаду Австро-Угорщини у 1918 р.⁸

Перебуваючи в Сколе разом із практикантами-правниками Т. Бекешем і Т. Ваньо, Є. Петрушевич заснував торговельну спілку «Єдність», філію Товариства «Просвіта», згодом став посадником (заступником бургомистра) міста. У 1910 р. його обрали послом Галицького крайового сейму. Будучи прекрасним оратором, вміючи переконувати соратників, він поступово займає позиції лідера серед українських депутатів. Невдовзі Є. Петрушевич стає заступником голови Українського сеймового клубу і розпочинає боротьбу за права українців у краї. У результаті безкомпромісного протистояння з поляками вдалося добитися змін у виборчому законодавстві (квота українців у сеймі збільшена до 62 депутатських місць із 241), а також отримати дозвіл австрійських властей на заснування українського університету у Львові не пізніше початку 1916 р.⁹

Однак у 1914 р. розпочалася Світова війна. Є. Петрушевич з боєм сприймав посилений тиск поляків на українців Східної Галичини, їхню масову депортацію. У 1916 р., під час виступу в парламенті, він так описав евакуацію населення Галичини в 1914 р., яку здійснювали військові власті на підставі польсько-австрійського розпорядження: «... не в самій евакуації головне зло. Головне лихо в переведенні евакуації. [...] Населення евакуйовано несподівано й безоглядно, без попереднього в'яснення, при чому евакуйованим не вільно було зробити кроку до власної хати, щоб забрати найконечніше одіння. [...] Не краща доля чекала евакуйованих на місцях призначення. Людей вивантажували серед поля, огороженого колючим дротом, приміщували в розвалених будинках, у цегельнях, в стайнях, шпихлірах, або на горищах фільварочних будинків, згодом у примітивних бараках. Люди гинули далі, з тією різницею, що до морозу й голоду приєдналися пошесні недуги – холера, тиф, дизентерія й інші»¹⁰.

У ході Першої світової війни Є. Петрушевич разом з К. Левицьким вступив до Загальної української ради (ЗУР), але згодом через лояльне ставлення організації до уряду залишив її лави. 5 листопада 1916 р. австро-угорська й німецька влади оприлюднили свої наміри – створення Польської держави. Імператор Франц-Йосиф надав право самоуправління полякам, яке перекреслювало сподівання західних українців поділити Галичину на дві частини. У відповідь ЗУР висловила протест, який не мав ніяких наслідків. Тому невдовзі Раду було ліквідовано, а політичний провід перейшов до створеної 8 листопада Української

парламентської репрезентації (УПР) на чолі з Ю. Романчуком. До неї ввійшли послы Галицького сейму й представники австрійського парламенту. У першій відозві УПР заявила, що український народ ніколи не зречеться національної автономії й не визнає польського панування в Наддністрянщині. Наступного року, 28 вересня 75-річний Ю. Романчук надіслав Є. Петрушевичу листа, в якому повідомляв, що передає йому свої повноваження¹¹.

Основним завданням нового голови УПР стала боротьба за відокремлення Східної Галичини від Польщі й поліпшення ставлення до українців із боку габсбурзької влади. З цією метою він провів кілька зустрічей із впливовими діячами Австро-Угорщини, підготував низку заяв, у яких обґрунтовував історичне право українців на державність у Наддністрянщині. 30 травня 1917 р., виступаючи на засіданні австрійського парламенту, вимагав відновлення Галицько-Волинської держави на основі принципу самовизначення підкорених народів¹². На червневому засіданні австрійського уряду виступили Ю. Романчук, М. Василько, К. Трильовський, які вимагали виокремлення всіх західноукраїнських земель в одну автономну одиницю в складі Габсбурзької монархії. А Є. Петрушевич заявив, що коли імперія «не хоче їх задержати, то нехай віддасть їх новій, з царських пут висвободженій Україні»¹³. Таким чином, галичани виступали за надання автономії краю в складі Австро-Угорщини, а в разі відмови прагнули об'єднання з Наддніпрянською Україною. Скоріше це нагадувало спробу досягнення власної мети шляхом тиску на австрійську владу.

Щоправда, завдяки активній діяльності Є. Петрушевича та інших представників західноукраїнського політикуму вдалося досягти зменшення утисків з боку австрійських чиновників та польської адміністрації, збільшити кількість українців на керівних посадах місцевих і регіональних установ, а головне – змінити пропольські налаштованого намісника краю Е. Діллера на ліберального К. Гуйна.

Революційні події в Російській імперії, створення Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки (УНР) незалежною державою й участь її представників на мирних переговорах у Бресті з країнами Четверного союзу, зокрема й Австро-Угорщиною, створили сподівання на покращення становища в західноукраїнських землях. Галицьку делегацію на конференцію очолив сам Є. Петрушевич, однак через непримириму позицію міністра закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніна її не допустили до Бресту. Уенерівські дипломати, маючи зв'язки з головою УПР, все ж змогли включити в таємний додаток до мирного договору питання про утворення окремого коронного краю з українських земель Галичини й Буковини. Поляки, довідавшись про це, розгорнули потужний тиск на Відень, щоб не допустити виконання укладеного договору¹⁴.

За таких умов 25 лютого¹⁵ (за іншими даними – 25 березня)¹⁶ з ініціативи Є. Петрушевича у Львові відбувся з'їзд найвидатніших представників усіх українських партій Галичини. Це зібрання ухвалило резолюції з вимогами ратифікації Брестського договору Австро-Угорщиною, утворення з українських земель Галичини й Буковини окремого коронного краю та зупинення колонізації Холмщини. Однак під тиском поляків домовленості були анульовані Віднем в односторонньому порядку, а таємні додатки до Брестського договору спалені за згодою німецького міністерства закордонних справ, де вони зберігалися.

Тим часом у Києві 29 квітня 1918 р. відбувся переворот і до влади прийшов генерал П. Скоропадський, який проголосив утворення Української Держави у формі гетьманату. Приєднання всіх етнографічних українських земель наклало значний відбиток на формування закордонної політики його держави. Однак Галичина й Буковина, які за Брестською угодою мали увійти до окремого коронного краю у складі імперії Габсбургів, залишалися поза сферою інтересів П. Скоропадського через певну залежність його влади від Німеччини й Австро-Угорщини.

Державний переворот у Києві викликав певне занепокоєння галицького проводу. Делегація Президії УНР у складі Є. Петрушевича та Є. Левицького прибула до Берліна і 24 травня зустрілася з главою МЗС Німеччини Р. Кюльманом, де обговорили питання Брестського договору. Німецький політик запевнив, що державна самостійність України буде гарантована, а договір дотриманий, Галичина ж, за словами міністра, є внутрішньою справою Австро-Угорщини. Пізніше міністр закордонних справ імперії Габсбургів С. Буріан підтвердив це. Паралельно у Відні Є. Петрушевич почав контактувати з послами Української Держави А. Яковлєвим і В. Липинським¹⁷.

В умовах невдалого для Четверного союзу закінчення Першої світової війни розпочалася сесія австрійського парламенту. Голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич на засіданні 4 жовтня звернув увагу на важке становище українців у складі Австро-Угорщини, сподіваючись, що саме вона стане союзом народів. Він наголошував, що українці втратять будь-яку надію на краще майбутнє в цій державі, якщо габсбурзький уряд не поділить Галичину. «[...] Ми, – зазначав Є. Петрушевич, – вже нині реклямуємо для себе нічо инше, як найсвятіше для кожного народа право на злучене всіх українських земель в одну українську независиму державу, і домагаємося прилучення всіх українських земель Австро-Угорської монархії, в сім числі також українських земель положених в Угорщині, до Української Держави»¹⁸. Таким чином, лідер західних українців виступав за перебудову Габсбурзької імперії на федеративних засадах. Лише у випадку анексії Східної Галичини Польщею він не виключав

об'єднання з Наддніпрянською Україною. Цього ж дня депутат сейму С. Вітик подав до палати послів заяву з вимогою припинити австро-угорську й німецьку окупацію українських земель, здійснену за умовами Брестського мирного договору.

Усвідомлюючи розпад імперії Габсбургів, 10 жовтня на засіданні УПР у Відні було вирішено скликати депутатів парламенту, крайових сеймів та по три представники від кожної політичної партії Галичини й Буковини з метою утворення конституанти й визначення долі краю.

Для порятунку Австро-Угорщини 12 жовтня 1918 р. цісар Карл запросив до себе провідників парламентських клубів, які мали дати свою оцінку політичній ситуації. Українців репрезентували Є. Петрушевич та К. Левицький, котрі заявили про бажання населення утворити самостійну українську державу й виступили проти приєднання навіть невеликої частини до Польщі. Пізніше К. Левицький так охарактеризував це засідання: «Цісарська аудієнція не вдовoliла нас, бо цісар Кароль не заявився за поділом Галичини»¹⁹. Щоб запобігти розпаду Габсбурзької монархії, 16 жовтня 1918 р. Карл був змушений видати маніфест про перебудову імперії на федеративних засадах, у якому підкореним народам надавалося право на самовизначення. Маніфест гарантував запровадження польської державності, а про долю українських земель у ньому не йшлося.

18 жовтня 1918 р. у Львові відбувся з'їзд українських депутатів обох палат австрійського парламенту та делегатів національно-демократичної, радикальної, християнсько-суспільної, соціал-демократичної партій. На ньому були присутні єпископат Української греко-католицької церкви та представники академічної молоді. Вони конституювалися як Українська Національна Рада (УНРада), президентом якої проголосили Є. Петрушевича.

На з'їзді «мужів довір'я», який відбувся наступного дня і відіграв роль конституанти, мали затвердити склад УНРади. На цьому засіданні вирішили не проголошувати негайної злуки з Наддніпрянською Україною. Є. Петрушевич пояснював це тим, що в «14 пунктах» повоєнного врегулювання В. Вільсона народам Австро-Угорщини гарантується право на самовизначення, Росія ж трактувалася, як єдиний народ і єдина держава. І внаслідок об'єднання Галичина могла б опинитися під її владою. Крім того, галицькі політичні діячі негативно ставилися до німецької окупації Наддніпрянщини й до нестабільного становища в краї, оскільки демократичні сили не приховували свого невдоволення політикою гетьмана. Проти цього рішення виступили соціал-демократи, які вимагали злиття українських земель і проведення соціальних реформ. Вони хотіли винести на обговорення постанову про негайне об'єднання Східної Галичини з Наддніпрянською Україною. Їх підтримали також представники студентства. Галицькі ж провідники в умовах

політичної невизначеності на Наддніпрянщині вирішили звести з'їзд до формальності, тому жодної постанови з цього питання не ухвалили. Очевидно, що за конкретних історичних умов втілення ідеї соборності для переважної більшості галицької еліти було несвоєчасним.

Також УНРада прийняла постанову про створення виконавчої делегації УНРади у Відні, галицької – у Львові, буковинської – у Чернівцях. Віденську очолив Є. Петрушевич і одразу ж вирушив до столиці Габсбурзької імперії вимагати справедливого рішення щодо самовизначення українців. Він до останнього вірив, що в умовах розпаду Австро-Угорщини їм законно передадуть владу у краї. Перебуваючи у Відні, 26 жовтня 1918 р. Є. Петрушевич направив ноту до президента США В. Вільсона з вимогою самовизначення галичан відповідно до розроблених ним принципів. У ній наголошувалося на національно-культурній ідентичності українського населення й підкреслювалося, що західноукраїнська держава сама в праві вирішити, чи «лишитись відтак самостійною або прилучитись до державної України»²⁰. У всякому разі представники УНРади продовжували відстоювати попередні позиції: спочатку – автономії у складі федеративної Австрії, а в разі відмови – союзу з Наддніпрянською Україною.

Є. Петрушевич намагався домовитися й з австрійським прем'єром М. Гусарком, останній навіть обіцяв, що намісником для Східної Галичини має бути українець, який за допомогою УНРади організує державну владу. Однак в умовах розпаду Австро-Угорщини відбулися зміни в уряді Австро-Угорщини. Прем'єром призначили Г. Лямаша, який обстоював ідею ліквідації імперії. Є. Петрушевич переконував нового голову уряду, що владу у Східній Галичині слід передати українцям. Однак прем'єр зволікав з офіційним розпорядженням, хоч і не заперечував цим вимогам.

Водночас поляки не втрачали віри в приєднання Східної Галичини до власної держави. Тому 28 жовтня 1918 р. на нараді в Кракові утворили Польську Ліквідаційну Комісію, яка мала була перебрати владу в Галичині від Австрії. Це підтверджує зміст телеграми начальника Головного штабу польських збройних сил у Варшаві Т. Розвадовського до польського військового коменданта Львова генерала Р. Лямезана²¹. До того ж, Рада Міністрів ухвалила рішення, де не заперечувала проти переходу краю до Польської держави, хоча й вказувала, що українська нація також має право створити самостійний державний організм. Однак у документі нічого не йшлося про характер розмежування українських та польських областей²².

31 жовтня парламентський посол Л. Цегельський повернувся з Відня і проінформував, що Австрія готова передати владу в Східній Галичині українцям. Офіційне ж повідомлення мало прийти наступного дня. Таким чином, хоча імперія вже майже розпалася, лідери УНРади

ще вірили в прихильність цісаря до української справи, тоді як інші народи активно виступали за створення незалежних держав – Південнослов'янської, Чехословаччини, Польщі.

Львівська делегація УНРади зажадала від австрійського намісника К. Гуйна, щоб той офіційно передав владу у Східній Галичині УНРаді, однак він відмовив, оскільки не мав офіційного документа з Відня. Реальна загроза захоплення поляками влади змусила УНРаду і старшин військового комітету прийняти рішення про збройне повстання. У ніч на 1 листопада команда українських воїнів зайняла казарми, усі державні установи й захопила владу в Львові. Це було абсолютною несподіванкою і для австрійського намісника К. Гуйна, і для коменданта Р. Пфєффера. 1 листопада К. Гуйн разом з іншими австрійськими чиновниками виїхав до Відня, а влада у Східній Галичині перейшла до заступника В. Децикевича, який передав її Українській Національній Раді.

Стрімкий розвиток подій поставив перед галицьким проводом ряд стратегічно важливих проблем, які потребували якнайшвидшого вирішення: проведення національно-державного будівництва та реформ, подолання етносоціальних протиріч, оборона власних земель від зазіхань поляків, які не змирилися з втратою владних прерогатив у краї. Уже 9 листопада 1918 р. створено уряд – Державний Секретаріат (згодом – Рада Державних Секретарів) на чолі К. Левицьким, а 13 листопада 1918 р. УНРадою ухвалено «Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», яким визначалася назва держави – Західно-Українська Народна Республіка, герб (зображення золотого лева на синьому фоні) та її кордони: «Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії, – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимірією і Буковини, та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош»²³. Таким чином було задекларовано створення в Європі ще однієї незалежної держави. До скликання Установчих зборів вища законодавча влада залишалася за УНРадою на чолі з Є. Петрушевичем. Також були прийняті закони про тимчасову адміністрацію областей ЗУНР та суд. Розпочалося вирішення соціально-економічних проблем, адже господарство Східної Галичини було зруйноване бойовими діями в період Першої світової війни.

Українсько-польське військове протистояння, що розпочалося 1 листопада 1918 р., завершилося відступом українських військ зі Львова в ніч на 22 листопада. Однак на інших ділянках фронту боротьба продовжувалася. Такий поворот змусив галичан звернутися за допомо-

гою до Директорії, війська якої вели успішні бойові дії проти гетьманату. Західноукраїнські посланці Л. Цегельський і Д. Левицький 1 грудня 1918 р. у Фастові уклали з представниками Директорії Передвступний договір про злуку УНР і ЗУНР, який започаткував процес об'єднання Західної й Наддніпрянської України в одну соборну державу. Початок співробітництва відкривав Галичині перспективу отримання військової допомоги, хоча галицькі делегати були не впевнені в стабільності влади Директорії та й до соціалістичних поглядів її керівників ставилися насторожено.

Через воєнні дії у Східній Галичині Є. Петрушевич довгий час не міг прибути до краю. Перебуваючи в столиці Австрії, він створив міністерства ЗУНР у Відні й Празі, дипломатичні представництва в Берліні й Будапешті, а також добивався швидшого повернення українських вояків із південних фронтів додому. Лише наприкінці 1918 р. йому вдалося приїхати в Україну, коли західноукраїнська влада вже перебувала у Станіславові, який на певний час став столицею ЗУНР.

2 січня в місті розпочалася сесія УНРади, де прийняли ряд принципово важливих рішень, серед яких – про ратифікацію Фастівської угоди: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення Українського народу проголошує торжественно зєдинене з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки і Української Народної Республіки»²⁴. Були затверджені й інші положення, які обговорювалися 1 грудня 1918 р. у Фастові. Законодавча влада в Галичині до Установчих зборів мала належати УНРаді, а цивільна й військова адміністрація – Раді Державних Секретарів. 4 січня на сесії був створений колегіальний орган – Виділ Української Національної Ради на чолі з Є. Петрушевичем, який складався з 9 членів та голови. На його функціонуванні наполягав сам Президент УНРади, бо через чисельність Національної ради та військові дії не всі її представники могли зібратися на засідання²⁵.

На сесії Є. Петрушевич виголосив палку промову щодо об'єднання з УНР. «Сьогоднішній крок, – говорив президент УНРади, – піднесе нашого Духа і скріпить наші сили. Від сьогоднішнього дня існує тільки одна Українська Народна Республіка. Нехай вона живе»²⁶. Ці слова були далекими від справжніх переконань Є. Петрушевича, оскільки в майбутньому він дотримуватиметься позицій широкої автономії, чи, навіть, незалежності ЗУНР. До речі, у процесі підготовки Ухвали УНРади Є. Петрушевич висловився проти негайної й цілковитої злуки з причини більшовицької загрози. Він застерігав учасників засідання: «Може наступити зміна в міжнародній політиці і можуть прийти до влади ще Габсбурги. Ми повинні призадуматися, що ми маємо тоді діяти, як вони почали би реставрувати Австрію і зажадати прилучення Галичини назад до австрійської монархії»²⁷.

Врешті 22 січня 1919 р. відбулася історична подія – УНР і ЗУНР задекларували об'єднання в одну соборну державу. Відповідно до умов злуки Західно-Українська Народна Республіка стала Західною областю УНР (ЗОУНР) з широкою політичною автономією до скликання Установчих зборів. Є. Петрушевич на урочистості до Києва не поїхав, а відправив делегацію на чолі з Л. Бачинським.

Наступного дня для визначення форми як центральної, так і місцевої влади Директорія УНР скликала Трудовий Конгрес. У результаті дискусії 28 січня 1919 р. був ухвалений закон про форму української влади. У зв'язку з важкою військовою ситуацією за Директорією залишалася верховна влада в Україні, склад якої мав поповнити один представник ЗУНР.

Взимку 1919 р. війна галичан з поляками набула затяжного характеру. Для вирішення українсько-польської проблеми в лютому 1919 р. прибула місія від Антанти Ж. Бартелемі. Антантівська делегація пропонувала сторонам перемир'я, за яким галичани втрачали нафтовий Дрогобицько-Бориславський басейн і мали відмовитися від претензій на місто Львів. Звісно, на такі умови керманіч ЗУНР погодитися не міг. У ході переговорів Є. Петрушевич зустрівся з Головним Отаманом УНР С. Петлюрою. Останній переконував Президента УНР ради прийняти запропоновані Антантою пропозиції, але Є. Петрушевич не змінив свого рішення.

10 березня Виділ УНР ради своїм рішенням призначив Є. Петрушевича представником ЗОУНР у Директорії. Наступного дня до Наддніпрянщини виїхала галицька делегація з метою ознайомлення з політичним і міжнародним становищем та для налагодження адміністративних і фінансових справ. 15 березня у Проскурові відбулося перше й останнє її засідання в повному складі. Пізніше цей орган вже ніколи не збирався в такому представництві, бо частина її членів на чолі з С. Петлюрою опинилася в Рівному, а Є. Петрушевич і О. Андрієвський самостійно займалися державними справами в Станіславові. Галицькі лідери не сприймали соціалістичну ідеологію Директорії, водночас наддніпрянці не могли погодитися з незалежним становищем ЗОУНР і весь час намагалися обмежити її автономію. З цією метою була створена спеціальна ревізійна комісія, а прем'єр УНР Б. Мартос зволікав із наданням фінансової допомоги уряду ЗОУНР. Крім того, у Східній Галичині діяв Селянсько-робітничий союз (СРС), який критикував діяльність УНР ради і Є. Петрушевича. Соціалістичні партії Наддніпрянської України, що перебували в УНР при владі, активно підтримували діяльність СРС.

Відносини між Є. Петрушевичем і С. Петлюрою ще більше загострилися після спроби державного перевороту 29 квітня 1919 р. на чолі з В. Оскілкою. Заколотники вимагали призначити Є. Петрушеви-

ча тимчасовим президентом України до скликання Установчих Зборів, передати всю повноту військової влади командувачеві Української галицької армії генералу М. Омеляновичу-Павленку, усунути від керівництва військовими справами С. Петлюру, створити коаліційний уряд із представників Західної області УНР і УНР. Проте військо не підтримало отамана, а виступ був нейтралізований контррозвідкою С. Петлюри. В. Оскільки висунули звинувачення в державній зраді, і він утік до Польщі. У середині травня Головний Отаман вимагав від галицького керівництва розпочати наступ проти більшовиків, однак Галицька армія не виконала розпоряджень С. Петлюри, водночас сама продовжувала відступати під натиском поляків.

Відносини між лідерами УНР і ЗУНР остаточно погіршали, коли 9 червня 1919 р. Є. Петрушевича проголосили Диктатором²⁸. За переконанням О. Павлишина, правова колізія цього акту полягала у тому, що надання надзвичайних повноважень не були передбачені законами ЗУНР. Інша ознака нелегітимності постанови – від імені уряду документ підписали лише троє міністрів і сам Є. Петрушевич²⁹. Звісно, такий перебіг справ викликав велике невдоволення наддніпрянців. На нашу думку, цей крок не мав принципового значення, адже вирішальне слово в ухвалах наддністряньського уряду й так належало голові УНР-Ради. Однак ці дії серйозно підривали престиж Директорії й особисто С. Петлюри, бо були прийняті без його відома. Унаслідок цього Є. Петрушевича було позбавлено формального членства в Директорії, а колишній старшина УСС І. Сіяк навіть хотів заарештувати Диктатора за допомогою залізничного куреня. Контroversійним кроком було створення 4 липня в уряді УНР міністерства у справах Галичини, яке очолив галицький соціал-демократ С. Вітик³⁰.

У день проголошення Є. Петрушевича Диктатором відбулася ще одна знакова подія. Полковника П. Болбочана звинуватили у спробі «державного перевороту». Середовище, наближене до оточення Головного Отамана, пов'язувало його з Є. Петрушевичем. Однак, на нашу думку, це була сфабрикована справа, яка ніякого відношення до Диктатора не мала, адже сам П. Болбочан мав змогу втекти, але не став цього робити, щоб довести свою невинність. Цю проблему детально вивчали (висвітлили) українські вчені В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська.³¹

25 червня Антанта уповноважила польську армію продовжити військові операції аж по річку Збруч. Через три дні на галицький фронт було перекинуто кілька добре озброєних дивізій під проводом маршала Ю. Пілсудського. Виснаженість, нестача боєприпасів змусили Галицьку армію відступати у східному напрямку. Не в кращому становищі перебувала армія УНР через наступ більшовиків. Тому С. Петлюра вирішив йти на примирення з Є. Петрушевичем. Головний Отаман разом із міністрами двічі їздили до Диктатора і намагалися умовити його до

переводу УГА за Збруч. Є. Петрушевич, насамперед, ужив заходів для з'ясування можливості переходу до Румунії. Виконуючий обов'язки військового міністра В. Курманович радив Галицькій армії відійти в Карпати. Є. Петрушевич розглядав і можливість союзу з більшовиками, але радянська сторона висунула неприйнятні умови. Тому Диктатор вирішив шукати порятунку за Збручем, однак при умові, що в скорому часі буде ліквідовано Міністерство у справах Галичини. Уповноважені Диктатора С. Голубович та І. Мирон приїжджали до Кам'янця-Подільського. Внаслідок тривалих перемовин сторони уклали угоду про перехід УГА р. Збруч.

16 липня 1919 р. розпочалася переправа Галицької армії на територію Великої України, яка відкрила нову сторінку в історії визвольних змагань. Уперше від створення ЗУНР і відновлення УНР обидва політичні проводи опинилися на спільній території. 18 липня С. Петлюра запросив до себе на урочистий прийом Є. Петрушевича з воєначальниками УГА. 20 липня на честь прибуття галичан відбувся урочистий вечір у міському театрі Кам'янця-Подільського. Після вистави з вітальними промовами до присутніх звернулися С. Петлюра та Є. Петрушевич, які намагалися демонструвати порозуміння, але насправді прослідковувалася різновекторність позицій обох лідерів. До того ж, прибуття до Наддніпрянщини Галицької армії й уряду не позбавило численних протиріч, що існували між проводами українських республік. Так, приїзд Є. Петрушевича до Кам'янця-Подільського надав наснаги консервативним і правим політичним силам, які сформували Український національно-державний союз (УНДС), котрий критикував соціалістичну політику Директорії й Ради Народних Міністрів УНР. У своїй діяльності «права» опозиція тісно співпрацювала з галицьким керівництвом і намагалася його використати для повалення наддніпрянської влади.

Галицькі соціалісти С. Вітик і О. Безпалко, навпаки, стали публічно виступати за ліквідацію диктатури й уряду ЗОУНР й створення єдиного українського владного центру. Є. Петрушевич, не виключаючи збройного перевороту, наказав галицьким частинам розташуватися в районі Кам'янця-Подільського. Зважаючи на це, С. Петлюра направив Диктатору листа, у якому закликав звільнити район міста від бригади УСС, щоб покласти край небажаним розмовам, які не дають можливості працювати на користь держави. Та Є. Петрушевич не погодився через небезпечні чутки про замах на галицький уряд і можливий несподіваний наступ поляків³². Хоча сам Диктатор не перебував постійно у місті, а виїжджав на наради до Вінниці, відвідував частини Галицької армії на фронті.

Незважаючи на дислокацію обох урядів у Кам'янці-Подільському, так і не було організовано спільного управління ні державою, ні армією. Новоутворений Штаб Головного Отамана (ШГО) відігравав лише

координуючу функцію, рішення якого нерідко порушували і Начальна Команда Галицької армії, і Штаб Дієвої армії.

За допомогою економічних важелів наддніпрянський уряд намагався взяти під свій контроль УГА, однак Є. Петрушевич цілком усвідомлював, що втрата керівництва над армією призведе до краху його політичної кар'єри. Під час вибору нової військової цілі для наступу українських армій також не було єдності. Є. Петрушевич обстоював ідею походу на Одесу, бо там передбачався незначний опір і перспектива морем отримати допомогу амуніцією та боєприпасами. Однак, за наполяганням С. Петлюри, 12 серпня ШГО видав наказ про наступ українських армій, де основним напрямом удару визначено взяття Києва, а побічним – Одеси³³. Похід об'єднаних українських армій на Київ став вершиною спільної боротьби за незалежність. Проте одночасно з українцями до міста вступили білогвардійські загони на чолі з М. Бредовим. На пропозицію укласти перемир'я і встановити демаркаційну лінію російський генерал зазначив, що влади С. Петлюри не визнає і вважає його зрадником батьківщини, а переговори буде вести тільки з галичанами. Командувач київською операцією генерал А. Кравс вирішив укласти з білогвардійцями перемир'я і відступити з міста.

Після залишення українськими військами Києва ситуація погіршилася: з'явився новий ворог – Збройні війська Півдня Росії на чолі з А. Денікіним. Складна міжнародна ситуація негайно вимагала єдності в діяльності обох урядів. 22 вересня 1919 р. було перехоплено наказ Денікіна про наступ Добрармії на українські війська, а 24 вересня було оголошено маніфест, який закликав українців до боротьби з білогвардійцями. Підпис під маніфестом поставили і С. Петлюра, і Є. Петрушевич. Однак, навіть у такий критичний час на перший план вийшли особисті амбіції обох лідерів, а не інтереси об'єднаної України. С. Петлюра продовжував орієнтуватися на Польщу, а Є. Петрушевич намагався врятувати залишки УГА ціною об'єднання з новими ворогами – Добровольчою армією. Врешті 6 листопада на ст. Зятківці Начальна Команда УГА уклала сепаратну угоду з представниками А. Денікіна³⁴. Такий перебіг подій викликав шквал критики на адресу керівництва Галицької армії та Диктатора з боку наддніпрянських політиків і військових. С. Петлюра, дізнавшись про «зраду», вимагав від Є. Петрушевича розстрілу командувача УГА М. Тарнавського. Однак Диктатор відмовив, посилаючись на європейські закони. Він вважав, що подальшу долю генерала має вирішити суд, чинність договору публічно скасував.

Командувача УГА та осіб, які брали активну участь в укладанні угоди з Добрармією, арештували. Суд над М. Тарнавським і А. Шамаком відбувся 13–14 листопада у Вінниці. Їх понизили в посадах, але реабілітували. Навряд чи вони укладали угоду з Добрармією з власної ініціативи, адже Є. Петрушевич намагався якнайшвидше ліквідувати

протиденікінський фронт. Та й М. Тарнавський на судовому засіданні підтверджував, що підписував договір із відома Є. Петрушевича, який дав згоду на переговори ще на нараді в Жмеринці³⁵.

Отже, складне становище Галицької армії змусило її командування піти на зухвалий крок – угоду з А. Денікіним. Представники Наддніпрянщини розцінювали це як відречення від Акту злуки, а галичани – єдиний можливий варіант урятувати й реорганізувати залишки армії. Оцінюючи дії уряду ЗУНР (ЗОУНР), слід мати на увазі, що в цей час С. Петлюра вів переговори з Польщею – найпершим ворогом галичан.

12 листопада 1919 р. Рада Народних Міністрів запропонувала Диктатору підпорядкувати Галицьку армію Головній команді УНР, тобто С. Петлюрі, але хворий Є. Петрушевич, не виключаючи арешту, виставив охорону з вірних стрільців. Він категорично відмовився передати команду Головному Отаману. З огляду на важке становище, Диктатор перестав вірити у відбудову України й зробив певні висновки: «Сьогодні думати про самостійність України є прямо фантазія. Ми не доросли до самостійности (!), тому на разі мусимо погодитися на мою думку тільки на автономію. Самостійну Укр[аїнську] Державу ми зможемо добудувати аж за кілька десятих літ»³⁶. Владні кола ЗОУНР повідомили умови порозуміння з наддніпрянцями: вимагали включення галичанина до складу Директорії, усунення С. Петлюри від оперативних справ, реорганізації уряду з наданням галичанину посади міністра фінансів.

Цього ж дня відбувся останній виступ Є. Петрушевича перед старшинами, у якому він відзначив, що повністю підтримує союз із Добровольчою армією. На це вплинула інформація, отримана з Парижу від В. Панейка, який перебував там на Мирній конференції щодо підписання договорів із переможеними державами. Мова йшла про необхідність переговорів з небільшовицькими колами Росії.

Довідавшись про небезпеку захоплення Кам'янця-Подільського поляками, Диктатор через Румунію виїхав до Відня й продовжував свою діяльність в еміграції. У столиці Австрії 25 липня 1920 р. Є. Петрушевич створив новий закордонний уряд – Колегію Уповноважених Диктатора ЗУНР (К. Левицький, С. Витвицький, О. Назарук, Р. Перфецький та інші), який піклувався західноукраїнською еміграцією, займався виробленням основ державного ладу Східної Галичини, кодифікацією права³⁷. Однак головний напрям роботи полягав у боротьбі проти постанов Найвищої Ради щодо окупації Східної Галичини й прийнятого 20 листопада 1919 р. проекту «Статуту для Східної Галичини», який надавав Польщі мандат на управління краєм упродовж 25 років. З метою обговорення цього документа й укладеної А. Лівицьким у Варшаві декларації про поступки УНР на користь поляків 9–17 грудня у Відні відбулася широка нарада членів УНРади та дипломатичного керівництва за кор-

доном. Незважаючи на контакти наддніпрянського уряду з поляками, учасники зібрання вирішили, що «українці Західної Области хочуть ділити долю з Придніпрянською Україною і з нею разом сполучатися в цій державно-правовій формації»³⁸. Це свідчить, що Є. Петрушевич залишався на соборницьких позиціях, незважаючи на неприйнятну для галичан декларацію А. Лівичького. Деякі вчені висловлюють думки, що в грудні 1919 р. Є. Петрушевич денонсував Акт злуки. Однак пізніше він стверджував: «Не було ніякої постанови. Дану властиву назву ЗУНР прийняла Диктатура назад по заключенню Петлюрою звісної угоди з Польщею, котрим іменем Диктатури зрікся в користь Польщі всіх прав до Західної України висказуючи своє повне *désintéressant* (незацікавленість – *P. T.*), чим фактично анулював потвержену Трудовим Конгресом злуку і змусив Західну Україну обороняти свою незалежність проти Польщі самій»³⁹.

Незважаючи на складне міжнародне становище, Є. Петрушевич все ще сподівався на справедливе розв'язання галицької проблеми. Він відвідує Париж і Лондон для налагодження контактів із провідними діячами цих країн. Під час спілкування з численними європейськими дипломатами зазначав, що прийнятий «Статут» відбирав право галичан на самовизначення на довгих 25 років, і наголошував на необхідності визнання української державності у Східній Галичині. Під час перебування в столиці Франції Є. Петрушевич виступив за ліквідацію Українського Національного Комітету⁴⁰ й відкинув ідею порозуміння з найбільшовицькими колами Росії, оскільки реальні можливості здолати Червону армію у них танули.

Є. Петрушевич з боєм сприйняв Варшавську угоду Ю. Пілсудського й С. Петлюри. У численних зверненнях до населення Східної Галичини він наголошував, що лише уряд ЗУНР в екзилі є законною владою краю. Спільний польсько-український наступ проти більшовиків виявився короткочасним, і союзні війська почали відступати. У момент просування Червоної армії до Варшави в бельгійському курорті Спа відбулася конференція, де обговорювалося питання Східної Галичини. Польський прем'єр В. Грабський перед виїздом на форум просив С. Витвицького передати Є. Петрушевичу, що Польща може погодитися на окремішність Галичини у федерації з Польщею, із застереженням окремого статусу для міста Львів. Однак Диктатор був послідовним противником польсько-українського союзу⁴¹.

10 липня 1920 р. Найвища Рада домовилася з Польщею про скликання європейського форуму в Лондоні з метою вирішення спірних питань на сході Європи. У Є. Петрушевича з'явилася певна надія, оскільки для участі в зібранні була запрошена й західноукраїнська делегація. Водночас, уперше говорилося про т. зв. «лінію Керзона», кордон між Польщею й більшовицькою Росією, де Східна Галичина, за винятком

Перемишля, не входила до складу Речі Посполитої. Однак через відмову Радянської Росії зупинити наступ на поляків і взяти участь у врегулюванні територіальних протиріч, конференція в Лондоні так і не відбулася⁴².

Зазнавши поразки під Варшавою, уряд більшовиків вирішив якнайшвидше укласти мир із Польщею. 21 вересня 1920 р. у Ризі розпочалися переговори між представниками Радянської Росії, Польщі й Радянської України. Є. Петрушевич направив туди і західноукраїнську делегацію на чолі з К. Левицьким. Вона не брала безпосередньої участі в переговорному процесі, але у випадку потреби мала здійснювати акції протесту. Є. Петрушевич вважав, що в разі визнання Східної Галичини за Польщею, факт участі наддністрянських дипломатів міг зашкодити галицькій справі на міжнародній арені. Представникам ЗУНР заборонялося вступати у відносини з польськими делегатами, але дозволялося встановлювати зв'язки з більшовиками. Кремль був також зацікавлений у контактах із посланцями Є. Петрушевича, оскільки намагався позбавити підтримки С. Петлюри й уряду УНР галицькими діячами⁴³.

Врешті голова радянської делегації А. Йоффе оголосив заяву про необхідність проведення плебісциту в Східній Галичині. Однак, зустрівши впертий опір поляків, більшовицькі дипломати погодилися на лінію кордону, за якою цей край залишався в складі Польщі. Природно, що Ризький договір викликав невдоволення західноукраїнських дипломатів і Є. Петрушевича.

Водночас, влітку 1920 р. Є. Петрушевич зустрічався з Президентом Чехословаччини Т. Масариком та її прем'єром В. Тусаром із метою відновлення ідеї галицько-чехословацької конфедерації. Однак вона не мала підтримки серед впливових дипломатичних кіл Європи, а після ліквідації територіального конфлікту з Польщею Чехословаччина перестала цікавитися проблемою Східної Галичини, тому спроби порозумітися з чехословацьким урядом завершилися для Диктатора невдало⁴⁴. Наприкінці осені він із соратниками виїхав до Женеви, де мав контакти із представниками провідних європейських держав. 12 грудня 1920 р. відбулася зустріч із представниками Президії Ліги Націй, яким була вручена нота з вимогою визнання незалежності Східної Галичини, відповідні меморіали й документи про ситуацію у краї⁴⁵.

Активна дипломатична діяльність Є. Петрушевича не залишилася поза увагою світової спільноти. У лютому 1921 р. Ліга Націй прийняла рішення, у якому визначала Польщу тимчасовим окупантом Східної Галичини за умови, що сувереном краю є Антанта, і рекомендувала Раді Амбасадорів призначити спеціальне засідання у справі цієї території. Для Є. Петрушевича це був великий дипломатичний успіх. Аби краще зорієнтувати європейських політиків, він розробив проект конституції, надаючи широкі права й свободи всім народам, що населяли край. Та-

ким чином, Диктатор намагався продемонструвати європейський вибір західноукраїнської влади. За ініціативи уряду галицькі українці бойкотували вибори до польського сейму та призов до війська⁴⁶.

Є. Петрушевич продовжував надсилати численні ноти до Антанти про терор польських окупантів у краї, безправне становище українського населення, неправомірність польського режиму в Східній Галичині. Ціною неймовірних зусиль йому вдалося включити східно-галицьке питання до міжнародної конференції в Генуї (квітень 1922 р). З цією метою він разом із делегацією поїхав на цей форум, але її не допустили до участі в безпосередніх переговорах. Тому західноукраїнські дипломати проводили численні кулуарні зустрічі з впливовими європейськими політиками, на ім'я конференції подали дві ноти й вісім справ із документами й матеріалами про польський терор українського населення в Наддністрянщині. Вони вимагали визнання незалежної галицької української держави. Однак обговорення проблем Східної Галичини було зірване⁴⁷.

У Генуї Є. Петрушевич зустрічався й з представниками Радянської України, зокрема з Х. Раковським. Більшовики весь час слідкували за українським визвольним рухом в еміграції. Їм було добре відомо про розрив Є. Петрушевича з С. Петлюрою, непроті взаємини з Є. Коновальцем і негативне ставлення лідера ЗУНР до Польщі, з якою в Радянській Росії склалися напружені відносини. Тому Кремль був зацікавлений у співробітництві із західноукраїнським керівником. Було укладено угоду про координацію дій, яку голова УНРади волів засекретити. Перші ж перемовини представників ЗУНР і більшовиків відбулися у Копенгагені, де О. Назарук і Л. Мишуга зустрілися із заступником наркома закордонних справ СРСР М. Літвіновим. Пізніше контакти з радянськими представниками підтримувалися через Я. Біберовича, а влітку 1922 р. у Відні переговори з Є. Петрушевичем вів представник УСРР Ю. Коцюбинський.

Велику надію Диктатор покладав на Ватикан. Він прагнув переконати Папу Римського, що католицька церква в незалежній Галицькій державі стане державною релігією й посередником в об'єднанні православної сходу з папським престолом⁴⁸.

На листопад 1922 р. польська влада призначила вибори до Сейму та Сенату, які мали остаточно переконати світ, що населення Східної Галичини добровільно визнає його владу. Це викликало великий спротив серед українців. 15 серпня Є. Петрушевич у зверненні до Антанти наголошував, що українське населення не братиме участі у виборах через терор польської окупаційної влади у Східній Галичині⁴⁹. У черговому зверненні від 28 вересня він вимагав ліквідації воєводської автономії й вирішення проблеми української державності. До ноти також додав проект державного устрою незалежної Галицької республіки⁵⁰.

Є. Петрушевич відкрито закликав місцеве українське населення не визнавати ці вибори й бойкотувати їх.

Незважаючи на всі політичні заходи Варшави за негласної підтримки Антанти, уряд ЗУНР все ще не втрачав віри у позитивне вирішення галицької проблеми на міжнародному рівні. 5 березня 1923 р. Є. Петрушевич звернувся до Антанти з проханням створити в Східній Галичині українську державу під протекторатом Ліги націй. Однак усі дипломатичні заходи лідера ЗУНР були перекреслені, коли 15 березня Рада Амбасадорів Антанти ухвалила рішення про анексію Східної Галичини Польщею⁵¹. У відповідь Є. Петрушевич ще направив ряд заяв до Парижа й Ліги Націй, однак вони, як і більшість попередніх, не мали вагомих наслідків. Тому 30 квітня лідер ЗУНР розпустив екзильний уряд, залишивши за собою право представляти інтереси західноукраїнських земель, і під тиском австрійських властей переїхав до Берліна, де розпочав видавництво тижневика «Український прапор». У 1926 р. він став ініціатором створення Колегії Політичного Центру Західної України.

Саме в той час Є. Петрушевич починає схилитися до думки про контакт із більшовиками, особливо це стало помітно на фоні масової «українізації» УСРР. Він неодноразово відвідував радянське посольство, зустрічався з повпредом М. Крестінським. Проте, за свідченнями діаспорного історика С. Ярославина, така позиція Є. Петрушевича була швидше вимушеною, аніж свідомою: «[...] та помилка не впливала ані з його світопогляду, ані з його суспільно-політичних переконань, а також не була подиктована ніякими егоїстичними чи матеріальної натури мотивами, а виключно журбою про дальшу долю галицьких Українців»⁵². У цілому з цією думкою можна погодитись, однак прямі грошові субсидії радянської сторони Є. Петрушевичу, здійснювані через спецслужби, залишають певні запитання морально-політичного плану⁵³. З іншого боку, Польща захопила Східну Галичину за безпосередньої підтримки провідних європейських держав, на які до останнього покладав надії західноукраїнський лідер, а більшовицька Росія частково лібералізувала національне життя в Радянській Україні. Очевидно, цим, а також скрутним фінансовим становищем пояснюються мотиви радянофільської орієнтації Є. Петрушевича. Його прихильники в 1927 р. створюють у Східній Галичині Українську партію праці, яку очолив В. Будзиновський. Ця партія зайняла відверто радянофільські позиції і стояла за всебічну підтримку Є. Петрушевича.

За московську орієнтацію Диктатора засудила Українська Військова організація (УВО) на чолі з Є. Коновальцем – нелегальна військова революційно-політична формація, створена з ініціативи колишніх старшин різних українських армій. Відносини Є. Петрушевича з Є. Коновальцем погіршилися, коли перший хотів далі боротися проти Польщі,

спираючись на УСРР, а більшовики обіцяли допомогу за умови підпорядкування УВО Диктатору й усунення Є. Коновальця. Більшість членів УВО відстоювала соборницький принцип. Зрештою це протистояння привело до розколу УВО. Прихильники Є. Петрушевича утворили Західноукраїнську народно-демократичну організацію (ЗУНРО) на чолі з О. Думіним, яка згодом розпалася, оскільки не змогла конкурувати з УВО. Згодом УВО виступила ініціатором об'єднання різних націоналістичних груп в одну політичну організацію. У 1929 р. виникла Організація українських націоналістів (ОУН) на чолі з Є. Коновальцем, що ставила за мету встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території.

Питання, коли Є. Петрушевич усвідомив суть радянського режиму, за міркуванням історика О. Павлишина, залишається відкритим. На відміну від більшості українських активістів в еміграції, він жодним чином прилюдно не відреагував на повідомлення про голод у Радянській Україні. Уперше негативно оцінив зовнішню політику більшовиків у 1936 р. у листі до Л. Мишуги. Тоді всі контакти Є. Петрушевича і радянських дипломатів припинилися⁵⁴. Щоправда, хворий Диктатор уже був не цікавий для СРСР.

Останні роки Є. Петрушевич прожив у Берліні за сприяння колишнього гетьмана П. Скоропадського, співпрацював з Українським національним об'єднанням та іншими емігрантськими установами. У цей час, коли в 1938 р. більшовицький агент П. Судоплатов вбив Є. Коновальця, провід ОУН перейшов до А. Мельника, який ще не мав беззаперечного авторитету серед оунівців. І тоді, для скріплення позицій А. Мельника, один із лідерів Фронту національної єдності – легальної української націоналістичної організації, що почала зближення з ОУН – Д. Паліїв звернувся за підтримкою до Є. Петрушевича. Колишній очільник ЗУНР спеціальним документом призначив А. Мельника провідником колишніх вояків УГА, які мешкали в Західній Україні. Цей заповіт був відомий лише вузькому колу діячів. Щоб не наразити А. Мельника на репресії з боку спецслужб, текст призначення так і не був оприлюднений⁵⁵.

22 листопада 1938 р. Є. Петрушевич листом привітав А. Волошина з нагоди проголошення автономії Карпатської України у складі Чехословаччини, водночас висловив тривогу з приводу передачі Угорщині частини українських земель Закарпаття. У вересні 1939 р., коли Німеччина напала на Польщу, він написав меморандум до нацистського уряду про самостійницькі прагнення українців. Однак реалізація пакту Ріббентропа-Молотова не була сумісною з українським державницьким проектом.

29 серпня 1940 р. важко хворий (після важкої хвороби) Є. Петрушевич помер у містечку Гермсдорф поблизу Берліна й був похований

на Берлінському цвинтарі римо-католицької катедри св. Ядвіги. Хоч у Німеччині й була тоді численна українська діаспора, але на кладовище з'явилося небагато людей, не схилялись перед його домовиною прапори й не дефілювали учасники визвольних змагань. Пам'ятник на могилі поставили лише в 1959 р. завдяки зусиллям торонтського Об'єднання українських правників, а 2002 р. відбулося перепоховання праху Є. Петрушевича на Личаківське кладовище у Львові.

Таким чином, Є. Петрушевич залишив помітний слід в історії України. Він був великим патріотом свого краю, свого народу, своєї держави – Західно-Української Народної Республіки. Завдяки авторитету й виваженій політиці УНРади на західноукраїнських землях ішов процес поступових конституційних змін за демократичним принципом, фактично були відсутні будь-які прояви анархії, притаманні УНР. Йому можна закидати окремішність Західної області в соборній моделі України, угоду Галицької армії з А. Денікіним, гіперболізовану довіру Антанті, але в час відсутності будь-якої підтримки ззовні, негативного ставлення провідних європейських держав до українського визвольного руху було важко знайти інший вихід. Попри все, Є. Петрушевич – це постать, без якої важко уявити розвиток Української революції та створення Західно-Української Народної Республіки й намагання заснувати соборну державу.

¹ *Коритко Р.* Євген Петрушевич – президент ЗУНР // Літопис Червоної калини. 1991. № 1. С. 12.

² *Сопівник Р. В.* Громадсько-політична діяльність Є. Петрушевича: пошуки виховного ідеалу. Київ, 2016. С. 19.

³ *Шевчук С.* Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької землі, 1918–1939. Торонто, 1965. С. 5.

⁴ *Павлишин О.* Євген Петрушевич (1863–1940): ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 60–62.

⁵ *Панчук А., Красівський О.* Президент Західно-Української Народної Республіки (Євген Петрушевич) // Українська ідея: постаті на тлі революції. Київ, 1994. С. 157.

⁶ *Ярославин С.* Визвольна боротьба на Західно-Українських землях 1918–1923. Філадельфія, 1951. С. 18–19.

⁷ *Павлишин О.* Знач. твір. С. 79.

⁸ *Литвин М., Науменко К.* Євген Петрушевич // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Уряди. Постаті. Львів, 2009. С. 244–245.

⁹ *Турчин А.* Євген Петрушевич. URL: http://www.sokal.lviv.ua/history-postati_p_e.html (дата звернення: 20.04.2018).

¹⁰ Цит. за: *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: у 2-х т. Том 1. Львів, 1998. С. 26–27.

¹¹ Західно-Українська Народна Республіка: ілюстрована історія. До 90-річчя утворення. Львів, Івано-Франківськ, 2008. С. 110.

- ¹² Шевчук С. Зазнач. твір. С. 24.
- ¹³ Свобода. 1917. 23 червня.
- ¹⁴ Тищик Б. Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права. Львів, 2005. С. 120.
- ¹⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. Т. 1. Івано-Франківськ, 2001. С. 80–84.
- ¹⁶ Левицький К. Великий зрив: (До історії укр. державності від берез, до листоп. 1918 р. на підставі споминів та документів). Львів, 1931. С. 10–12.
- ¹⁷ Павлишин О. Зазнач. твір. С. 130.
- ¹⁸ Українське слово. 1918. 10 жовтня.
- ¹⁹ Цит. за: Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. Нью-Йорк, 1970. С. 28.
- ²⁰ Українське слово. 1918. 11–12 листопада.
- ²¹ Лозинський М. Зазнач. твір. С. 37.
- ²² Павлишин О. Зазнач. твір. С. 139–140.
- ²³ Діло. 1918. 15 листопада.
- ²⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. Т. 2. С. 142.
- ²⁵ Там само. Т. 1. С. 151–152.
- ²⁶ Цит. за.: Ярославин С. (І. Сохоцький) Визвольна боротьба на Західно-українських землях у 1918–1923 роках. Філадельфія, 1956. С. 92.
- ²⁷ Цит. за: Павлишин О. Зазнач. твір. С. 165.
- ²⁸ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 2192. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 13.
- ²⁹ Павлишин О. Зазнач. твір. С. 210–211.
- ³⁰ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. 1 серпня. Вип. 28. С. 202.
- ³¹ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: наукове видання. Київ, 2009. 426 с.
- ³² ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 119–120.
- ³³ Там само. Спр. 5. Арк. 151.
- ³⁴ Там само. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 9–9зв.
- ³⁵ ЦДАЛ України (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1.
- ³⁶ Боротьба. 1919. 14 листопада.
- ³⁷ Ярославин С. Зазнач. твір. С. 74.
- ³⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. Т. 2. С. 421.
- ³⁹ Цит. за: Павлишин О. Зазнач. твір. С. 259–260.
- ⁴⁰ Комітет утворився у грудні 1919 р. у результаті розколу української делегації в Парижі. До нього входили галичани і виступали за об'єднання всіх українських земель під егідою одного уряду у складі федеративної Росії.
- ⁴¹ Павлишин О. Зазнач. твір. С. 275.
- ⁴² Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль, 2009. С. 445–446.
- ⁴³ Павлюк О. Радянофільство Є. Петрушевича // Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 114–115.

⁴⁴ *Литвин Н.* Між Антантою та більшовицькою Росією: основні напрями зовнішньої політики ЗУНР у 1920–1923 рр. // Українська ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів, 2012. Вип. 24. С. 98

⁴⁵ *Лозинський М.* Зазнач. твір. С. 215–216.

⁴⁶ *Литвин М., Науменко К.* Зазнач. твір. С. 254.

⁴⁷ *Дацків І. Б.* Зазнач. твір. С. 456–457.

⁴⁸ *Гентош Л.* Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923). Львів, 2006. С. 415–416.

⁴⁹ Українська суспільно-політична думка в XX столітті. Т. 2. Нью-Йорк, 1983. С. 28–29.

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5–6.

⁵¹ League of Nations, Treaty series. Vol. 15. 1923. P. 261–264.

⁵² *Ярославин С.* Зазнач. твір. С. 79.

⁵³ *Панчук А., Красівський О.* Зазнач. твір. С. 171.

⁵⁴ *Павлишин О.* Зазнач. твір. С. 356.

⁵⁵ Там само. С. 369–373.

The article covers the life path and public-political activity of E. Petrushevych. Particular attention is paid to his state-building work during the period of the Ukrainian Revolution, in particular at the head of the Western Ukrainian People's Republic. The whole complexity of the relations between the wires of the two Ukrainian states is shown, due to the divergence of political orientations. The foreign policy efforts of the leader of the ZUNR to recognize the right of Galician Ukrainians to national self-determination are analyzed.

Key words: Yevhen Petrushevych; Western Ukrainian People's Republic; Ukrainian National Council; Entente; Eastern Galicia.

УДК 930.253:327.7(477)«1920/1923»

М. В. ГОРБАТЮК, Л. В. ШНУРОВСЬКА*

**ДОКУМЕНТИ ПРО КОНСУЛЬСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ
ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УСРР
У НІМЕЧЧИНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ
1920–1923 РОКІВ**

Уперше публікуються документи (звіти, інформації, листи) про консульську діяльність дипломатичного представництва УСРР у Німеччині за 1921–1923 рр., які є важливим джерелом для вивчення особливостей функціонування дипломатичного представництва УСРР у Німеччині, надання посвідчень особистості українцям за кордоном, організації повернення військовополонених та українців-емігрантів в УСРР.

Ключові слова: Народний комісаріат закордонних справ УСРР (НКЗС УСРР); дипломатичне представництво УСРР у Німеччині; консульська служба; військовополонені; емігранти.

Першорядним завданням молодої української держави, яка виникла на уламках Російської імперії після Лютневої революції 1917 р., було отримання міжнародного визнання. З огляду на це привладні політичні кола використовували наявні ресурси для налагодження міждержавних відносин із найближчими сусідами України.

Одним із основних напрямів дипломатичної діяльності українських урядів була Німеччина, де відразу ж після підписання Брестського мирного договору 1918 р. почало діяти Посольство Української Держави,

* *Горбатюк Микола Володимирович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (за сумісництвом);

Шнуровська Любов Василівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу науково-інформаційної та редакційно-видавничої діяльності Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (за сумісництвом).

яке після падіння Гетьманату П. Скоропадського і встановлення в Україні влади Директорії трансформувалося у Посольство УНР.

Починаючи з 1920 р., більшовики намагалися перехопити ініціативу УНР із налагодження міждержавних відносин з Німеччиною. Втім, зважаючи на функціонування Посольства УНР у Берліні, тривалий час зробити це їм не вдавалося. Першим кроком на шляху зближення між українським радянським та німецьким урядами було підписання 23 квітня 1921 р. спеціального договору про обмін військовополоненими та інтернованими¹, згідно з яким при Російському бюро у справах військовополонених у Берліні було створено Особливе українське відділення у справах військовополонених*, яке мало право вступати в безпосередні контакти з німецькою владою².

Наступним кроком у міждержавній співпраці між УСРР і Німеччиною стали переговори в лютому 1922 р. між наркомом закордонних справ УСРР Х. Раковським та німецьким міністром закордонних справ В. Ратенау про можливість економічної співпраці³. Внаслідок, 8 квітня 1922 р. сторони підписали у Берліні «Протокол про обмін торговельними місіями». Торговельним представником УСРР у Німеччині став Ю. Новаковський, Німеччини в УСРР – Г. Гаушильд⁴.

Повноцінні дипломатичні відносини між державами почали налагоджуватися лише після укладення 16 квітня 1922 р. російсько-німецького Рапалльського договору. У травні 1922 р. між МЗС Німеччини та НКЗС УСРР було встановлено дипкур'єрський зв'язок⁵. За результатами переговорів літа-осені 1922 р. 5 листопада 1922 р. у Берліні був підписаний «Договір про поширення на союзні РРФСР республіки договору, укладеного 16 квітня у Рапалло між РРФСР і Німеччиною»⁶. Від УСРР його підписав В. Ауссем, від інших радянських республік – російський повпред М. Крестинський, від Німеччини – завідувач східного відділу МЗС А. Мальцан⁷. За цим договором УСРР визнавалася незалежною державою, а сторони обмінювалися дипломатичними представництвами⁸. Також у Берліні було ліквідоване Посольство УНР. 9 грудня 1922 р. РНК УСРР призначив своїм Повноважним представником у Німеччині В. Ауссема⁹. Німецький уряд передав право представництва послу в РСФРР, який на початку 1923 р. призначив генеральним консулом в УСРР З. Гая¹⁰.

Становлення безпосередньо консульської служби УСРР проходило впродовж тривалого часу. Спочатку її функції виконувало згадане вище українське відділення Російського бюро у справах військовополонених (згодом – український підвідділ консульського відділу Повноважного представництва РСФРР). 28 серпня 1921 р. його главою був

* Фактично це було приєднання УСРР до «Угоди між РСФРР і Німеччиною про повернення на батьківщину військовополонених і цивільних інтернованих».

призначений В. Ауссем, секретарем – Н. Калюжний¹¹. Це відділення (згодом – український підвідділ консульського відділу Повноваженого представництва РСФРР) офіційно здійснювало т. зв. «експертизу українських справ», зокрема: приймало від українських емігрантів у Німеччині заяви на повернення в Україну, перевіряло матеріали і надавало центральному апарату НКЗС УСРР усю необхідну інформацію для прийняття рішення щодо кожної особи¹². Втім, неофіційно ключовими завданнями української радянської місії у Німеччині було «послабити вплив петлюрівського представництва в Німеччині», а консульська робота була «тільки підсобною, ... демонстративною діяльністю місії для виправдання самого її перебування в Німеччині»¹³. Крім цього, уповноважений УСРР у Берліні робив спроби переговорів із представниками німецького уряду та окремими фірмами з метою налагодження торговельно-економічних зв'язків.

Намагання Дипломатичної місії УСРР створити власне український консульський відділ наштовхувалося на фінансові й кадрові проблеми. Так, уповноважений УСРР у Німецькій республіці зі справ репатріації В. Ауссем повідомляв НКЗС УСРР, що станом на 28 січня 1922 р. «через відсутність спеціального апарату працівників і закордонних паспортів УСРР» їм не вдалося створити окремої (від російської) консульської служби¹⁴. У цей час обов'язки консула здійснював секретар уповноваженого УСРР зі справ репатріації Н. Калюжний, який вважався експертом з українських питань.

Після приєднання УСРР до дії Рапалльської угоди при Посольстві УСРР у Німеччині було створено консульський відділ, який очолив 1-й секретар посольства М. Калюжний. Організацію консульської роботи здійснювали П. Ладан і М. Руденко¹⁵. Починаючи з весни 1923 р., консульський відділ очолював М. Руденко¹⁶.

Дипломатичні представники УСРР, що виконували консульські функції, на початковому етапі своєї діяльності керувалися інструкцією заступника наркома закордонних справ НКЗС Л. Ковальова консулам РСФРР від 6 квітня 1921 р. Загальні положення про характер роботи, повноваження та організацію консульської служби були подані у законі ВУЦВК «Про представників УСРР за кордоном» від 6 вересня 1921 р.¹⁷

Остаточне унормування консульської служби відбулося після прийняття 2 вересня 1922 р. постанови ВУЦВК «Про консульських представників УСРР за кордоном»¹⁸. Відповідно до неї обов'язки консулів полягали у захисті торговельних, фінансових, мореплавних інтересів УСРР і прав її громадян за кордоном; наданні юридичних консультацій, а також оформленні нормативних актів стосовно особистих і майнових прав громадян УСРР; виконанні функцій «третейського» судді для розв'язання спорів як між громадянами УСРР та іноземцями, так і суто між громадянами республіки; інформуванні НКЗС УСРР про усі

найважливіші події політичного, економічного і соціального життя країни перебування¹⁹. Консульський відділ у своїй діяльності підпорядковувався безпосередньо центральному апарату НКЗС УСРР, якому через повпредство подавав звіт про результати роботи. Консули звільнялися з посади за поданням НКЗС постановою РНК УСРР. Посол, в окремих випадках, мав право тимчасово відлучати консула від виконання службових обов'язків²⁰. Консульства були підвідомчі економічно-правовому відділу НКЗС УСРР, який в свою чергу здійснював вироблення нормативних актів, що регулювали їх діяльність²¹.

Українські дослідники неодноразово зверталися до теми діяльності дипломатичного представництва УРСР у Німеччині та українсько-німецьких міждержавних зв'язків²². Водночас, об'єктом дослідження не була консульська служба УРСР у Німеччині та документи, що висвітлюють її функціонування. З огляду на це вважаємо актуальною публікацію документів про консульську діяльність дипломатичного представництва УСРР у Німеччині.

Загалом публікуємо 5 документів: лист заступника уповноваженого УСРР зі справ репатріації у Німеччині Н. Калюжного НКЗС УРСР від 24 вересня 1921 р. про організацію консульської роботи дипломатичного представництва; 3 звіти (інформації) про консульську роботу дипломатичного представництва УСРР у Німеччині за період із серпня 1921 р. до серпня 1922 р. і з жовтня 1922 р. до травня 1923 р. та лист-роз'яснення НКЗС УСРР від 12 квітня 1923 р. Документи зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у трьох справах (549, 799, 873) опису № 1, фонду № 4 «Народний комісаріат закордонних справ УСРР, м. Харків». Серед них – 4 оригінали і 1 копія; усі документи надруковані на друкарській машинці.

Головною тематикою документів є функціонування дипломатичного представництва УСРР у Німеччині, налагодження консульської діяльності, організація повернення військовополонених, збір інформації про українську еміграцію у Німеччині, видача посвідчень особистості українцям, які з різних причин перебували за кордоном тощо. Значне місце у звітах займає інформація про німецьких колоністів із Південної України, які під час I Світової війни виїхали до Німеччини, а на початку 20-х років XX ст. виявили бажання повернутися додому²³.

Тексти документів публікуємо мовою оригіналу, без скорочень, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей мови автора.

Археографічне опрацювання текстів документів проведено відповідно до загальноприйнятих правил:

– авторські скорочення, власноручні підписи, пропущені слова, прийменники чи сполучники, відновлені упорядником, взяті у квадратні дужки;

- без застережень виправлені очевидні помилки і описки та вилучені повтори;
- відсутні знаки пунктуації проставлені таким чином, що вони не спотворюють зміст листів;
- апострофи і пропущені букви проставлені відповідно до норм сучасного правопису;
- курсивом подані власноручні підписи автора листів та службових осіб, які робили надписи на листах;
- збережені авторські підкреслення.

Місце і час створення документів визначені за їхнім змістом і авторським датуванням. Незалежно від наявності у листі авторської дати, вказівка упорядника на час і місце написання листа зазначена курсивом над авторським текстом праворуч. Дата та/або місце створення документа, якщо їх встановлено за змістом, зазначені у квадратних дужках.

Документи розміщені у хронологічній послідовності. Публікація супроводжується коментарями, у яких подані пояснення термінів, слів іншомовного походження, історичних подій, а також здійснені ідентифікація персоналій та географічних назв, які згадуються у документах.

¹ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 46; Спр. 627. Арк. 14; Советско-германские отношения. От переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: сб. документов / ред. кол.: С. Дёрнберг, Х. Зайдевиц, Н. Земсков и др. Москва: Политиздат, 1971. Т. 2 (1919–1922 гг.). С. 316.

² Угода між Україною та Німеччиною // Вісти ВУЦВК. 1921. 5 трав.

³ Україна і Німеччина // Вісти ВУЦВК. 1922. 18 лют.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 591. Арк. 32, 52.

⁵ Радянсько-німецька угода // Вісти ВУЦВК. 1922. 21 квіт.

⁶ Советско-германские отношения... С. 563–566.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 21.

⁸ Советско-германские отношения... С. 563–564.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 616. Арк. 48.

¹⁰ Там само. Спр. 700. Арк. 3.

¹¹ Там само. Спр. 543. Арк. 32.

¹² Там само. Спр. 549. Арк. 8.

¹³ Там само. Спр. 799. Арк. 281.

¹⁴ Там само. Арк. 177, 213.

¹⁵ Там само. Спр. 34. Арк. 21; Спр. 799. Арк. 281–283.

¹⁶ Там само. Спр. 873. Арк. 8–8зв.

¹⁷ Там само. Спр. 731. Арк. 39–41.

¹⁸ «Про консульських представників УСРР за кордоном». Постанова ВУЦВК від 2 вересня 1922 р. // Вісти ВУЦВК. 1921. 8 жовт.

¹⁹ Там само.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 731. Арк. 34.

²¹ Там само. Спр. 768. Арк. 58–59.

²² *Нетребя Ю. В. Ауссем. Життя та діяльність // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 21. С. 359–366; його ж: Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2012. 204 с.; Купчик О. Держави Центральної Європи у налагодженні офіційних відносин з УСРР (початок 1920-х років) // Європейські історичні студії. 2017. № 6. С. 120–138. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/wp-content/uploads/2017/07/6-7-Kupchuk.pdf> (дата звернення: 30. 07. 2018); *Кривець Н. В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. 322 с.; Даниленко О. Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: персоналії, статус, функції // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / Національна академія наук України, Інститут історії України. 2010. № 36. С. 150–171. URL: http://resource.history.org.ua/publ/histname_2010_36_150 (дата звернення: 30. 07. 2018); його ж: Військовополонені, інтерновані й біженці на території європейських країн як об'єкт дипломатичних відносин (1919–1923 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць / в. о. відп. редактора А. Ю. Мартинов. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 196–213. URL: http://resource.history.org.ua/publ/mo_2011_20_196 (дата звернення: 30. 07. 2018).**

²³ Детальніше див.: *Горбатюк М. Нереалізований проект рееміграції німців-колоністів з Німеччини в УСРР у 1921–1922 рр. // Студії з архів. справи та документознавства. 2013. Т. 21. С. 148–153.*

№ 1

Лист

**Н. Калюжного Народному комісаріату закордонних справ УСРР
про консульську роботу дипломатичного представництва УСРР
у Німеччині**

24 вересня 1921 р., м. Берлін

В Наркоминдел УССР, Харьков

Доклад

При Консульском отделе (быв[шее] «Бюро военнопленных») Представительства РСФСР действует наш подотдел по делам, главным образом, въезда в УССР.

Своего аппарата там пока не разворачиваем, пользуясь уже налаженным канцелярским аппаратом Консульства.

Наша роль ограничивается экспертизой, так сказать, по украинским делам. Новых дел мало, т. к. о прибытии Представительства УССР еще не сообщалось к сведению публики. Выделены некоторые старые дела, на которые кладем свои резолюции. В дальнейшем к нам для экспертизы будут направляться все украинцы. В Консульстве очень рады нашему сотрудничеству, т. к. это дает возможность свалить часть неприятностей на чужую голову. Вся ра-

бота консульская, сводится к выслушиванию разных просителей (о въезде в Россию, о выдаче паспортов и т. д.), которым под разными благовидными предложениями нужно отказать. Вот почему, надо полагать, Консульский отдел с такою готовностью направляет к нам граждан Дона, Кубани и Царевококшайского уезда¹ (вообще, из «неизвестных» областей). Придется «отделу пропусков» дать для руководства карту Украины, а то нас могут заподозрить в красном украинском империализме.

Из просителей пока надоедают особенно реэмигранты из Аргентины. Какие-то провокаторы вызвали весной и зимой прошлой сильное движение среди наших граждан в Южной Америке за возвращение на родину, распространяя слухи о том, что в советском раю текут молочные реки в кисельных берегах и нужно спешить туда на «восстановление промышленности». Человек до 200 прибыло в Германию, часть успела проехать с эшелонами военнопленных в Россию, а часть застряла тут, т. к. из Москвы дали сюда ответ на запрос «Бюро военнопленных»; «Американцев не пускать». Несколько семейств уехало обратно, а несколько десятков еще ожидают ответов на ходатайства родных. Ждут уже по 4 месяца, поистратились, ведется среди них нашими врагами на этой почве соответствующая агитация.

По моему мнению, большинство из них можно было пустить. Немножко вещей и денег они имеют, не пропадут и в тягость Сов[етской] власти не будут. Есть среди них крестьяне и рабочие, – вероятно, и спекулянтов несколько есть. Мы им пока ничего определенного не пообещали до получения от Вас ответа. Список приблизительного состава одной группы при сем прилагаем.

Пожалуйста, не замедлите указанием, как с ними быть. Большинство из них поедет за свой счет.

О немецких колонистах мы уже Вам писали, – эти тоже ждут ответа, мы им обещали запросить Вас о разрешении им въезда.

Затем приходится давать санкцию на возвращение на родину отдельно отставшим быв[шим] военнопленным и убежавшим из Польши петлюровцам. Эти в большинстве попадают в имеющиеся здесь белогвардейские лагеря (главным образом – Целле²), – оттуда им приходится дополнительно, так сказать, бежать в наш лагерь (Альтдамм³, близ Штеттина⁴), оттуда производится отправка в Россию.

В белогвардейских лагерях в Германии имеется значительное количество украинцев, – и петлюровцев и всякого рода иных.

Имеются «украинские громады» организованные, хотя и не очень многочисленные. Работают тут главным образом гетьманцы ([П.] Скоропадского⁵ и Василя Вышиваного⁶), издающие свою газетку «Украинское слово»⁷. По слухам, петлюровцы делают попытки формирования для переброски на Бессарабию (называют Головенко – секретаря Червоного Креста и [И.] Мирного⁸, члена Берлинской «громады»). Еще не проверили этих слухов, т. к. еще не связаны с лагерями. Существует, бесспорно, среди петлюровцев желание вернуться домой. Можно бы этим воспользоваться для создания определенного настроения в нашу пользу, но для этого нужно разрешить отpravку домой, а из Москвы не велено пущать – вообще никого. Что Вы то нам на это скажете?

Поступают кроме того требования паспортов и удостоверений на временное жительство быв[ших] военнопленных, остающихся тут жить и вообще наших граждан, очутившихся за границей.

Ввиду отсутствия тут Полномочного Представительства нашего, мы только даем «экспертизу» по поводу таких украинских дел, а паспорта дает РСФСР-кое Консульство – российские. Просим Вашего распоряжения на сей счет (собственно говоря, паспортов никаких нашим гражданам пока не выдано – за исключением одного – мотивируем тем, что дескать немцы еще нам не дали Представительства, но нашим то гражданам от этого не легче). Сюда же относятся и всякого рода гражданские дела – бракоразводные (есть такие) и проч[ие].

Из спекулятивно-торгово-промышленного мира к нам пока обратился один [Я.] Оренштайн⁹ – это известный крупный книгоиздатель, связанный с двумя крупными немецкими банками, петлюровцами и всякого рода «украинскими патриотами». На складе у него 40 вагонов литературы, есть 1/4 миллиона букварей, задачки, Шевченко в 5-ти томах (Лейпциг–Киев–Коломыя) и проч[ее].

Подробный каталог при сем прилагаю – передайте т. [Г.] Гринько¹⁰ и Всеиздату¹¹. Он [Я.] Оренштайн просит разрешения на проезд в Киев для разговоров с Всеиздатом и Губсоюзом¹² на счет издательства за границей литературы и вывоза на Украину.

Разрешаете?

Выясните вообще вопрос об издательстве за границей – гораздо выгоднее издавать тут, чем в Харькове или Киеве. Москва тут массами закупает книги.

Явился к нам профессор [В.] Воробьев¹³ с разрешением тов. [Х.] Раковского¹⁴ на въезд. Мы его пустим, но он никаких медикаментов с собой не везет. Если бы Наркомпрос¹⁵ составил толком смету чего ему нужно для Университетов (материалы для медицинских институтов и техникумов) и исходатайствовал бы ассигновки во Внешторге¹⁶, то тут бы всего можно закупить.

Сидит тут комиссия для закупок от Наркомпроса и от Наркомздрава РСФСР¹⁷, но ведь от всех их закупок, по обыкновению, на Украину ничего не попадает.

Вот пока главные наши дела. Прием просителей и резолюции по украинским делам производятся пока главным образом тов. [Н.] Калюжным¹⁸ на Унтер-ден-Линден¹⁹, 11 (Российское Консульство, где нам отведена комната). Исполнение бумаг, регистрация и проч[ее] – в общей канцелярии консульства. Своих канцеляристов пока не имеем. Бланки заводим свои прилагаемого при сем образца. Предполагаем развить работу информационного нашего подотдела. Потребуется еще хоть один работник, т. к. мне одному не управиться, тем более, что нужно основательное знание немецкого языка. Само собой, работа этого подотдела – наиболее важная. Нужен толковый парень, хорошо владеющий украинским и немецким языками – вроде Максимовича или [М.] Ялового²⁰.

Пока дали заметку в «Новый мир» о приезде тов. [В.] Аусема²¹. Налаженная информация пойдет, если будет хороший сотрудник и будут поступать от Вас аккуратно, два раза в неделю, свежие газеты и другие материалы.

По поручению т. [В.] Аусема.

Зам[еститель] уполном[оченного]

Н. Калюжный

№ 2

Звіт

**про консульську роботу дипломатичного представництва УСРР
у Німеччині за серпень 1921 р. – серпень 1922 р.***10 жовтня 1922 р., м. Берлін***Очерк развития консульской работы
представительства УССР в Германии**

Миссия УССР прибыла в Германию в сентябре 1921 года в составе 2-х человек – Уполномоченного В. Ауссема и Секретаря [Н.] Калюжного на основании дополнительного договора по репатриации заключенного тов. [В.] Коппом²² с германским Мининделом по поручению правительства УССР. По этому договору бюро военнопленных РСФСР в Германии²³ имеет право организовать при себе «украинский отдел».

В качестве этого-то отдела не существовавшего уже к этому времени бюро военнопленных и прибыла наша миссия в Германию. Целью ее отправки было ослабить влияние петлюровского представительства в Германии, не допустить возможности пользования украинской контрреволюции суммами (более 400 млн. [немецких марок]) украинских денег находящихся в Германии²⁴ и выяснения возможности заключения договора между УССР и Германией в целях ликвидации тут Представительства УНР.

Принимая это во внимание, а также и то обстоятельство, что в Германии украинская эмиграция крайне многочисленна, что бюро военнопленных при Представительстве РСФСР к этому времени фактически уже не существовало, так как реэвакуации военнопленных уже к этому времени была закончена, – уже этим предreshалось то, что консульская, в узком смысле этого слова, работа являлась только подсобной, так сказать демонстративной деятельностью миссии для оправдания самого ее пребывания в Германии.

Так как работу в начале пришлось вести при консульском отделе [полномочного представительства] РСФСР [в Германии], то деятельность консульского отдела сводилась в начале к простой экспертизе по украинским делам при общем консульстве РСФСР. Посетители и просители украинцы направлялись к тов. [Н.] Калюжному, а в случаях особо важных – к уполномоченному тов. [В.] Ауссеми и по их заключению давалось дальнейшее движение делу уже аппаратом российского консульства. Таким образом отдельного делопроизводства и канцелярии по консульским делам миссия не заводила, так как делопроизводство заканчивались аппаратом [консульского отдела полномочного представительства] РСФСР.

«Консульская» работа имела для нас то значение, что давала возможность непосредственно соприкасаться с массой эмиграции и попутно знакомиться с направлением и влияниями в ее среде, а также давало возможность в свою очередь оказывать на нее влияние в целях использования при переговорах с германским правительством. В этом отношении миссией было обращено внимание на пребывающих в Германии немцев-колонистов выбывших из Украины в разное время в 1918 году при Гетмане [П. Скоропадском], позже с деникинской и врангелевской армией и еще раньше во время империалист-

тической войны. Эти элементы издавна служат связующим звеном между Германией и Россией и были в значительной мере орудием в руках германских империалистов в их стремлении на Восток. Ввиду заинтересованности Германии в том, чтобы эти колонисты возвратились на Украину, и ввиду связи их в значительной мере с некоторыми промышленными кругами, наша миссия занялась более внимательно делами немцев-колонистов, приблизила их к себе, создав до известной степени атмосферу доверия к представительству Сов[етской] Украины и этим путем было достигнуто с одной стороны то, что в среде эмигрантов немцев-колонистов создано определенное течение, ориентирующееся на Сов[етскую] Украину, а это в свою очередь отразилось не только среди эмиграции в Германии, а также среди врангелевских и денкинских солдат из немцев-колонистов, которые пребывают на Балканах и в других странах, и повлекло массовый выход из состава белых армий тех немцев, которые имели связи со своими родными и знакомыми в Германии, от которых получая передаваемые нами текст амнистий и проч[ие] извещения о возможности возвращения на родину. С другой стороны наши связи с организациями ориентирующихся на нас немцев-колонистов были использованы нами в ходе консульской работы для организации помощи голодающим, для чего заключен был договор с Союзом немцев-колонистов Черноморья²⁵, а при их содействии и под их влиянием и давлением на правительственные круги также договор о фирме Вестен, получившей кредит для хозяйственной помощи немцам Украины в сто млн. герм[анских] мар[ок] от Рейхстага²⁶, а в последнее время предварительный договор с другой организацией немцев-колонистов Фюрзорге-Ферайн²⁷ о доставке тракторов и др[угих] сельс[ько]-хоз[яйственных] машин. Что касается реальных мер по репатриации этих немцев-колонистов, то тут миссия была довольно осторожна и сдержана тем более, что с Украины долгое время невозможно было добиться точных инструкций и указаний. В общем пускали с большим выбором только украинских подданных, хозяйственно обеспеченных и несвязанных с белыми армиями. Зато немцы-колонисты первыми отозвались на объявление в нашей Миссии о восстановлении в правах гражданства на основании декрета ВУЦИК от 28 марта [1922 г.]²⁸. С их то стороны и поступили в значительном количестве массовые заявления с просьбами о восстановлении в правах гражданства и выдаче сов[етских] документов. Этому содействовала и пресса немцев-колонистов, помещавшая охотно нашу информацию и ведущая вообще дружественную к нам линию.

Из других более крупных дел, с которыми нашей миссии пришлось провозиться, были реэмигранты из Америки, возвращающиеся на Украину. К этому времени из Москвы поступило распоряжение прекратить отправку «американцев», так как первая, хлынувшая в [19]20 году волна эмигрантов, как оказалось, вносила нежелательное настроение. Обследовав положение наших эмигрантов, мы нашли возможным большую часть из них отправить на Украину, так как экономически они были более или менее обеспечены, прождали тут по несколько месяцев, тратя остатки своих запасов, и политически создавали вредное для нас настроение, безрезультатно ожидая разрешения на въезд. По нашему представлению в НКВД, мы получили разрешение на возвращение этой группы реэмигрантов из Америки, этим путем произвели нажим на [дипломатическое] представительство РСФСР, которое скорее до-

билось из Москвы общего разрешения на беспрепятственный пропуск реэмигрантов из Америки.

Дел по амнистии было все время крайне ограниченное число, как и дел по возвращению военнопленных. Так, ко времени нашего приезда дифференциация среди эмиграции в значительной мере закончилась, и большая часть благонадежных элементов вернулась на родину, а оставались в лагерях только заведомо закоренелые и убежденные контрреволюционеры, в возвращении которых мы были совершенно не заинтересованы, тем более, что количественно и по своему политическому влиянию они большого значения в Германии не имеют.

Используя свою «консульско-репатриационную» работу как способ оказания определенного давления на Мининдел [Германии] в целях нашего признания как полномочного представительства, наша миссия с самого начала добивалась усиленно от Мининдела [Германии] признания Мининделом [Германии] за нами права выдачи документов нашим гражданам. Но в этом отношении мы встретили упорное сопротивление со стороны Мининдела [Германии], стоящего на формальной точке зрения и не без влияния петлюровского представительства. В дальнейшем Миссия добилась того, что германские правительственные учреждения стали считаться с ней как отдельным от российского – представительством по репатриации, а постепенно расширяя круг своих связей и деловых отношений, особенно с учреждением [М] тут нашего торгового представительства и посылкой на Украину уполномоченного от Германии, стала фактически признанным полномочным представительством УССР. Чтобы закрепить за собой право на выдачу тех или иных документов нашим гражданам, и этим уничтожить инерцию «непризнания» нас Мининделом [Германии], мы добились права выдачи нашим репатриантам особых свидетельств на выезд, которыми, впрочем, не приходилось широко пользоваться, так как большая часть репатриантов отправлялась целыми транспортом через консульский отдел РСФСР, который и исправлял им соответствующие документы. Еще ранее было достигнуто нами от Министерства [иностранных дел Германии] официальное распоряжение, чтобы виза для проезда на Украину признавалась только от нашей миссии. Известив Министерство [иностранных дел Германии] о декрете 28 марта [1922 г.] о восстановлении в правах гражданства, мы одновременно предупредили их о том, что согласно этого декрета мы намереваемся приступить к выдаче нашим гражданам соответствующих удостоверений, но к самой выдаче пока не приступали, ожидая более точных инструкций из центра.

С развитием разносторонней деятельности нашего представительства, работу, которая проходила в контакте, но уже отдельно от представительства РСФСР, явилась необходимость выделить целиком работу консульского отдела, которую до июля месяца вел первый секретарь представительства наряду с другими делами представительства. С прибытием в распоряжение миссии тов. [П.] Ладана²⁹ началась уже правильная организация этого дела, которая закончена тов. [М.] Руденко³⁰ в настоящее время.

Н. Калюжный

№ 3**Звіт**

**консульського відділу повноважного представництва УСРР
у Німеччині за період з 1 жовтня 1922 р. до 1 квітня 1923 р.**

[не раніше 1 квітня 1923 р., м. Берлін]

**Отчет консульского отдела полномочного представительства УССР
в Германии с 1. X. [19]22 по 1. IV. [19]22 гг.**

I. Паспорта.

Германские власти требуют, на основании закона 10 мая 1919 г. от каждого иностранца, проживающего на территории Германии, предъявления паспорта и, с особого разрешения Министерства внутренних дел [Германии] документа, его заменяющего. До сих пор консульский отдел в чрезвычайно редких случаях выдавал паспортные книжки. Временные же свидетельства сроком на 3 месяца, которые им до сих пор выставлялись, не признаны ни Министерством иностранных дел [Германии], ни Министерством внутренних дел [Германии] за документы, могущие заменить паспорта. Между тем многие граждане, своевременно заявившие о желании сохранить советское гражданство или получить таковое и уже признанные украинскими гражданами согласно сведениям эк[ономическо]-прав[ового] отдела НКВД [УССР] желают остаться за границей и ходатайствуют о выдаче им паспортных книжек сроком не менее чем на пол года. Считая, что выдача таковых книжек указанным лицам не встречает формальных возражений, консульский отдел, однако, желает получить по этому вопросу инструкцию со стороны эк[ономическо]-прав[ового] отдела. В отношении же лиц, признанных ВУЦИКом украинскими гражданами и желающих ехать на Украину, консульский отдел ограничивается выдачей проходного свидетельства, снабженного въездной визой. Консульский отдел считает необходимым еще отметить, что хотя выдаваемые им временные свидетельства и не получили признания со стороны МИД [Германии] и МВД [Германии], однако в большинстве случаев принимаются к прописке полицейскими властями, однако это объясняется неосведомленностью местных властей и мы должны быть готовы получить формальный протест со стороны МИД [Германии]. В виду того, что многие из наших граждан принуждены выезжать за пределы Германии или живут за ее пределами, мы считаем необходимым в интересах получения въездных виз на советские паспорта от иностранных консульств, а также въездных отметок от германской полиции, выдавать признанным украинским гражданами лицам не временные свидетельства, не служащие доказательством гражданства, а паспортные книжки. Осуществление мнения НКВД о невыд[аче] паспортных книжек заставит всех лиц, имеющих дело с другими странами, пользоваться для своих поездок паспортами или удостоверениями контрреволюционных организаций, что вряд ли в наших интересах. К сведению сообщаем, что кроме государств, состоящих с нами в соглашении, на паспортные книжки, как нами установлено, ставят визы Голландия, Испания, Англия, Соединенные Штаты [Америки], Аргентина, Мексика и др[угие] американские государства, Китай. Это

тем более нас убеждает в необходимости выдавать паспортные книжки. Кроме того, невыдача нами паспортных книжек производит на германские власти впечатление, будто наша компетенция, как посольства, не полна.

II. Визы на въезд.

Согласно инструкциям о визах на въезд украинским гражданам полномочное представительство в каждом отдельном случае обязано запрашивать НКИД, без разрешения которого виза на въезд дана быть не может. Из этого положения делается исключение для бывших военнопленных, которые пропускаются в Украину по представлениям документов, удостоверяющих, что они действительно были военнопленными и проживали все время в Германии. Однако, в пол[номочное] предст[авительст]во часто обращаются украинские граждане, выехавшие до войны в государства Южной и Северной Америки и ныне возвращаю[щи]хся в Украину. В главной массе это лица земледельческого труда. Не говоря о том, что ожидание в Германии в течение месяца или двух, пока придет разрешение от НКИД, сопро[вождается] большими трудностями, ввиду чинимых со стороны немецких властей, в особенности вновь образовавшегося «Fremdenamt»³¹ ведающего делами иностранцев, затруднений, большинство их обладает небольшими деньгами, которые ими совершенно непроизводительно растрачиваются за границей, тогда как могли быть ввезены в Украину. С политической стороны эти лица – элемент, не представляющий никакой опасности. Полномочное представительство считало бы необходимым предоставить ему право давать таким реэмигрантам разрешение на въезд в Украину с немедленным сообщением о том НКИД [УССР]. Кроме этой категории в консульский отдел в последнее время стали обращаться с просьбой о разрешении на въезд лица, приехавшие из Бессарабии и жившие там до революции. Консульский отдел считает необходимым получить от эк[ономическо]-прав[ового] отдела НКИД [УССР] инструкции. Может быть эк[ономическо]-прав[овой] отдел найдет возможным выяснить, кто должен весть делами о реэмигрантах из Бессарабии: представительство РСФСР или наше. В последнем случае, установить какие-либо категории реэмигрантов, которым разрешения на въезд давались бы в ускоренном порядке, и указать, каким именно образом можно ускорить обычный порядок получения разрешения на въезд. Так как о реэмигрантах из Бессарабии НКИД [УССР] не может иметь на месте никаких сведений, а эти лица бегут от румынского режима и в силу того обстоятельства, как усматривает Пол[номочное] предст[авительст]во [УССР] из ответов НКИД [УССР], все сомнительные случаи направляются на его усмотрение, было бы целесообразно в каждом конкретном случае предоставить пол[номочному] предст[авителю] [УССР] разрешение вопроса о разрешении указанным лицам въезда в Украину.

Что касается гражданского пленников, т. е. лиц, задержанных в Германии с начала войны, проживавших в различных местностях Германии на работах до настоящего времени, и в связи с ухудшением экономического положения в Германии и усилением преследования иностранцев, остающихся без работы и принужденных в срочном порядке оставить пределы Германии, считаем возможным рассматривать их с юридической стороны как военнопленных

со всеми вытекающими отсюда последствиями. Кроме того, эти лица никак не могут быть приравнены по их политической физиономии к политическим эмигрантам.

III. Транзитные визы.

Ввиду того, что в начале апреля пол[номочное] предст[авительств]во РСФСР отправляет последний транспорт, с которым отъезжает украинская беднота, получившая разрешение на въезд в Украину, вновь возникает вопрос о проезде наших граждан через Польшу, как о наиболее удобном и дешевом способе возвращения на Украину, так как стоимость поездки через Литву, Латвию и Россию в несколько раз превышает стоимость поездки через Польшу. Вопрос о выдаче транзитных виз поляками нами поднимался через посредство Посольства УССР в Польше, но безрезультатно.

[Может быть] НКВД найдет возможным поднять этот вопрос самостоятельно и довести его до благоприятного результата, не стесняясь всякого рода суррогатами виз, дающих права проезда через Польшу.

IV. Прекращение приема заявлений о сохранении гражданства

С 15 марта с[его] г[ода] нами согласно Вашего указания, прекращен прием заявления о сохранении гражданства для лиц, проживавших в Германии и не предоставивших действительных доказательств о невозможности своевременно подать заявления. В связи с этим просим дать указа[ния] может ли конс[ульский] отдел выдавать лицам, лишенным за истечением срока [украин]ского гражданства, удостоверений в потере ими гражданства на пр[авах] представления ими полицейским властям, выдающим на основании таких удостоверений различного рода документы, легализирующие их как [проживаю]щих без подданства.

V. Немцы-колонисты.

Вопрос о немцах-колонистах до сих пор нельзя считать решенным. Его не решает разъяснение о применении к ним инструкции Н[ародного] к[оммисариата] з[емледелия] [УССР]. Ин[струкция] касается разрешения на въезд в Украину, а не гражданства их. [Большое] количество немцев-колонистов подало заявление о желании сохранить украинское гражданство до 1 января 1923 [г.] и до продленного срока 1923 [г.]. Германские власти, в большинстве случаев виновные в выезде этих лиц из Украины в 1918 году, ныне настоятельно требуют от них предъявления документов о гражданстве. Консульский отдел в выдаче таковых документов отказывает, не имея на этот счет ясных указаний НКВД. Было бы желательно знать:

1) должен ли конс[ульский] отдел отказывать в украинском гражданстве немцам-колонистам, не подходящим под инструкцию Н[ародного] к[оммисариата] з[емледелия] [УССР]³² об иммигрантах-земледельцах, или, считая их украинскими гражданами, не давать им только разрешения на въезд;

2) может ли конс[ульский] отдел давать разрешения на въезд тем из немцев-колонистов, которые подходят под инструкцию Н[ародного] К[оммисариата] З[емледелия] и если может, то в каком [виде];

3) далее в связи в декретом о сельскохозяйственной иммиграции, опубликованным в № 54 «Вістей»³³ возможно, будут даны указания о жела[тельном] количестве иммигрантов, будут установлены те категории, въезд которых в Украину считается полезным, а равно будет указан порядок, в каком должны направляться ходатайства о разрешении въехать для населения. Необходимо знать, войдут ли вообще в число допускаемых к повелению бывшие немцы-колонисты и какие группы из них. Согласно тому же декрету могут въезжать в Украину ходоки от отдельных групп иммигрантов. Возникает вопрос о порядке предоставления виз таким ходокам, по специальному ли разрешению НКВД [УССР] или независимо пол[номочными] пред[ставителями] [УССР], по представлении ими доверенностей от достаточных групп, желающих поселиться в Украине.

Ко всему этому конс[ульский] отдел может добавить, что были случаи, когда Министерство иностранных дел [Германии] направляло к нам немцев-колонистов с вербальными нотами, в которых просило дать указанным в нотах лицам разрешение на въезд. Считая подобного рода обращения вмешательством в наши внутренние дела, полномочное представительство ответило одним общим отказом, ссылаясь на имеющиеся у нас инструкции. Однако, мы считаем, что затягивание с кардинальным решением вопроса украинского гражданства может привести к запутанности наших отношений с германскими властями. Кроме того, считаем необходимым отметить, что признание за немецкими колонистами украинского гражданства может в дальнейшем повлечь за собою обоснованное требование немцев о впуске таких граждан в Украину.

VI. Галичане.

Согласно полученным нами в последнее время указаний от эк[ономическо]-прав[ового] отдела, консульский отдел смешивает дела о сохранении украинского гражданства с делами об оптации его. Указания относились главным образом к делам, касающимся лиц, происходящих из Галиции. Конс[ульский] отдел не может согласиться с этим и вот по каким основаниям. Вопрос о галичанах носит не совсем формальный характер, а скорее политический. С политической точки зрения, не вполне правильно относиться к галичанам как к иностранцам и отказывать им в признании их украинскими гражданами, так как это мы делаем по отношению к политическим эмигрантам. Под галичанами мы понимаем лиц украинского происхождения по языку и по политической приверженности к Украине, не желающих приобрести польского гражданства, да в большинстве случаев не могущих этого сделать, так как обращение их к польским представителям может привести к печальным последствиям, ибо большинство этих лиц в [свое] время участвовало в вооруженной борьбе с поляками. К тому же много галичан имеют паспорта, хотя и петлюровские, но все же представля[ют] доказательства, что эти лица в свое время заботились о получении украинского, а не польского гражданства. К тому же многим из них петлюровские паспорта выданы до открытия в Германии советского представительства. Порядок сохранения украинского гражданства отличается существенно от порядка оптации тем, что в первом случае до получения окончательного ответа от

НКІД ходатайствующие о восстановлении гражданства получают от нас временного характера удостоверения, дающие им возможность проживать за границей, не будучи тревожимы местными полицейскими [властями], что касается второго случая, лица, часто политически для украинской советской власти полезные и во всяком случае не опасные, остаются совсем беззащитными и принуждены обращаться к польским властям, ибо другого исхода у них нет. Между тем пол[номочное] предст[авительст]во [УССР] не считает возможным отталкивать от себя широкие круги украинского населения Галиции только оттого, что они формально не могут считаться украинскими гражданами. Пол[номочное] предст[авительст]во считает более целесообразным признавать галичан украинскими гражданами и направлять их дела в порядке сохранения украинского гражданства, а не оптации его, и разрешить их возможно быстрее.

VII. Рабочие иммигранты.

В Конс[ульский] отдел усиленно обращаются лица, германского гражданства, рабочие по специальности, за сокращением рабочих на немецких фабриках и заводах лишившиеся работы, о разрешении им въезда в Украину. Большинство из них как работавшие на крупных немецких заводах были очень полезны на Украине. Ввиду же того, что быстрота разрешения их вопроса о въезде для них представляет большой интерес, как и условия поездки (ибо большинство из них не в состоянии проплатить ее за свой счет). Конс[ульский] отдел просил бы выяснить на Украине в соответствующих комиссариатах вопрос о необходимости квалифицированных рабочих на фабриках и заводах и сообщить в каком порядке можно было бы допустить их в Украину.

Всего поступило входящих бумаг	1694
Ходатайств о восстановлении гражданства имеется в производстве	1425
Ходатайств иностранных граждан о въезде	110
Исходящих бумаг	1313
Выдано виз на въезд	198
Выдано временных свидетельств	352
Выдано проходных свидетельств	106

Принято посетителей 4789, при чем, в среднем, в марте посетителей было между 30–50, а в некоторые дни доходил до 70 в день.

Отчет о консульских сборах будет помещен особо в общем денежном отчете пол[номочного] предст[авительст]ва за указанный период времени.

Браков заключено с октября по настоящий день – 11.

Касательно амнистированных будет сообщено отдельно.

Зав[едующий] конс[ульским] отделом
Секретарь

М. Руденко
(подпись)

№ 4**Відповідь****НКЗС УСРР на звіт консульського відділу
повноважного представництва УСРР у Німеччині
за період з 1 жовтня 1922 р. до 1 квітня 1923 р.***12 квітня 1923 р., м. Харків***В Консульский отдел полномочного
представительства УССР в Германии**

№ 18932

Секретно

Эк[ономическо]-прав[овой] отдел [НКЖД УССР] настоящим подтверждает получение Вашего отчета за № 1596 за период времени с 1 октября 1922 г. по 1 апреля 1923 г.

Эк[ономическо]-прав[овой] отдел [НКЖД УССР] напоминает Вам о неоднократных своих требованиях о предоставлении конс[ульскими] отделами ежемесячных отчетов, так как только такие отчеты поддерживают постоянную связь с конс[ульскими] отделами, давая НКЖД [УССР] возможность своевременно направлять их работу и содействовать ей. Отчеты эти должны давать полную картину повседневной за месяц работы отдела: о лицах, обращающихся в отдел, о содержании их обращений, о степени их удовлетворения, об отношениях с местными властями и т. п.

Ваш отчет совершенно не удовлетворяет этим требованиям, так как по содержанию его можно только догадываться и то отрывочно об отдельных фактах Вашей работы.

Относительно поставленных Вами вопросов эк[ономическо]-прав[овой] отдел [НКЖД УССР] сообщает следующее:

1. О паспортах.

Для эк[ономическо]-прав[ового] отдела было неожиданностью узнать о непризнании выдаваемых Вами временных удостоверений германскими властями. Основание этого непризнания, указанное Вами – срочность удостоверений, – по мнению эк[ономически]-прав[ового] отдела, совершенно неправильно. Срочность удостоверений личности, выдаваемых органами УССР, где и постоянным жителям выдаются удостоверения на срок 3 и 6 месяцев. Поэтому вопрос о сроках удостоверений должен быть Вами снят с обсуждения германских властей и Вам надлежит самым энергичным образом настаивать на признании наших временных удостоверений легальными видами на жительство, подлежащими визированию местными властями. О предпринятых Вами шагах Вам надлежит срочно сообщить нам для поддержки их здесь. Изменять же форму временных удостоверений на паспортные книжки не целесообразно, потому, что такие удостоверения признаются местными властями и в Австрии, и в Чехословакии, и даже в Польше, изменять их только для Германии не имеется оснований, а при осуществлении предполагаемого общего гражданства СССР обмен временных удостоверений УССР на

постоянные паспорта СССР легче будет осуществлен, чем такой же обмен постоянных паспортных книжек УССР.

2. О визах на въезд.

Эк[ономическо]-прав[овой] отдел [НКВД УССР] не находит возможным отступать от принятого порядка предварительного разрешения НКВД [УССР]. Разрешения эти даются по получении заключений ГПУ³⁴. И ГПУ настаивает на сохранении этого порядка.

В таком же порядке должны выдаваться визы на въезд и реэмигрантам из Америки, и жителям Бессарабии. Последние должны обращаться в Конс[уль-ский] отдел [Полномочного представительства] УССР в том случае, когда они намерены выехать на территорию УССР.

3. О транзитных визах.

По вопросу транзитных виз через Польшу НКВД примет соответствующие меры, но имеется мало надежды на благоприятное разрешение этого вопроса поляками.

4. О выдаче удостоверений о потере гражданства.

Поднятый Вами вопрос о выдаче удостоверений эмигрантам о потере ими гражданства должен быть решен отрицательно. Эти лица, не пожелавшие воспользоваться рядом льгот и отсрочек, предоставленных им в свое время, являются враждебными для УССР элементом, с которым органы УССР не должны иметь никаких официальных сношений.

5. О немцах-колонистах.

По этому вопросу эк[ономическо]-прав[овой] отдел уже дал Вам исчерпывающие указания 18 августа п[рошлого] г[ода] за № 23657 и 01 декабря п[рошлого] г[ода] за № 25426.

По отдельным поставленным Вами вопросам о немцах-колонистах эк[ономически]-прав[овой] отдел разъясняет:

1) восстановление в укр[аинское] гражданство б[ывших] немцев-колонистов должно производиться на общих основаниях, т. е. с предварительного разрешения НКВД;

2) то же самое относится и к разрешению этим лицам въезда;

3) декрет о сельскохозяйственной иммиграции пока в жизнь не проводится, ввиду неопределения фактических размеров предназначенного для этой цели земельного фонда.

6. О галичанах.

Эк[ономически]-прав[овой] отдел не может согласиться с предлагаемым Вами порядком рассмотрения галичан, как оптантов. Оптация прежде всего, подразумевает легальное занятие территории оптантов, после чего для местных жителей возникает пра[во] на оптацию. В отношении Галиции УССР как раз не признает легальности захвата ее Польшей и продолжает рассматривать

галичан как б[ывших] австрийских подданных или как лиц без определенного подданства. Вот почему мы принуждены принимать их в укр[аинское] гражданство, как иностранцев, всячески облегчая им этот путь.

7. О рабочих-иммигрантах.

Относительно германских безработных, желающих переселиться на Украину, Вам на днях послан циркуляр № ...* в коем не только их приезд, как иностранцев, но и прием их в укр[аинское] гражданство временно приостановлен.

В заключении эк[ономическо]-прав[овой] отдел предлагает обратить внимание на устранение дефектов в направляемых Вами делах по применению амнистии, восстановлению в гражданстве, принятии в таковое и разрешению въезда, на что Вам уже указано в отношении от 01. III т[екущего] г[ода] за № 37 и от 2. IV т[екущего] г[ода] за № 18749. Главными дефектами являются: отсутствие Ваших заключений о желательности удовлетворения препровождаемых ходатайств, неправильное заполнение анкет, неправильное использование бланков, установленных для одной категории дел, по делам других категорий, отсутствие надписей на фотографических карточках и т. п.

Чл[ен] коллегии, зав[едующий]

эк[ономическо]-прав[овым] отделом

Секретарь

[М.] Поволоцкий

[С.] Фиделев³⁵

ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 873. Арк. 5–5зв. Копія, машинопис.

№ 5

Звіт

**консульського відділу повноважного представництва УСРР
у Німеччині з 1 квітня до 1 травня 1923 р.**

3 травня 1923 р., м. Берлін

В економіческо-правової відділу
Народного комісаріату іноземних справ,
Харків

**Отчет консульского отдела полномочного представительства
УССР в Германии с 1 апреля по 1 мая 1923 г.**

Работа консульского отдела за отчетный период по-прежнему, главным образом, заключалась в принятии заявлений о восстановлении в украинском гражданстве и принятии такового, а равно о въезде в Украину. Среди лиц, ходатайствующих о выдаче им видов на жительство, главный контингент составляют галичане, в свое время получившие паспорта от петлюровского посольства и потому претендующие на право быть украинскими гражданами. Таким лицам, согласно Ваших разъяснений, мы отказываем, ссылаясь на пропуск ими срока. Среди них, однако, имеется много лиц, рабочих по про-

* Далі в тексті пропуск

исхождению и профессии, бежавших из Польши вследствие преследования со стороны польских властей за участие в галицких войсках, сражавшихся против Польши. К таким лицам отношение консульского отдела должно быть до известной степени мягче, а потому заявления о принятии ими украинского гражданства мы принимаем, руководствуясь § 26 декр[ета] [от] 28 марта 1922 г.

Что касается лиц, ходатайствующих о выдаче им паспортов, то число их увеличивается вследствие требования германских властей иметь на руках паспорт, а не временное свидетельство. Нами были приняты энергичные шаги перед герм[анским] Министерством иностранных дел в деле признания наших временных свидетельств. Однако, это ни к чему не привело. Конечно, выдача нами тех или иных удостоверений личности есть дело нашего внутреннего законодательства, но с другой стороны, мы не в состоянии заставить Германию изменить свое внутреннее законодательство, требующее наличия у каждого иностранца надлежащего паспорта. Это, тем более, что и полномочное представительство РСФСР перестало уже выдавать временные свидетельства и перешла к системе выдачи паспортных книжек, руководствуясь циркуляром НКВД РСФСР, пересланным нами, и копиями при отношении № 1628 от 13 апреля 1923 г., и не считаясь с трудностью обмена паспортов РСФСР на паспорта СССР. Кроме того, как это видно из отчета нашего представительства в Польше за № 2 и там перестали признавать врем[енные] свидетельства.

Поэтому консульский отдел считает все же необходимым, выдавать паспортные книжки лицам, получившим уведомление от НКВД о восстановлении или принятии их в украинское гражданство. Равным образом продолжают еще обращаться в конс[ульский] отдел военнопленные с просьбой об отправлениях их на родину. В настоящее время пол[номочное] предст[авительство] РСФСР отправляет еще один транспорт в Россию, к которому мы присоединяем своих, предварительно удостоверяясь в том, что они действительно являются военнопленными, на основании представляемых ими доказательств документального характера.

Далее следует небольшая группа дел, связанная с необходимостью истребования документов из Украины. Однако, эта группа дел очень невелика и по своей конструкции не представляет больших трудностей.

Консульский отдел считает также своим долгом отметить, что им приняты меры к устранению дефектов в делах, направляемых в НКВД. Однако, мы просим принять во внимание следующее. Что касается отсутствия наших заключений на делах, то здесь недоразумение можно объяснить тем, что наше заключение имеется всегда лишь на одной из двух анкет, направляемых в НКВД. Для устранения возможности такого недоразумения, в будущем мы будем снабжать заключением обе анкеты. Относительно неправильности заполнения анкет, указываем, что огромный контингент обращающихся к нам лиц вовсе не умеет правильно писать, а аппарат консульского отдела слишком мал, чтобы это делать вместо них; равным образом много анкет приходит почтою. Неправильное использование анкет имело место действительно, но этот случай произошел в связи с временным отсутствием у нас надлежащих анкет и был специально оговорен в препроводительной бумаге, при которой дела были посланы (№ 1438 от 2.03.1923).

Поэтому консульский отдел просит все дела, присланные в прошлом, рассмотреть, не смотря на недостатки, имеющиеся в них, в виду того, что отсутствие по ним заключений НКВД крайне затрудняет нашу работу.

Всего зарегистрировано за отчетный период:	
Дел о восстановлении в гражд[анстве]	167
Дел о принятии его	45
Получено входящих бумаг	269
Выслано исходящих	238
Заключено браков	1
Выдано временных свидетельств	149
Дел виз на въезд	55
Продлено паспортов	9
Отмечена явка паспортов	14
Завед[ующий] конс[ульским] отд[елом] Секретарь	<i>М. Руденко</i>

ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 873. Арк. 8–8зв. Оригінал, машинопис.

¹ Царевококшайський повіт – адміністративно-територіальна одиниця Казанської губернії Російської імперії, що існувала в 1727–1920 рр. Повітове місто – Царевококшайськ. У 1920 р. повіт був ліквідований, а його територія увійшла до складу Марійської АО як Краснококшайський кантон.

² Целле (*нім.* Celle) – місто в Німеччині, розташоване в землі Нижня Саксонія. Під час I Світової війни у місті діяв табір для інтернованих військових армій країн Антанти. У Целле розміщувалася одна з найбільших українських громад у німецьких таборів для інтернованих.

³ Альтдамм – станом на початок 1920-х років місто у Померанії, поблизу м. Штеттин (тепер частина м. Щецин, Польща). Під час та після I Світової війни у місті розташовувався один із найбільших таборів для військовополонених, що вмщував до 10 тис. осіб. Після підписання 19 квітня 1921 р. між РРФСР і Німеччиною угоди про умови утримання і повернення інтернованих, колишніх військовослужбовців російської армії, які виявили бажання повернутися в РРФСР, з усіх німецьких таборів їх звозили в збірний табір Альтдамм, де вони чекали на евакуацію в Росію.

⁴ Йдеться про сучасний Щецин (*пол.* Szczecin, *нім.* Stettin) – місто на північному заході Польщі, столицю Західнопоморського воєводства.

⁵ Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – Гетьман Української Держави, український державний, політичний, військовий і громадський діяч.

⁶ Йдеться про Габсбурга-Льютрінгена Вільгельма-Франца, більш відомого в українському національному русі під ім'ям Василь Вишиваний (1895–1948) – австрійського архикнязя, кузена останнього імператора Австро-Угорщини Карла I. Командир легіону Українських січових стрільців. Послідовний прихильник українського національно-визвольного руху, полковник Армії УНР. Під час II Світової війни співпрацював з українським підпіллям і французьким Рухом Опору. У серпні 1947 р. заарештований радянськими спец-

службами у Відні і засуджений до 25 років позбавлення волі. Помер у лікарні Лук'янівської в'язниці (Київ).

⁷ «Українське Слово» – україномовна газета, що виходила у Берліні у 1921–1923 рр.; півтижневик, з кінця грудня 1921 р. – щоденник, а з березня 1922 р. – тижневик. Газета фактично була друкованим органом гетьманського руху. Головні редактори – З. Кузеля і Д. Дорошенко.

⁸ Мірний Іван Іванович (1872–1937) – український політик доби УНР. Член Української партії соціалістів-федералістів. У 1919 р. входив до складу делегації УНР на Паризьку мирну конференції 1919–1920 рр. З 1920 р. – співробітник посольства УНР у Берліні.

⁹ Оренштайн Яків Саулович (1875–1944) – один із найвідоміших книговидавців України перших десятиліть ХХ ст. Високоосвічений фахівець друкарської справи. Заснував і був власником «Галицької накладні» в Коломиї (1903–1915) та «Української накладні» в Берліні (1919–1932) з філіями у Філадельфії і Катеринославі. На початку 1918 р. уклав з урядом УНР договір про видання книжок для українських шкіл. З 1919 р. мешкав і працював у Берліні. Був призначений дипломатичним радником Посольства УНР у Німеччині. Станом на 1920 р. володів близько 40 вагонами україномовної друкованої продукції, що зберігалася у Німеччині. У 1932 р. разом із родиною переїхав до Варшави, де його син Йосиф заклав книгарню. Розстріляний у гетто міста Варшави 12 вересня 1942 р.

¹⁰ Грінько Григорій Федорович (1890–1938) – радянський партійний діяч. У 1912 р. вступив у партію боротьбистів, з 1920 р. був членом РСДРП(б). У 1919–1920 рр. був членом Всеукраїнського ревкому. Нарком просвіти України (1920–1922), голова Держплану України (1922–1923, 1925–1926). У 1923–1925 рр. був головою Київського губвиконкому. Перебував на посадах замісника голови Держплану СРСР (1926–1929) та замісника Наркому землеробства СРСР (1929–1930). З 18 жовтня 1930 р. до 13 серпня 1937 р. – Нарком фінансів СРСР. Був одним із звинувачених на Третньому Московському процесі. Розстріляний 15 березня 1938 р.

¹¹ Йдеться про Всеукраїнське видавництво (Всевидав, Всеукрвидав), що було створене у Харкові в травні 1919 р. на основі декрету ВУЦВК «Про об'єднання всіх окремих радянських видавництв у Всеукраїнське видавництво (Всевидав)». Відповідно до нього кооперативні та приватні видавництва могли отримати дозвіл на користування друкарнями і купівлю паперу лише після реєстрації у Всевидаві. У 1920 р. перейменовано у «Всеукраїнське державне видавництво», а в 1922 р. – у «Державне видавництво України» (Держвидав України). В період Громадянської війни основним видом видань були агітаційно-масові брошури, листівки, плакати. Потім сформувалося як видавництво універсального типу. На його базі в 1930 р. було створене Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ). У 1934 р. ДВОУ було ліквідоване і замість нього створені окремі типізовані видавництва: Державне видавництво дитячої літератури УРСР, Держлітвидав УРСР, «Мистецтво» тощо.

¹² Ймовірно, йдеться про Київський губернський союз споживчих кооперативних організацій – складову частину Всеукраїнського союзу споживчих кооперативних організацій (Вукоопспілки).

¹³ Воробйов Володимир Петрович (1876–1937) – український радянський вчений-анатом. У 1910–1917 рр. – приват-доцент, 1917–1919 рр. – професор

анатомії в Харківському університеті. У 1921–1937 рр. очолював кафедру анатомії Харківського медичного інституту. З 1934 р. – дійсний член АН УРСР. Засновник школи функціональної динамічної анатомії. Також відомий як розробник нової методики бальзамування трупів (за якою бальзамував тіло В. Леніна).

¹⁴ Раковський Християн Георгійович (1873–1941) – радянський політичний і державний діяч болгарського походження, член РКП(б). Походив із поміщиків Південної Добруджі. 1904 р. заснував Соціалістичну партію Румунії, 1914 р. – Об'єднану соціалістичну партію Балкан. У 1918 р. очолював ВЧК в Одесі і Севастополі, був членом делегації радянської України на переговорах у Брест-Литовську, головою делегації РСФРР на мирних переговорах з Українською Державою. У 1919, 1920–1923 рр. – голова Раднаркому і нарком закордонних справ УСРР. З 1923 р. – посол СРСР у Великобританії, згодом – у Франції. Опонент Й. Сталіна. Неодноразово був заарештований. У 1938 р. засуджений до 20 років ув'язнення, де і помер поблизу м. Орел.

¹⁵ Йдеться про Народний комісаріат просвіти УСРР.

¹⁶ Йдеться про Народний комісаріат зовнішньої торгівлі РРФСР (НКЗТ РРФСР).

¹⁷ Йдеться про Народний комісаріат охорони здоров'я РСФРР.

¹⁸ Калюжний (Шейтельман) Наум Михайлович (1886–1937) – український радянський політичний діяч і дипломат. З 1905 р. вів революційну діяльність; перебував під арештом (1906–1907) та наглядом поліції (1907–1909). У роки I Світової війни служив у армії Російської імперії. Член УПСР та УКП. Із 1920 р. – член КП(б)У. Член російсько-української делегації Російсько-українсько-польської комісії з репатріації (Варшава, 1921); з серпня 1921 р. – 1-й секретар Повпредства УСРР у Німеччині; з вересня 1922 р. – 1-й секретар Повпредства УСРР в Австрії; з серпня 1923 р. до грудня 1924 р. – 1-й секретар Повпредства СРСР у Чехословаччині. З квітня 1926 р. до грудня 1929 р. – радник Повпредства СРСР у Чехословаччині. З 1 лютого 1930 р. до 15 травня 1931 р. – в апараті Наркомосу УСРР. 23 березня 1937 р. подав заяву про вихід з КП(б)У через хворобу. 18 вересня 1937 р. заарештований у Харкові за звинуваченням у приналежності до Української військової організації. Помер у Харківській в'язниці у грудні 1937 р.

¹⁹ Унтер-ден-Лінден (нім. *Unter den Linden* – «під липами») – найвідоміший бульвар Берліна, який отримав свою назву завдяки липам, що ростуть вздовж нього.

²⁰ Можливо, Яловий Михайло Омелянович (1895–1937) – український поет, прозаїк і драматург. З 1918 р. – член партії боротьбистів, брав активну участь у виданні газет «Боротьба», «Селянська біднота», «Селянин і робітник». У березні 1920 р. вступив у КП(б)У, посів місце редактора газети «Селянська біднота». Деякий час був представником уряду УСРР у Москві. У 1925 р. перейшов у «Гарт», згодом став редактором «ВАПЛІТЕ», членом редколегії «Журналу для всіх», директором видавництва ЛіМ (Література і Мистецтво). Брав активну участь у створенні літературної організації «Комункульт», був першим президентом ВАПЛІТЕ. 31 травня 1933 р. виключений з КП(б)У та заарештований. 9 жовтня 1937 р. – розстріляний.

²¹ Ауссем Володимир Християнович (1882–1937 (1936?)) – український радянський партійний та політичний діяч. Член РСДРП із 1901 р. У лютому

1917 р. обраний членом Київської ради солдатських депутатів, з грудня 1917 р. – член ВУЦВК. У серпні 1917 р. вступив у партію більшовиків. У грудні 1917 – лютому 1918 рр. – народний секретар фінансів першого уряду УСРР. 22 вересня – 1 грудня 1918 р. – командир Другої Української радянської повстанської дивізії. У 1920–1921 рр. працював у ВРНГ, де займався хімічною промисловістю. Тривалий час був на дипломатичній роботі: повпред УСРР та СРСР у Німеччині (1921–1925), повпред СРСР у Австрії (1925), торговий представник СРСР у Туреччині (1926–1927). У 1925–1926 рр. очолював ВРНГ УСРР. У 1927 р. виключений з партії як «активний троцькіст» і в 1929 р. засуджений до заслання на 3 роки у Казахстан. У 1933 р. знову заарештований і висланий в Астрахань. Точних відомостей про подальшу долю немає. За свідченнями сина, покінчив життя самогубством у 1936 р., за іншими даними – зник у тайзі чи був розстріляний у 1937 р. Реабілітований у 1989 р.

²² Копп Віктор Леонтійович (1880–1930) – радянський політичний діяч і дипломат, член РСДРП з 1903 р., учасник I Світової війни. На початку 1915 р. потрапив у полон і залишався у Німеччині до осені 1918 р., коли був звільнений та включений радником до складу дипломатичної місії РСФРР. У 1919–1921 рр. – уповноважений НКЗС та НКЗТ РСФСР у Німеччині. З травня 1921 р. – торговий представник РСФСР у Німеччині. У 1923–1925 рр. – уповноважений НКЗС СРСР при РНК РСФСР, член Колегії НКЗС СРСР. Повноважений представник СРСР у Японії (1925–1927) та Швеції (1927–1930).

²³ Йдеться про Бюро військовополонених при Генеральному консульстві РРФСР в Берліні, яке діяло у 1918–1924 рр.

²⁴ Йдеться про кошти, отримані урядом Української Держави Павла Скоропадського від Німеччини у 1918 р. за надане продовольство, і які, після повалення Гетьманату, зберігалися у німецьких банках Dresdener Bank, Deutsche Bank та Reichsbank. У 1920–1921 рр. Директорія УНР намагалася отримати ці кошти, але німецький уряд заблокував виплати, посилаючись на непідконтрольність української території Армії УНР.

²⁵ Можливо, йдеться про Союз німців-колоністів Причорномор'я – організацію, що наприкінці 1918–1920 рр. влаштовувала самооборону німецьких колоній на півдні України. Деякий час організація діяла легально (принаймні навесні 1919 р.), отримуючи фінансування від Земського банку Херсонської губернії. У липні–серпні 1919 р. при підтримці союзу в Одеському повіті тривало повстання німецьких колоністів проти продрозкладки і мобілізації у Червону армію. З осені 1919 р. підтримував Добровольчу армію.

²⁶ Йдеться про німецьку торговельну компанію Westen A. G., власником якої був підприємець Петер Вестен (Peter Westen). Під урядові гарантії ця компанія отримала від німецького банку Kreissparkasse Bonn 100 млн німецьких марок для надання допомоги постраждалим від голоду німецьким колоністам в УСРР та РСФРР шляхом закупівлі і поставки посівного матеріалу. Завдяки зв'язкам П. Вестена в Румунії та Угорщині його компанія була в змозі негайно отримати насіння і доставити його до румунсько-російського кордону в чорноморські порти. Німецька допомога голодуючим надавалась під егідою Червоного Хреста з травня 1922 р. до серпня 1923 р. і в значній мірі забезпечила виживання німецького населення в Україні.

²⁷ Ймовірно, йдеться про Асоціацію соціального забезпечення для німецьких репатріантів (Fürsorgeverein für deutsche Rückwanderer). Організація

була заснована у 1909 р. із метою надання підтримки німецьким селянам-колоністам, що поверталися з Росії у Німеччину. Після закінчення I Світової війни втратила своє попереднє значення у зв'язку зі значним зменшенням реєміграції, однак продовжувала організацію індивідуального працевлаштування російських німців (у т. ч. військовополонених) на підприємствах, а також у господарствах їхніх далеких родичів і знайомих.

²⁸ Йдеться про постанову ВУЦВК «Про іноземців в УСРР та порядок прийняття і втрати українського громадянства» від 28 березня 1922 р.

²⁹ Ладан Павло Степанович (1892–1933) – український радянський партійний діяч, видавець і журналіст. Унікаючи служби в російській армії у березні 1910 р., емігрував до Канади, де працював чорноробом та на будівництві залізниці. У серпні 1910 р. в Едмонтоні вступив до Української федерації Соціал-демократичної партії Канади. У 1915 р. переїхав до США, де працював робітником на автомобільному заводі в Детройті, брав активну участь у діяльності Української федерації Соціалістичної партії Америки (УФСПА), був секретарем бюро УФСПА й редактором її газети «Робітник». У серпні 1918 р. разом із редакцією «Робітника» переїхав до Нью-Йорка, де вступив до Комуністичної партії Америки (КПА) (вересень 1919 р.); був секретарем Української федерації КПА й редактором її центрального органу – газети «Комуністичний світ» (1919–1920). Після заборони видання, рятуючись від арешту, виїхав до Харкова. У 1921–1923 рр. – співробітник Повноважного представництва УСРР у Польщі, завідувач консульського відділу Повноважного представництва УСРР в Німеччині. Очолював українсько-американське видавничє товариство «Космос» (1922–1924), був причетний до забезпечення видання радянофільського часопису «Нова громада» (1923–1924). Від квітня 1923 р. – член редколегії журналу КПЗУ «Наша правда». У квітні 1924 р. обраний членом ЦК КПЗУ. З кінця 1928 р. був негласним закордонним співробітником Іноземного відділу ОДПУ СРСР. У 1931 р. звинувачений у причетності до Українського національного центру, відкликаний до Москви й заарештований. У січні 1930 р. визнаний винним і засуджений до смерті. Страчений у Москві. Реабілітований у 1959 р.

³⁰ Руденко Михайло – український радянський дипломат. У 1913 р. закінчив юридичний факультет Новоросійського університету. У 1918 р. вступив до КП(б)У. У 1918–1919 рр. очолював відділ юстиції Єлисаветградського виконавчого комітету. У 1919 р. – завідувач іноземним відділом Харківського губревкому. У квітні 1921 – лютому 1922 рр. – завідувач економіко-правового відділу НКЗС УСРР. У лютому–травні 1922 р. – заступник уповноваженого УСРР у справах репатріації у Латвії. Влітку 1922 р. призначений завідувачем консульського відділу повноважного представництва УСРР у Німеччині.

³¹ Fremdenamt (FA/AFK Fremdenamt, Abteilung für Fremdenkontrolle) – Відомство у справах іноземців Міністерства закордонних справ Німеччини.

³² Питання про повернення німців-колоністів у місця попереднього проживання було розглянуто на засіданні колегії Народного комісаріату землеробства УСРР 25 січня 1922 р., яка постановила вважати таке переселення «бажаним» і «корисним», за умови надання земельних наділів, не більших за селянські, та визначила губернії для переселення – Донецьку, Запорізьку, Миколаївську, Катеринославську (ЩДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 799. Арк. 70.). 8 березня 1922 р. колегія Наркомзему, розглядаючи питання про

приїзд німців на Правобережжя, вирішила таке переселення не дозволяти, а запропонувати бажаним поселитися у південних губерніях України (ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 799. Арк. 87.).

³³ Ймовірно, йдеться про положення «Про сільськогосподарську імміграцію», прийняте Українською економічною радою 20 лютого 1922 р. Відповідно до нього, з метою відновлення ефективного сільського господарства у багатоземельних районах, на потреби іммігрантів у південних регіонах України мало бути виділено 100 тис. десятин землі. На територію УСРР могли бути допущені лише матеріально забезпечені селяни, що мали достатній капітал для організації і ведення господарства. Іммігрантам надавалася низка пільг, зокрема при сплаті продуктового, трудового та гужового податків, переїзді та транспортуванні майна залізницею, а також вони звільнялися від сплати мита на ввезення сільськогосподарського інвентаря, насіння, добрив, предметів побуту тощо.

³⁴ Державне політичне управління (ДПУ) (рос. Главное политическое управление, ГПУ) – відомство державної безпеки (спецслужба) при НКВС. В Україні утворене постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. при НКВС УСРР замість скасованої ВУЧК.

³⁵ Фіделев Савелій Ісакович – радянський дипломат і правознавець.

For the first time are published the documents (reports, informations, letters) about the consular activity of the diplomatic mission of the Ukrainian SSR in Germany for 1921–1923, which are an important source for studying the work peculiarities of the diplomatic mission of the USSR in Germany, the provision of identity cards to the Ukrainians abroad, the organization of the return of prisoners of war and Ukrainian emigrants to the Ukrainian SSR.

Key words: The People's Commissariat for Foreign Affairs of the Ukrainian SSR; the diplomatic mission of the Ukrainian SSR in Germany; consular service; prisoners of war; emigrants.

УДК 329.7(=411.16)(477+438.15)«1900/1902»

О. Г. ГУЛА, В. Д. ГУЛА*

**СПОГАДИ ЧЛЕНА ЦК БУНДУ МОЙСЕЯ РАФЕСА
ПРО БІЛОСТОЦЬКИЙ ПЕРІОД
ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ
(1900–1902 РОКИ)**

Публікуються спогади одного із засновників Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі і Росії (Бунду) – лікаря Мойсея Рафеса. У спогадах описується структура організації, повсякденне життя її членів та зміни їхніх поглядів на політичну діяльність союзу.

Ключові слова: Бунд; соціалізм; анархізм; робітничий рух; Білосток.

У фонді 41 «Єврейські політичні партії і організації (об'єднаний фонд (1902–1931))» Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігаються документи, пов'язані з розвитком єврейського соціалістичного руху. Зокрема, йдеться про спогади М. Рафеса, в яких висвітлено ранній етап ідейно-організаційного формування Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі і Росії (Бунду)¹.

Автор спогадів – один із засновників цієї організації, керівник її відділень в Україні, лікар за професією Мойсей Григорович Рафес. Народився у Вільно у 1883 р. Отримав традиційну єврейську освіту, потім навчався в російській школі та гімназії. Під час навчання ознайомився з ідеями єврейських соціал-демократів і активно долучився до політичної діяльності. Двічі був ув'язнений та відбував покарання. Після другого арешту (у 1916 р.) його звільнили лише після Лютневої революції. Тоді ж, як один із лідерів Центрального комітету Бунду, М. Рафес став представником виконавчого комітету Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Того ж 1917 р. прибув до Києва, очоливши одну з організацій Бунду тут. Згодом М. Рафес увійшов до Української Центральної Ради та став членом Генерального секретаріату. На початку політичної кар'єри він відстоював ідею про

* Гула Оксана Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу технологічного забезпечення архівної справи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Гула Володимир Дмитрович – кандидат історичних наук, докторант відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

особливе становище єврейського пролетаріату в порівнянні з представниками інших національностей. Проте, вже у 1918 р. М. Рафес перейшов на позиції більшовизму². Саме в цей період і були написані зазначені спогади. Вони присвячені періоду 1900–1902 рр., тобто часу, коли відбувалося структурне та ідейне становлення Бунду. Публікується перша частина зазначеного документа, а саме перші 3 параграфи, в яких висвітлено, насамперед, структуру тогочасної підпільної організації, повсякдення активного учасника революційного руху, а також найактуальніші питання, що викликали дискусії у лавах adeptів соціалізму.

Дослідження початкового періоду існування Бунду почали з'являтися одразу після завершення Громадянської війни. І хоча В. Ленін у дореволюційних працях виявляв здебільшого неприємне ставлення до цієї організації (через її спроби здобути статус автономії у складі російської соціал-демократії), його точка зору ще не вважалася абсолютною істиною. У цей період були створені праці А. Кремера³, Н. Бухбіндера⁴, А. Юдицького⁵ – колишніх функціонерів Бунду, в яких основна увага приділялася розкриттю ідейного та організаційного розвитку партії, розбудові місцевих партійних осередків. У той же час з'явилася низка праць більшовицьких діячів, метою яких було обґрунтування лєнінського підходу до взаємовідносин РСДРП(б) із Бундом⁶. Зрештою, із відродженням російського націоналізму в більшовицькій ідеології із середини 1930-х років, у радянській історіографії утвердилася думка про Бунд як про вузьконаціоналістичну променшовицьку фракцію, що прагнула розколоти загальноросійський соціал-демократичний рух⁷. Відповідно, дослідження цієї партії не в контексті розвінчання її ідеології більшовиками були призупинені. Після розпаду СРСР дослідження цієї проблематики відновилися. Тут варто відзначити видання збірки «Бунд: документи та матеріали. 1894–1921»⁸, до якої увійшли спогади членів партії, агітаційні матеріали, резолюції з'їздів тощо. Комплексна реконструкція процесів зародження Бунду та розбудови мережі місцевих організацій представлена в працях В. Гусєва⁹. У той же час на сьогодні бракує досліджень та публікацій джерел щодо роботи Бунду на місцях, створення низових організацій, повсякденного життя партії. Тому публікація запропонованого нами джерела є актуальною в контексті розвитку історіографії проблеми.

Формально Бунд був заснований у вересні 1897 р. на установчому з'їзді у Вільно. Однак, уже з 1895 р. єврейські соціалістичні групи були пов'язані між собою і сконцентровані навколо віленського гуртка. Фактично в той самий момент Вільно перетворилося в центр соціал-демократії Російської імперії. Через Бунд йшла література від закордонних організацій, єврейські марксистки мали міцні зв'язки з

усіма найбільшими підпільними організаціями від Петербурга до Києва. Представники Бунду брали участь у підготовці та в роботі I з'їзду РСДРП у Мінську.

Бунд виріс із марксистських гуртків західних губерній Російської імперії. Теоретичною основою об'єднання цих груп та гуртків став реферат Ю. Цедербаума (Ю. Мартова) – у майбутньому одного з лідерів фракції меншовиків у РСДРП, зачитаний ним 1895 р. на травневому святі єврейських робітників м. Вільно та виданий пізніше під назвою «Поворотний пункт у єврейському робітничому русі»¹⁰. Автор намагався представити програму подолання нерівноправності євреїв у Росії шляхом проведення соціалістичних перетворень в усіх сферах буття соціуму. Приділення значної уваги національному питанню у програмі Бунду пізніше призведе до конфліктів із російською соціал-демократією, зокрема із більшовицькою фракцією.

Одним з актуальних питань для тогочасних політичних сил революційного табору було ставлення до застосування терористичних методів. З 1901 р Бунд відмовився від «економічного терору», бо він «затемнює соціал-демократичну свідомість робітників»¹¹. М. Рафес у спогадах піддав нищівній критиці спроби застосування терористичних методів ведення економічної боротьби, віддаючи при цьому перевагу власне економічним методам, насамперед, бойкоту.

У цьому документі знайшло своє відображення і протистояння соціал-демократії та соціально-політичного вчення, що пізніше дістане назву «махаєвщина» (від прізвища політичного діяча Я.-В. Махайського, який створив це вчення у систематизованому вигляді). Це – анархістська за своєю сутністю теорія, що передбачає відмову робітників від союзу з інтелігенцією, оскільки остання прагне використати пролетаріат у власних політичних цілях, нехтуючи власне інтересами робітників¹².

Вибір пріоритету між політичною та економічною боротьбою являв собою центральне питання для тогочасних соціалістів не тільки в Росії, а й у країнах Західної Європи та США. Стрімке економічне зростання, що періодично переривалося економічними кризами (про один із них М. Рафес згадує у спогадах), все ж таки мало наслідком зростання чисельності робітничого класу. Промисловий розвиток передбачав ускладнення процесів виробництва, а, отже, й збільшення ваги професійних відносно високооплачуваних робітників, яким вже буде що втрачати, окрім своїх кайданів. Тому логічним виглядав примат саме економічної боротьби, що напряму вела до підвищення рівня життя пролетаріату. Цією логікою керувалися не тільки адепти ідей Е. Бернштейна щодо еволюційного шляху зміни соціально-економічних формацій, а й Департамент поліції. Під керівництвом останнього були створені легальні робітничі організації, що боролися за покра-

щення матеріального становища та декларували відстороненість від політики. Натомість Департамент поліції допомагав їм шляхом тиску на підприємців. «Успіхи» цих організацій вели до падіння популярності революційного марксизму. Ось свідчення О. Спиридовича, на той час співробітника Московського охоронного відділення: «Все більш значне і серйозне по роботі було вислане адміністративним порядком до Сибіру, частину ж було звільнено через невинуватість або для потреб агентури, або щоб замаскувати деякі звільнення останньої категорії. Багато заарештованих, якщо й не пішли співробітничати, то були розпропагандовані Зубатовим, відірвані від соціал-демократії, вийшли з її лав і вирішили присвятити себе легальній роботі серед єврейства і боротися з “Бундом”. Так було створено організацію мінських “незалежних”, що дуже стурбувало революційні кола...Тоді ж відійшла від “Бунду” і пішла в легалізацію група молодих єврейських письменників, на чолі з Воліним, з яких вийшли фанатичні прихильники Зубатова. Зубатов вніс тоді великий розкол в єврейський соціал-демократичний рух, але придушити роботу “Бунду” з Москви не вдалося»¹³. Це явище отримало назву «зубатовщина», за прізвищем винахідника такої схеми – керівника Московського охоронного відділення С. Зубатова.

У таких умовах для адепта революційного марксизму на перший план виходило утвердження пріоритету політичної боротьби. І тут його союзником ставала політична система самодержавної монархії, що вже не відповідала інтересам соціально-економічного розвитку держави та продовжувала опиратися спробам її реформування.

Текст друкується за рукописом, у авторській редакції. Підкреслення виділено курсивом. Примітки автора друкуються у вигляді посторінкових виносок. Окремі слова, написані мовою ідиш, перекладено нами та оформлено у вигляді виносок наприкінці тексту документа; так само оформлено пояснення деяких специфічних термінів, що зустрічаються у тексті.

¹ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 41. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 16–78.

² Евреи России. Государственная политика и антисемитизм. Рафес Моше. URL: <http://eleven.co.il/jews-of-russia/state-and-anti-semitism/13456/> (дата звернення: 05.07.2018).

³ Кремер А. Основание Бунда [1922 г.] // Пролетарская революция. 1922. № 11. С. 50–56.

⁴ Бухбиндер Н. История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам. Ленинград. 1925. 338 с.

⁵ Юдицкий А. «Бунд» в Черкасском районе в 1904–1905 гг. // Летопись революции. 1923. № 5. С. 136–146.

⁶ *Агурский С.* Борьба против уклона на историческом фронте (к вопросу об исторической роли Бунда) // Пролетарская революция. 1923. № 11. С. 108–117; *Диманштейн С.* Бунд на II съезде РСДРП // Борьба классов. 1933. № 8/9. С. 106–112.

⁷ *Шестак Ю.* Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда. Москва. 1980. 112 с.

⁸ Бунд. Документы и материалы. 1894–1921 / сост. Ю. Амиантов, К. Ляшенко, И. Розенталь, З. Перегудова, З. Тихонова. Москва. 2010. 1360 с.

⁹ *Гусев В.* К вопросу о зарождении бундовского движения в Украине (конец XIX – начало XX века): новые архивные данные // Вестник еврейского университета в Москве. 1996. № 2/12. С. 104–133.; *його ж.* Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Гусев Віктор Іванович; Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 36 с.

¹⁰ *Панавас Ч.* Борьба большевиков против оппортунистической теории и политики Бунда (1903–октябрь 1917 г.). Москва, 1972. С. 9.

¹¹ *Гула Р., Гула В.* Агония Лефиафана. Часть 1. Пассионарии и юродивые. Политический террор и терроризм в Украине (1900–1914 гг.). Киев, 2016. С. 293.

¹² Я.-В. Махайский // Политическая история России в партиях и лицах / сост. В. В. Шелохаев. Москва, 1994. С. 291–304.

¹³ *Спиридович А.* Записки жандарма. Москва, 1991. С. 67.

Рафес М.

Белостокский период в жизни ЦК Бунда (1900–1902)

[1918–1921]

1. Белостокская организация Бунда в 1899 году.

Содержание этого очерка, с одной стороны, шире данного нами ему заглавия, с другой, – уже. Шире потому, что он охватывает по времени весь период моего пребывания в Белостоке, который начался несколько ранее и включает в себя нашу работу в местном рабочем движении, т. е. в местной организации Бунда. С другой стороны, стесненный небольшими представленными мне рамками, я вынужден быть краток и преимущественно касаюсь внешних штрихов, технических деталей, имен, дат, фактов, чтобы закрепить на бумаге то, что так легко испаряется из памяти. Описываемый промежуток имел крупное значение в жизни Бунда. Именно в эти годы зародились и получили определенное направление множество важнейших политико-общественных течений, возникли множество программных, тактических и организационных вопросов в связи с ростом революционного движения по всей России вообще и Бунде в частности. Из дальнейшего изложения это выступит с достаточной ясностью, но вследствие недостатка места, я буду останавливаться лишь в минимальной степени на их теоретическом освещении, на выяснении политических, партийных и организационных взаимоотношений, на литературных явлениях, на происхождении и сущности разногласий, на содержании дебатов.

Многое из этого заключается в тогдашней литературе*, ко многому можно будет вернуться впоследствии.

В Белосток я приехал осенью 1899 года. Удобством в моей медицинской профессии было то, что мы, по необходимости, снимали самостоятельную обывательскую квартиру, в которой можно было делать, что хотели и в которую можно было заходить во всякое время дня и ночи, не возбуждая подозрений у соседей и полиции. Невыгодной стороной было то, что «общественное положение» и открытые для публики двери затрудняло для нас посещение рабочих квартир, а во избежание нашего провала делало невозможным наше появление на массовых собраниях. Ходить на рабочие квартиры, в условиях жизни небольшого провинциального города, я мог только по вечерам, с соблюдением всяческих предосторожностей.

Ко времени нашего переезда, Белостокское еврейское рабочее движение переживало весьма трудное время. Совсем недавно перед тем, летом, политические репрессии вызвали много жертв и внесли напуганность в массы. Число организованных членов сильно упало. Видных работников стало мало. Размах агитации и пропаганды понизился, движение вообще прозябало. Но кроме того, как раз в это время свирепствовал экономический кризис, потрясший промышленность не только в этом текстильно-фабричном центре, не только по всей России, но и во всем мире. Ткацкие, прядильные и мануфактурные фабрики Белостокского района бездействовали или работали слабым темпом. Заработная плата ткачей понизилась на 1–2 копейки с мотка. Удерживать прежний добытый упорной стачечной борьбой 10 часовой рабочий день, становилось очень трудно. Лойнкетничество¹ снова подняло голову. Кризис отозвался на всей экономической жизни города, на положении ремесленных рабочих, приказчиков и т.д. Эта катастрофа произвела сильное впечатление на белостокских рабочих, в особенности, на ткачей, и она их глубоко заинтересовала также с теоретической стороны, с точки зрения познания. Действительно, настоящих экономических кризисов не было уже в течение нескольких десятков лет. Казалось, что они являются уже пройденной ступенью, как и политические революции в Зап. Европе. Многие экономисты так и смотрели на них, как на дело прошлого. И вдруг он пришел снова, этот таинственный кризис, пришел среди белого дня, неожиданный, неизвестно откуда и неизвестно почему.

Учреждения, составлявшие тогда Белостокскую организацию были следующие: сходки, агитаторское собрание и комитет. Сверх того были для целей пропаганды и различные рабочие и интеллигентские кружки, периодические «дискуссии» и непериодические массовые и немассовые собрания. Все учреждения составлялись *сверху*. Комитет подбирал самые лучшие, самые надежные, наиболее сознательные силы из рабочей среды и интеллигенции и составлял из них «агитаторское собрание». Раз возникши, оно расширялось или пополняло свой состав путем самокооперации. Это агитаторское собрание, в которое входили рабочие важнейших «фахов» организовывало в каждой профессии ячейки из наиболее развитых рабочих, которые назывались

* Рекомендуем с этой целью, между прочим, изданные впоследствии (в 1906–7 гг.) «Материалы по истории еврейского рабочего движения» вып. I и II, «За два года» т. I, собрание статей из «Искры».

сходками. Сходки не знали о существовании «Агит. Собрания». Последние не знали состава комитета. Комитеты не знали состава Центрального Комитета. Снизу доверху все было законспирировано. Инициатива политическая и экономическая передавалась сверху вниз и снизу вверх через тех членов агитаторского собрания, которые входили в состав данной сходки и считались представителями «Комитета». Комитет обыкновенно целиком входил в состав агитаторского собрания, но последнее могло лишь догадываться о том, кто входит в Комитет. Официально существовал для него лишь *представитель* Комитета, который открыто выступал, как таковой.

К функциям комитета принадлежало общее руководство движением, поддержание связи с Ц.К., делегирование представителей на Съезды и конференции, издание прокламаций, летучих листов местной газеты и т.д. еще в нашу бытность в Белостоке, Комитет стал *избираемым* «Избирательской Коллегией». Стало «Агитаторское Собрание», логически получался заколдованный круг. Коллегия составляется Комитетом, Комитет избирается Коллегией. В действительности же агитаторское собрание, раз составленное, продолжало уже жить самостоятельной организационной жизнью, за исключением редких случаев, когда в нем подозревался провокатор и когда оно вследствие этого распускалось Комитетом для составления нового из окончательно профильтрованных членов. Такие случаи напр. Имели место в Варшаве. Или в случае повального разгрома агит. собрания жандармерией, когда по поручению Ц.К. приезжали новые деятели и формировали новое агит. собрание.

Наше проникновение в недра белостокской организации Бунда свершилось *с головы*. К нашему приезду комитет состоял из трех лиц: Абрама, которого звали впоследствии любовью «Дер тате»², Бенче-ткача (фамилия его была Левин), и Хаче Мунвеса, тоже ткача. Из этих трех лиц Хаче позднее превратился в «интеллигента», изучив зубо врачебное искусство, Бенче во время мировой войны, после эвакуации Белостока, обратился в земского служащего, а Абрам дер тате в 1908 году уехал в Америку. Тогда он был настоящим «профессионалом», душой и телом отдавшимся движению, неизвестно чем питавшимся и где имевшим приют*. Преданность его работе, самоотверженность и безпритязательность не знали границ.

В один прекрасный вечер Анна пришла в сопровождении Хаче. Последний вел с собой Бенче и Абрама, и процедура вступления нашего в Комитет свершилась. Отныне он состоял из 5 членов. Я был наречен «Носоном», Анна «Юдис» – имена, которые далее нашего белостокского муравейника не получили распространения.

2. Агитаторское собрание.

Вслед за сим последовало наше вхождение в агитаторское собрание. Оно не было многолюдным. В общем число его членов не превышало 12–15 человек. Кроме нас пяти туда входили б) Рахмиил – портной, небольшого роста,

* Он был профессионалом задолго до того, как такая категория официально появилась в Бунде, но профессионалом без содержания, так как братья от организации на жизнь считались как-то зазорным. Он перебивался мелкими случайными уроками.

живой и толковый, 7) Довид – ткач, худой, вялый, без боевого темперамента, 8) Мордхай – кожевник, физически крепкий, здоровый, преданный работе, но впоследствии сильно тормозимый в этой работе своей «обывательской», не принадлежавшей к движению женой, 9) Эльке – шпулярка³, способная девушка, выдвинувшаяся после, как активная, видная деятельница, 10) Бендет – кожевник, молодой, дельный, 11) Иосель – ткач, высокий, медлительный, разсудительный, немного напоминавший «Лангзама». Было еще несколько человек, которых я сейчас не припомню. Позднее туда вошла Оля, или Хана (Анна Розенфельд, впоследствии жена Абрама Гинзбурга, на время приехавшая из Витебска в Белосток). Кооптирована была также Эсфирь Рискинд, погибшая в 1905 году трагически от взрыва бомбы, брошенной белостокскими анархистами на улице в полицейских. Временным членом агитаторского собрания был также Мойше Меер, очень видный бундовский работник, ткач, приехавший на время из Лодзи. Разумеется в состав этого собрания (и Комитета) вошел также Бейнуш (Избицкий) приехавший в конце 1900 года в Белосток из Полтавы, где он отбывал свою высылку и откуда он скрылся до окончания срока. Здесь у нас он окрещен был «Лейзером». Вошла также приехавшая позднее портниха Этка и нек. др.

Агитаторское собрание заседало обычно раз в неделю, в экстренных случаях чаще. Происходили заседания на одной из рабочих квартир в лабиринте переулков и деревянных домиков «Ханайкес» – рабочих кварталов города. Чаще всего в комнате Довида-ткача. Летом они переносились в обширный белостокский лес на одной из полян около только что проложенного Барановичского шоссе. Заседания происходили весьма живо. Вопросов было много, касавшихся и экономической борьбы и политической тактики и организационной жизни. Главные фахи, жизнь которых докладывалась и обсуждалась тут были: 1) ткачи, 2) прядильщики, 3) нуперкес⁴, 4) шереркес⁵, 5) шпуляркес, 6) гарбер⁶, 7) валкер, 8) шнайдер⁷, 9) папиросницы, 10) приказчики.

3. «Дискуссии».

Все эти лица входили также в состав весьма важного для развития социал-демократического сознания органа, который воскрес с нашим приездом и собирался тоже весьма правильно, обычно по пятницам вечером и назывался «дискуссией». Но туда входили и другие менее видные члены организации по выбору агитаторского собрания: сходочники, полуинтеллигенты, некоторые члены «интеллигентского кружка». Эти новые лица, заранее намеченные, предлагались на благоусмотрение самой «дискуссии» и, конечно, проходили там. Кроме поименованных выше членов агитаторского собрания, назовем еще двух полуинтеллигентов Хаима и Берела, которых за глаза называли «иолдами», затем некоего Бомштейна, бывшего солдата из Осовца. Было несколько работниц, нуперкес и шереркес, имен которых не припомню. В общем, число членов дискуссии доходило в начале до 15–18. Больше и нельзя было собирать по квартирным условиям. Летом и они происходили в лесу, обыкновенно по субботам, и нередко предшествовали или следовали за агитаторскими собраниями. Ни те, ни другие ни разу при нас не были накрыты. Позднее «дискуссии» были разделены на 2 группы.

Из вопросов, которые дебатировались на этих дискуссиях, я вспоминаю следующие: об экономических кризисах, о протекционизме, о политической и экономической борьбе, о стачках, о бойкоте, о демонстрациях, о политическом терроре, об экономическом терроре, о трех формах еврейского рабочего движения, о том, как держаться на допросах, о зубатовщине и независимых, о национальном вопросе, о сионизме, о П. П. С., об интеллигенции, о саморазвитии.

Все эти вопросы носили тогда самый актуальный, злободневный характер и вызывались тогдашними условиями внутренней жизни организации и внешней менее и более отдаленной среды. И богатство вопросов, из коих большинство возникали тогда *впервые*, свидетельствует о возрастающем усложнении политической жизни и партийных и внепартийных отношений.

Первые две темы стояли, конечно, в прямой связи с экономическим кризисом. Значение протекционизма обсуждалось в связи с ролью иностранного капитала (вопрос, усердно обсуждавшийся тогда в легальной печати), выводящего отсталое промышленное государство из того тупика, в который вводит его система протекционизма. Взаимоотношение между политической и экономической борьбой было любимой темой того периода, когда подымалась волна протеста против «экономизма» и «станкизма», когда начиналась страстная полемика в Швейцарии между группой Плеханова и «Союзом русских с.д. за границей» и зарождалась «Искра». Соответственно этому дискутировалось и пересматривалось значение стачек. Бойкот, как форма экономической борьбы, был поставлен на обсуждение в связи со статьей на эту тему в польском «Robotnik». Дебаты о нем оставили такой след в членах организации, что при первом же подходящем случае он был пущен в дело. Это имело место по отношению к белостокской табачной фабрике Яновского, у которого работало около 300 евр. работниц. Он уволил несколько десятков папиросниц и заменил их крестьянскими девушками в расчете, что те будут более податливыми. Вместо забастовки, которая обошлась бы весьма дорого и повлекла бы, быть может, окончательное вытеснение еврейских работниц, организация провозгласила бойкот всем произведениям его фабрики. Об этом было выпущено несколько печатных прокламаций. Об этом повели усиленную агитацию словесно в городе и окружающих местечках. Об этом дали знать во все соседние города, где находили сбыт его папиросы. Бойкот имел полный успех. Агитации, несомненно, в значительной степени способствовала национальная подкладка этого конфликта, вследствие чего и мелкая буржуазия еврейская с готовностью покупала папиросы Шерешевского вместо изделий Яновского. Последний пошел на уступки. Евр. папиросницы были возвращены. Был выпущен новый листок о победе и о прекращении бойкота. Как курьез отмечу, что по поводу последнего листка от некоторых членов организации исходили упреки, что не следовало рисковать печатанием и распространением листков, цель которых содействовать Яновскому в продаже его папирос.

Демонстрации тогда начинали становиться привычным проявлением нарастающего революционного настроения. В Белостоке это проявилось 2 марта 1901 года по поводу смерти одного рядового деятеля движения – щетинщика. С необычайной быстротой была созвана рабочая масса и за катафалком совер-

шенно неизвестного рабочего двинулась двухтысячная толпа. Город смотрел с изумлением на эту невиданность. И как раз на следующий день в Петербурге на Казанской площади разыгралась знаменитая студенческая демонстрация, сопровождавшаяся свирепыми избиениями. За ними последовали демонстрации в других городах. Случайно и независимо Белосток приобщился к великой демонстрационной волне, пронесшейся по стране.

В Белостоке демонстрация обошлась благополучно. В Питере, как месть за полицейские зверства и отдачу студентов в солдаты последовал выстрел Карповича, уложивший министра народного просвещения Боголепова. Политический террор подымал свою голову и на арене политической жизни возрождала традиции Народной Воли новоявленная партия социалистов-революционеров. Поэтому политический террор, как система борьбы, была предметом дискуссии и притом весьма жаркой.

Равным образом и другой террор – экономический вызывал горячие дебаты, так как в Белостоке он и раньше довольно часто применялся рабочими по отношению к легко доступным для такого рода воздействиям лойнкетникам и штрейкбрехерам. Обычными формами такого террора были побои, разбивание стекол в квартире, обливание серной кислотой. Даже весьма сознательные рабочие не находили в этих приемах ничего предосудительного и уверяли, что без них нельзя будет достигать успеха. Недаром, в том же Белостоке так пышно расцвел анархизм, когда в 1904–1906 гг. политическая борьба достигла апогея. В последние месяцы нашего пребывания в Белостоке туда приехал вернувшийся из ссылки в Сибири виленский рабочий молодой парень Иоська לייטז⁸, необыкновенно горячий, готовый в любой момент уткнуть противника кинжалом, с которым он не расставался. Немедленно по приезде он нашел себе компанию и занялся агитацией низкопробного анархизма, которая находила кой у кого отклик. Много вреда наделал позднее белостокскому движению этот грубый, звериный «анархизм», весьма понравившийся местной организации «жуликов»*. В бурную эпоху первой русской революции он дал пышные всходы в лице «экспроприаторов» и «комбинаторов».

Анархизм был поэтому тоже темой на дискуссиях.

Постановка на обсуждение вопроса о зубатовщине и «независимых» понятна, если вспомнить, что именно в эти годы зародилось и пережило себя это охранно-рабочее течение. В Белостоке оно совершенно не привилось, да туда агитация «независимых» и не докатилась, застрявши в Гродне. Зато член нашего Комитета Хаче Мунвис, уехавши на некоторое время в Минск, вернулся оттуда значительно зараженным ядом зубатовщины.

Вопрос о «саморазвитии» выдвинут был в связи с агитацией еврейских п.п.с.-овцев, цитаделью которых был г. Гродно, откуда они пытались воздей-

* Эта «организация» носила сплоченный характер. Некоторые представители ее были известны нашим рабочим. Однажды приехала в Белосток работница, кажется Этка-портниха и в тот же день у нее вытащили на Липовой улице кошелек с единственным ее достоянием – семью рублями. Об этом трагическом случае было дано знать предводителям воровской шайки, и кошелек был возвращен сейчас же с извинением и с просьбой впредь делать какой-нибудь знак в кошельке, по которому они могли бы узнать членов Бунда.

ствовать на белостокских рабочих. Душою этой агитации был Петр Иванович Шумов, бывший студент и член Петербургской с.д. организации «Рабочее знамя» и «Русской С.Д. Партии». На первый взгляд кажется курьезным такое сочетание: *еврейские* рабочие *литовского* города Гродно, под руководством *русского* интеллигента, называющие себя сторонниками *Польской* социалистической партии. Курьез усиливался еще потому, что они были *против* массовой политической борьбы, за *самообразование* и в то же время *против интеллигенции*. Это была в сущности старая виленская «оппозиция» Абрама резчика, обвинявшая интеллигенцию в стремлении использовать рабочий класс для своих интеллигентских политических целей. Рабочим нужно прежде всего учиться и развиваться. Им нужны кружки саморазвития, а не политическая борьба и стачки. В этом последнем пункте – относительно экономической борьбы – они разнились от минских «независимых», выступавших тоже против интеллигенции и политики, тоже за саморазвитие, но в то же время за экономическую борьбу под защитой жандармов. Агитация еврейских «п.п.с.-овцев» имела некоторый, весьма впрочем незначительный успех у части рабочих, достигших в экономической области всего, по их мнению, возможного, боявшихся политических треволнений и желавших только спокойно читать и развиваться. Как курьез, надо указать, что в П.П.С. некоторыми из таких рабочих ценилось то, что она имеет нумера американского צוקוקט⁹, серьезного еврейского журнала, каковыми не обладала наша организация. Слава «цукука» вербовала им приверженцев. В צוקוקט было много статей на общеобразовательные темы.

Если вспомнить далее, что именно в эту эпоху возник политический сионизм, выделивший затем из себя демократические и социалистические течения, что именно тогда появился в недрах Бунда национальный вопрос, то станет понятным, почему и эти вопросы были темами, обсуждавшимися на дискуссиях. В дальнейшем мы к ним вернемся в связи с III и IV нашими съездами, на которых вообще обсуждались почти все из перечисленных только что вопросов. Наконец, вопрос о том, как держаться на допросах опять-таки имел самый злободневный характер, так как политический разврат, вносимый Зубатовым в среду политических арестованных, требовал выяснения всего вреда дачи на допросах каких бы то ни было показаний. Как раз в это время вышла в издании «Союза русских с.д. за границей» книжка Бахарева, защищавшая отказ от дачи показаний. Однако рабочим нашим на дискуссии было весьма трудно усвоить необходимость такой тактики. Они находили, что она сразу дает возможность охранникам выделить сознательных деятелей из общей серой массы арестованных. Мы видоизменили эту тактику, допустив, вместо отказа от показаний, повальное отрицание обвинений, знакомств и т. п.

ЦДАГО України. Ф. 41. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 16–34.

¹ Лойнкетники – ткачі-підприємці, які брали сировину від виробників або торговців і повертали їм готові тканні вироби.

² Дер тате (*idish*) – батько.

³ Шпулярка – робітниця, яка працює з бобінами ткацьких верстатів, слідкує за їх завантаженням.

⁴ Нуперкес – робітниця, яка тримає нитку, що рухається до бобіни.

⁵ Шереркес – робітниця, яка з'єднує і відрізає нитки.

⁶ Гарбер (*idiu*) – чинбарі.

⁷ Шнайдер (*idiu*) – кравці.

⁸ רעדינג (*idiu*) – подвійне підборіддя, зоб.

⁹ מפוקוצ (*idiu*) – «Майбутнє».

The memoirs of the doctor Moses Rafes, one of the General Jewish Workers Union in Lithuania, Poland and Russia (Bund) founders, are published. The memoirs describe the organization structure, the daily life of its members and change of their views on the political activities of the union.

Key words: Bund; socialism; anarchism; labor movement; Bilostok.

УДК 930.253:94(470:73)«1911»

Ю. В. ОРЕЛ*

**ЛИСТУВАННЯ ВІЙСЬКОВОГО АТАШЕ
ПРИ ПОСОЛЬСТВІ РОСІЇ У США А. К. БОДЕ
У ФОНДАХ ЦДІА УКРАЇНИ, м. КИЇВ**

Вперше публікуються листи з особового фонду Августина Боде, російського військового аташе при посольстві у Сполучених Штатах Америки у 1908–1912 рр., в яких розкривається стан російсько-американських відносин у 1911 р. та показані приклади співпраці між істориками обох країн.

Ключові слова: А. К. Боде; О. М. Виноградський; «American Historical Review»; російсько-японська війна.

В умовах формування української американістики важливого значення набувають дослідження архівних документів, що стосуються зв'язків українців з американцями до 1917 р. В українських архівах зберігається чимало документів, що розкривають відносини між представниками наших народів на особистому рівні, а не на рівні відносин між державними органами влади та установами. Зокрема, у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ зберігається особовий фонд Августина Клементовича Боде (1871–1915), полковника російської армії¹, учасника Першої світової війни, який у період з січня 1908 р. до серпня 1912 р. був військовим аташе при посольстві Російської імперії в Сполучених Штатах.

У фонді відклалися господарські документи родини Боде, документи про службу К. К. Боде в Персії (Клемент Карловича Боде, секретаря посольства в Персії 1850-ті рр.), листування А. К. Боде та К. К. Боде, фотографії. Ці особисті документи представників родини Боде, що тривалий час була пов'язана з дипломатичною службою, на відміну від офіційних документів, дають унікальну можливість побачити, як сприймалися іноземці російськими підданими, які особисті відносини їх пов'язували. Значну цінність колекції становить листування А. К. Боде в ті роки, коли він перебував у Сполучених Штатах Америки.

Важливою темою російсько-американських відносин на початку ХХ ст. було змагання за поширення впливу на Далекий Схід. У листах, що публікуються нижче, саме Далекий Схід опосередковано, через пи-

* Орел Юлія Володимирівна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

тання висвітлення російсько-японської війни в тогочасній історіографії, є центральною темою.

Протягом російсько-японської війни відносини між Росією і Сполученими Штатами принципово змінилися. На початку війни, як відзначає російський дипломат А. П. Кассіні, в Америці панувало японофільство². Але вже через кілька місяців офіційно політику США визначали як «доброзичливий нейтралітет»³. Протягом війни від американців надійшла досить несподівана пропозиція викупити острів Сахалін у Росії за 200 млн доларів⁴, яка була відхилена російським урядом. Після низки поразок, яких зазнала російська армія протягом 1905 р., президент США Т. Рузвельт виступив з ініціативою проведення мирних переговорів між японськими і російськими уповноваженими на території США⁵, що закінчилося підписанням мирного договору в Портсмуті 23 серпня 1905 р.

Відтак протягом російсько-японської війни ставлення американської громадської думки змінилося від японофільства до русофільства. Це засвідчують документи особового фонду полковника Боде, у якому зберігаються численні запрошення на прийоми, урочисті події, культурні заходи, що відбувалися в головних політичних центрах США, листи від впливових американців Фредеріка Д. Гранта (сина президента Уліса Гранта), полковника Алекса Б. Дайера молодшого та ін.

Одним із проявів встановлення дружніх контактів між воєнними істориками стали листи, які ми публікуємо нижче, а саме: лист американського історика, редактора американського фахового історичного журналу «American Historical Review» Джона Ф. Джеймсона, та три листи від полковника Олександра Миколайовича Виноградського до військового аташе російського посольства в Сполучених Штатах А. К. Боде, написані протягом 1911 р. Основною темою цього листування була російська історіографія російсько-японської війни.

Так, листом Дж. Ф. Джеймсона, написаним 13 січня 1911 р., розпочалася історія спілкування відомого на той час історика з військовим аташе Російської імперії у США А. К. Боде. У той час американський вчений був редактором журналу «The American Historical Review». Він звернувся до полковника Боде з проханням допомогти зібрати для публікації відомості щодо виданої в Росії літератури про російсько-японську війну (док. № 1). У квітні та липні 1911 р., у №№ 3 і 4 XVI тому журналу, були опубліковані 2 розділи статті «The Literature of the Russo-Japanese War» (підписані криптонімом «Британський офіцер»). На підставі листів, що публікуються нижче, можемо зробити припущення, що після отримання листа (док. № 1) А. К. Боде і Дж. Ф. Джеймсон зустрілися і домовилися, що барон звернеться до компетентного респондента з приводу підготовки довідки про стан сучасної російської історіографії російсько-японської війни. Барон Боде, як свідчить листування,

звернувся з цим проханням до полковника О. М. Виноградського, автора вже на той час відомого першого та другого тому «Історії російсько-японської війни» (1908 і 1910 рр.). Лист О. М. Виноградського від 6 березня 1911 р. (док. № 2) містив довідку про стан вивчення зазначеної вище проблеми в тогочасній російській літературі. Інформацію, викладену в згаданому листі, надруковано у статті анонімного «британського офіцера» в липневому номері журналу «The American Historical Review»⁶. «Британський офіцер» у статті посилається на А. К. Боде, як джерело інформації, однак лист від 6 березня 1911 р. (док. № 2) дає можливість стверджувати, що автором цієї бібліографічної довідки був О. М. Виноградський. Розміщена у статті «The Literature of the Russo-Japanese War» довідка була перекладом нотаток полковника Виноградського, навіть характеристики книг, наведені у листі, майже слово в слово опинилися у згаданій статті у англійському перекладі.

Лист О. М. Виноградського (док. № 2) представляє світосприйняття образу американця в уявленнях тогочасного російського офіцера та є цінним документом до історії американської історичної науки, оскільки дозволяє прослідкувати прямий зв'язок між російськими науковцями – зокрема істориками військової справи, такими як О. М. Виноградський, та їхніми заокеанськими колегами, і встановити авторство бібліографічного нарису про російську історіографію російсько-японської війни. І хоча у ті часи обмін інформацією відбувався не настільки швидко, як зараз, але цей конкретний випадок дозволяє стверджувати, що матеріали, викладені полковником Виноградським у листі від 6 березня 1911 р. увійшли у липневий номер «The American Historical Review».

У збірці листів О. М. Виноградського до А. К. Боде уваги заслуговує і лист від 7 червня 1911 р. Крім опису щоденного життя у військових таборах того часу, полковник згадував і таку подію, як відвідання Кронштадту кораблями американської ескадри у складі дредноута «South Carolina», панцерників «Kansas», «Louisiana», «New Hampshire» та вуглевоза «Cyclors». Американці відвідували російський порт з 29 травня до 6 червня 1911 р. Микола II піднявся на борт «Louisiana» 2 червня 1911 р. Автор листа, проте, зазначав, що перебував у той час на польових навчаннях під м. Луга, тому особисто не був присутнім на урочистостях, пов'язаних з прийомом американських військових. В цілому лист просякнутий позитивними настроями і оцінками щодо російсько-американських взаємин.

Важливим для розуміння змін сприйняття американської політики у російській тогочасній громадській думці, був і найбільш останній лист О. М. Виноградського до А. К. Боде за 1911 р. (15 грудня), що зберігся у цій колекції. Окрім традиційних для листів цієї пори року привітань із Новим роком, він містив оцінки важливих політичних подій. На відміну від листа, написаного цим же дописувачем в червні,

у грудні автор загострював увагу на зростанні міжнародної напруженості навколо подій, пов'язаних з інтервенцією російських військ до Персії та висловлював занепокоєння, що втручання російських військ у перські справи призведе до погіршення відносин з Америкою.

Документи, що публікуються нижче, дозволяють не тільки встановити конкретні факти з історії розвитку історичної науки в Сполучених Штатах і встановити авторство однієї зі статей журналу «The American Historical Review»¹, але й показують існування стійких дружніх наукових зв'язків між вченими, що стало проявом політики співробітництва між урядами обох країн у період після 1905 р.

¹ Список Генерального штаба (исправлен по 1-ое июня 1914 года). Петроград, 1914. С. 341.

² Россия и США: дипломатические отношения 1900–1917. Москва, 1999. С. 50–52.

³ Там само. С. 2–53.

⁴ Там само. С. 82.

⁵ Там само. С. 87.

⁶ *British Officer. Literature of the Russo-Japanese War* // *American Historical Review*. V. XVI. № 4. July, 1911. P. 748–750.

№ 1

1911 р., січня 13. – Лист Дж. Ф. Джеймсона до А. К. Боде

Dear Sir,

My friend lieutenant-colonel Eben Swift of the General Staff of the United Army has been so good as to give me the inclosed* letter of introduction to you. It would be a great favor if I might be permitted to consult you respecting certain matters connected with an article on the Literature of the Russo-Japanese War which has been prepared for this journal by a British military officer of high standing. If you should be so good as to name any time, convenient to you, at which come to your house, I should be very greatly obliged.

Believe me to be, with the highest regard,

Your obedient servant,

J. F. Jameson

ЦДІАК України. Ф. 836. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 11.

Переклад

Шановний пане,

Мій колега підполковник Ібен Свіфт з Генерального штабу Об'єднаної армії був настільки добрим, щоб дати мені рекомендаційний лист до Вас. Я був

* Так у тексті.

би Вам зобов'язаний, якщо б Ви дозволили мені проконсультуватися щодо деяких питань, пов'язаних зі статтею про літературу на тему російсько-японської війни, яка була підготовлена для нашого журналу британським військовим офіцером високого рангу. Якби Ви були настільки добрі, щоб призначити мені час зручний для Вас, в який я зміг би до Вас прийти, я був би Вам дуже вдячний.

З виразами найвищого пошанування,
Ваш покірний слуга,
Дж. Ф. Джеймсон

№ 2

1911 р., березня 6/19. – Лист О. М. Виноградського до А. К. Бодє з бібліографічною довідкою

Многоуважаемый барон Августин Клементинович*!

Очень рад быть Вам полезным и с величайшим удовольствием присылаю Вам, т. е. прилагаю составленную мною справку**. Надеюсь, что она Вас удовлетворит.

В составлении сего я придерживался следующего порядка: первые 4 N-ра – это те, которые обнимают историю всей войны, прочие – отдельные периоды, а также субъективные впечатления.

Что же насчет моего труда, то я строго гарантирую его достоверность, т. е. хотя и не имею права ссылаться на них, но с разрешения г[енерал] м[айор] Гурко¹, имею доступ к первоисточникам – материалам, собранным в Военно-Исторической комиссии. Имел также в руках и отчет г[енерал] ад[ъютант] Куропаткина², но вследствие его «секретности» не могу ссылаться на него.

Желаю Вам всего хорошего и прошу Вас принять уверенья в моем глубоком уважении и совершенной преданности

А. Виноградский

P. S. Когда будете в наших краях – навестите, если найдете минуту – доставите большое удовольствие.

P. S. S. Я не упоминаю в записке моей, что, согласно заявлениям некоторых участников войны, в работе нашей В[оенно]-ист[орической] комиссии попадаются неточности; что же касается действий японцев, то их там довольно много. Масштаб труда недостаточно выдержан, видно, что торопились.

В справке я забыл упомянуть о «Летописи русско-японской войны», издававшейся полк[овником] ген[ерального] шт[аба] Дубенским³ в виде еженедельного журнала с красивыми иллюстрациями – издание изящное.

Труд морского генерального штаба, обнимающий события на море, весьма обстоятельный и подробный, ожидается не раньше этой осени, и скорее всего в 1912 г.

Преданный Вам А. Виноградский.

* Так у тексті.

** Див. нижче.

Справка для г-на Джемсона (Jameson)

С.П.Б. 6/III 1911 г.

I

1) Русско-японская война 1904–1905 гг.

Работа Военно-Исторической комиссии по описанию Русско-Японской войны. С. Петербург 1910 г. Издание официальное строго документированное, обнимает всю кампанию на суше, включает описание не только боевых действий, но и устройство тыла и вообще – административно-хозяйственные мероприятия в разные периоды войны.

Оценка событиям не приводится, говорится только о фактической стороне, состоит из пятнадцати томов*, весьма объемистых (некоторые до 880 стр., страница – 2400 букв), к труду приложено несколько сот (не менее 500) картографических приложений.

2) История русско-японской войны 1904–1905 гг.

Составлено по предложению Совета общества ревнителей военных знаний А. Н. Виноградским. Выпуск I удостоен конференцией его Императорской Николаевской военной академии малой премии г[енерал] л[ейтенанта] Леера⁴.

Весь труд будет состоять из 4-х выпусков (томов), заключающих до 1000 стр. (страница больше 2000 букв), и около 100 картографических приложений. Почти все в несколько красок, на камне (общество не сэкономило денег на издание планов).

Фактическая сторона строго проверена, отводится много места действиям японцев (по донесениям английских военных агентов – British Officers Reports, vol. I и II); боевые действия обеих сторон слиты и обработаны в одно изложение (единственное русское сочинение в этом смысле); приведена оценка событий; автор пользовался необнародованными данными архива Об-ва Ревнителей. Вып. I и II появились уже, в очень скором времени появится III, и осенью IV; т[ак] д[алее] вся война будет описана; говорится преимущественно о боевых действиях на суше: морская война и административная сторона лишь затрагиваются. Осада П. Артура появится в зависимости от общего [...]**, пятым выпуском (Вып. I – 1908 г., II – 1910 г., III и IV будут от 1911 г.).

3) Русско-японская война 1904–1905 гг. А. Свечина⁵.

По документальным данным труда Военно-Исторической комиссии и другим неточным частное издание (СПбг. 1910 г., около 400 стр.) обнимает сокращенно историю всей кампании, приведена оценка событий.

4) Русско-японская война в сообщениях в Николаевскую академию генерального штаба (СПб 1906–1907 гг.). Сборник описаний важнейших событий войны.

II

5) Галкин⁶. Четырехдневное сражение второй Маньчжурской армии. Хейгоутай-Сандепу (СПбг, 1910 г.) Около 350 стр. Много картографических приложений, весьма обстоятельный и ценный труд, частное изд[ание] Березовского.

* вернее книг, т. к. некоторые тома состоят из 2-х книг, томов же, собственно говоря, 9 [прим. док.].

** Слово не прочитано.

6) А. Ф. Шварц⁷ и Ю. Романовский⁸. Оборона Порт-Артура. В 2-х частях (2 тома) (СПбг 1908). Капитальный труд. Прекрасно изданный.

7) Описание боевых действий Маньчжурской армии под Мукденом с 4. II по 4. III. 1905 г. (Москва, 1907 г.) Составлено распоряжением быв[шего] главн[ого] г[енерал] ад[ъютанта] Куропаткина на основ[ании] оф[ициальных] источников и подлинных документов Управл[ения] ген[ерал] кварт[ирмейстра] при главноком[андующем]. 4 объемных тома.

III

8) М. Грулев⁹. В штабах и на полях Дальнего Востока. 2 тома.

9) К. Дружинин¹⁰: а) Воспоминания участников войны; в) Операция и бой под Бенсиху.

10) Л. Н. Соболев¹¹ (бывший командир VI Сиб[ирского] корпуса). Куропаткинская стратегия*.

11) Ц. И. Мартынов¹²: а) Бой при Ляньдянине¹³ и сражение на шахе; в) кажется «Воспоминания полкового командира»** и др.

Все эти труды (№№ 8, 9, 10, 11) очевидно до некоторой степени субъективны, местами документированы, в известной степени освещают события.

А. Н. Виноградский

ЦДІАК України. Ф. 836. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 3–7. Оригінал.

№ 3

1911 р., червня 7/20. – Лист О. М. Виноградського до А. К. Бодє

Многоуважаемый барон Август Клементинович***!

В дополнение к моей открытке из Луги спешу сообщить Вам, что прочел с большим удовольствием статью в присланном [номере] Am[erican] Hist[orical] Rev[iew] и с нетерпением жду следующего, если Вас, понятно, не затруднит его достать. Очень рад был оказаться Вам и такому почтенному журналу полезным.

Только что вернулся вместе с батареей из-под Луги, где провел 2½ недели на биваке на стрельбах. Последние были весьма интересны, но жизнь складывается тяжело? благодаря дождям и холоду (стоим мы в палатках, в лесу).

Пребывание там помешало мне посетить Американскую эскадру, которая, насколько я мог видеть и слышать, произвела отличное впечатление и пожалуй послужила звеном для восстановления хороших отношений. Из сухопутных американских офицеров (Вы пишете, что они все порядочные люди) я знал одного только – некоего Bentley-Mot, с которым проделал большие маневры во Франции в 1900 г. (где он был военным агентом). После я его встретил мельком в Пб-ге в 1904 г. (он находился краткое время при своем посольстве) и сохранил о нем прекрасное воспоминание.

* Касается Шахе и Мукдена [прим. док.].

** Этой книги у меня больше нет, а ссылки на нее в типографии, пишу на память, дабы не задерживать ответа моего¹⁴ [прим. док.].

*** Так у тексті.

Если Вам придется его встретить, не откажите передать ему от меня поклон.

Здесь у нас течет обыкновенная лагерная жизнь – кажется, большие маневры будут продолжительнее, чем прошлые года и захватят более обширный район.

Итак, до свидания, всего хорошего, преданный Вам

А. Виноградский

P. S. Не желая откладывать мое письмо до поездки в город, где у меня записан Ваш адрес, направляю письмо в посольство.

ЦДІАК України. Ф. 836. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1–2зв. Оригінал.

№ 4

1911 р., грудня 15. – Лист О. М. Виноградського до А. К. Бодє

Многоуважаемый барон Августин Клементинич*!

От души поздравляю Вас с Новым годом и желаю всего хорошего. Весьма сожалею, что в этом приезде в Россию нам не удастся с Вами повидаться и надеюсь на больше удачи в этом отношении в будущем. Пользуюсь отъездом повара нашего офицерского Софония, нанятого послом, чтобы переслать Вам поскорее это письмо. Повар этот между прочем очень хорош – он готовил ужин в день бригадного праздника – ужин, ошастливленный присутствием его величества. Как поживаете? Судя по газетам отношение к нам в Соедин[енных] Штатах должно быть неприятное. Вообще как будто события мировой важности как будто надвигаются и очень многие глубоко вдумчивые люди всяких профессий предсказывают нам серьезные осложнения в ближайшем будущем на всех фронтах. Нет сомнения, что в Порте орудует «третья» держава, которая была бы не прочь вмешать Турцию и отторгнуть для нее кусочек шахской земли с целью создания там самого длинного стратегического фронта.

После пребывания в Тульской губернии ездил к себе в Подолию и с радостью видел, какой блестящий порядок у г[енерал]-ад[ъютанта] Иванова в пограничных местностях и вообще как там, по отдельным единицам судя, много работают.

Кроме того во всем Юго-Зап[адном] крае замечается большой подъем культуры и народного самосознания в борьбе с еврейством. К сожалению, прочая Россия относится к последнему слишком равнодушно, в ущерб самой себе.

Здесь в Петербурге ничего нового – но условия службы значительно ухудшаются благодаря вечному безденежью частей, постоянным требованиям «завести да завести то-то и то-то без расходов для казны». Лично я продолжаю работать в январе выйдет мой III вып., апреле – IV, кроме того я работаю еще для юбилейного издания товарищества «Образование».

* Так у тексті.

** Нерозбірливо.

И так до свидания, всего хорошего, жму руку, преданный Вам – А. Виноградский.

ЦДІАК України. Ф. 836. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 18–19 зв. Оригінал.

¹ Гурко Василь Йосипович (1864–1937) – командувач військових підрозділів під час російсько-японської війни, з 1906 до 1911 рр. – голова Военно-історичної комісії з опису російсько-японської війни.

² Куропаткін Олексій Миколайович (1848–1925) – командувач військових підрозділів під час російсько-японської війни, з 1906 р. – член Державної Ради.

³ Дубенський Дмитро Миколайович (1857–1923) – офіцер, воєнний письменник і видавець. У 1904–1905 рр. видавав щотижневий ілюстрований журнал «Летопись войны с Японией».

⁴ Леер Генрих Антонович (1829–1904) – генерал інфантерії, викладач військово-навчальних закладів, з 1889 р. – начальник академії Генерального штабу, автор праць із тактики ведення бою і стратегії, організації підготовки до війни і управління масовими арміями. 1893 р. була заснована премія його імені за розробку тем із військової науки.

⁵ Свечін Олександр Андрійович (1878–1938) – офіцер, військовий теоретик, викладач.

⁶ Галкін Михайло Сергійович (1866–1920) – офіцер, воєнний письменник.

⁷ Шварц Олексій Володимирович (1874–1853) – військовий інженер, один із членів інженерної команди Порт-Артура під час російсько-японської війни.

⁸ Романовський Юрій Дмитрович (1877–1839) – учасник оборони Порт-Артура, герой російсько-японської війни.

⁹ Грульов Михайло Володимирович (1857–1943) – офіцер, воєнний письменник, герой російсько-японської війни.

¹⁰ Дружинін Костянтин Іванович (1863–1914) – офіцер, воєнний публіцист, викладач академії Генерального штабу, герой російсько-японської війни.

¹¹ Соболев Леонід Миколайович (1844–1913) – генерал інфантерії, учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр., герой російсько-японської війни, воєнний письменник.

¹² Мартинов Євген Іванович (1864–1937) – генерал-лейтенант, герой російсько-японської війни, воєнний історик.

¹³ Ляньданьсані.

¹⁴ «Дневник полкового командира (1904–1905)».

For the first time letters from a personal collection of the Augustin Bode (military attaché at the Embassy in the United States of America from 1908–1912) are published. In this letters unclosed condition of Russian-American relations in 1911 and showed the examples of cooperation between the historians of two countries.

Key words: Augustin Bode; Oleksandr Vynogradski; «American Historical Review»; Russian-Japanese war.

УДК 930.253:94(477)«1768»

О. М. ПОНОМАРЬОВ*

**НЕОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ
ПРО КОЛІВЩИНУ**

Здійснено короткий огляд історіографії Коліївщини, висвітлено питання щодо участі гайдамаків у облозі Умані, кількості жертв за підрахунками очевидців та заарештованих гайдамаків. Вказано на вимушений перехід євреїв у православ'я. Уперше публікуються протоколи зізнань шести гайдамаків, які були свідками наслідків уманської різанини 1768 р.

Ключові слова: свідчення; протокол допиту; гайдамаки; гайдамацький рух; М. Залізник; І. Гонта; Коліївщина; уманська різанина; Умань.

Важливим джерелом для вивчення гайдамацького руху в Україні, який мав місце протягом майже усього XVIII ст., є документи того часу (зокрема, протоколи допитів та свідчення гайдамаків). Це стосується також і подій 1768 р., які увійшли в історіографію під назвою Коліївщина.

Низка документів про Коліївщину була видана у дореволюційний час¹, а також у 1968 р. та 1970 р.² Чимало розвідок про Коліївщину було оприлюднено різними дослідниками на шпальтах часопису «Киевская старина», що вказувало на незгасаючий інтерес до цієї тематики³. Свідчення очевидців широко використовувалися А. Скальковським у його праці⁴, а пізніше деякі з них були видані окремо⁵.

До причин виникнення Коліївщини дослідники зазвичай відносять низку чинників соціального і національно-релігійного походження. Поряд із цим В. Смолій свого часу зазначав, що теза про інспірацію Коліївщини російським урядом та верхівкою православної церкви в особі Мелхіседека Значко-Яворського є надто спрощеною⁶. На нашу думку, ця постать потребує більш глибокого вивчення, оскільки аналіз дій настоятеля Мотронинського монастиря, вивчення його зв'язків може вказати на справжніх підбурювачів Коліївщини, яка ще оповита туманом історіографічних стереотипів.

Так, сучасна російська дослідниця О. Клєцкова слідом за Й. Гермайзе повторює тезу, що російська влада, чинячи допити гайдамаків, хотіла переконатися, що ані запорожці, ані духівництво активної участі у Коліївщині не брали, оскільки цей рух тлумачився б у Польщі як інспірований Росією⁷.

* Пономарьов Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Слід додати, що гайдамаків-запорожців, допитуваних Кошем, не так сильно піддавали тортурам порівняно з тими гайдамаками, які були під польською юрисдикцією (тоді як дослідниця некоректно зазначає, що запорожців «пыткам... не подвергали»)⁸, оскільки Кіш дійсно намагався приховати участь запорожців у Коліївщині, а при їх арешті і належність до Війська Запорозького⁹.

Однак, факти, що діяльність ігумена Мелхіседека з розширення мережі православних церков на Правобережжі викликала спротив із боку польської влади, що в свою чергу й спричинило вибух гайдамацького руху навесні-влітку 1768 р., лишаються чинними¹⁰.

Відомості про зв'язки діячів Коліївщини і гетьмана Ханської України Якуб-аги, а також новий погляд на причини російсько-турецької війни 1768–1774 рр., що спалахнула відразу після придушення селянсько-гайдамацького повстання, демонструє праця В. Грибовського¹¹. Так, на думку автора, за допомогою таємних інспірацій Якуб-аги «балтський інцидент перетворився у привід для війни»¹².

Після придушення Коліївщини російськими військами під орудою генерала П. Кречетнікова було захоплено (за даними А. Скальковського) 887 гайдамаків, з яких 150 було визнано запорожцями¹³. В. Антонович наводить дані про 900 узятих у полон гайдамаків, подаючи у виносках уточнення про 846 гайдамаків, переданих полковником Гур'євим польській владі¹⁴. К. Гуслистий твердить про те, що під м. Умань полковником Гур'євим було взято в полон М. Залізняка, І. Гонту, а разом із ними 65 запорожців та 880 гайдамаків із Правобережжя¹⁵. Ю. Храбан наводить цифри у 680 осіб, доставлених з містечка Умань до с. Сербі, де відбувався процес над повстанцями, додаючи зверху цього 35 та 60 учасників повстання, захоплених раніше¹⁶. Російський посол у Речі Посполитій М. Репнін у листі до російського резидента в Туреччині О. Обрескова подає цифру у 938 осіб, серед яких було виявлено 87 запорожців¹⁷. Як бачимо, жодні з даних не перевищують однієї тисячі осіб. Допити гайдамак російським урядом тривали з 7 до 23 серпня, причому щоденно. Загалом було допитано 223 гайдамака¹⁸. М. Залізняка допитували кілька разів, намагаючись добитись від нього максимально правдивих свідчень.

Російський уряд у своїх діях із повсталими дещо відрізнявся від дій уряду Речі Посполитої, різним було й сприйняття цього складного процесу української історії. Сучасний дослідник гайдамаччини О. Кушнір слушно зазначає, що польська офіційна влада сприймала повстання 1768 р. як найсильніший прояв гайдамацького руху за весь час його розгортання на Правобережжі (а відтак, діяла з повстанцями більш жорстокіше), тоді як Росія не відразу побачила в ньому загрозу для своєї внутрішньої та зовнішньої політики¹⁹. Своїх підданих Річ Посполита засуджувала до страти, а російські суди відправляли гайдамаків на каторгу²⁰.

Автор передмови до листування графа П. О. Рум'янцева зазначав, що за збігом обставин Росія у боротьбі з конфедератами стала приборкувачем гайдамачини, піднятої як повстання на захист православ'я. Таке стало можливим через те, що політичні керманічі не усвідомлювали справжніх цілей повстання, вбачаючи в гайдамаках лише свавільників, грабіжників і розбійників, висилаючи їх до Сибіру, або «отдают на казнь их мучителям и врагам (полякам – *О. П.*)»²¹. Таким чином, автор приходиться до висновку, що російська армія стала знаряддям польських інтересів, всупереч власним²².

Однак утиски і знущання православного населення з боку поляків та їхніх управителів, економів, факторів юдейського сповідання розпочався задовго до 1768 р. Так, хрестоматійний приклад знущань з православного населення Речі Посполитої був яскраво наведений Т. Шевченком у поемі «Гайдамаки». Сучасник тих подій, козак Джерелівського куреня Іван Байрацький описує (не вказуючи, щоправда, дату) події літа 1766 р., коли у с. Мліїв²³ «церковному ктитору Даниле... за недопущение поляков к разорению церкви оные поляки голову отсеки и к столбу гвоздми прибили, а тело ево сожгли...»²⁴.

Ці свідчення відносяться до 29 червня 1766 р., коли від рук конфедератів постраждав титар Данило Кушнір. Він, аби ксьондзи не могли правити службу в Мліївській церкві, зложив у скриню церковний посуд і сховав його під дзвіницею. За це поляки вирішили скарати титара на смерть, причому зробивши смерть показовою. Вони зігнали до Млієва мешканців усіх сусідніх сіл, а потім старого Кушніра прив'язали до стовпа, обгорнули йому руки соломною, облили смолою й підпалили. Коли руки згоріли до ліктів, відрубали йому голову й настромили її на високу щоглу²⁵.

Подібні знущання й утиски православного населення з боку польської влади призвели до повстання, кульмінацією якого стало захоплення Умані в ніч з 9 на 10 червня 1768 р. загонами І. Гонти та М. Залізняка та знищення поляків і євреїв. Причому це було не бездумне свавільне знищення цивільного населення міста, а відповідь на численні приниження соціального, національного й конфесійного характеру, але питання віри при цьому протягом усього повстання займало одне з чільних місць²⁶.

Зазвичай гайдамаки в протоколах рідко зізнавалися про те, що безпосередньо брали участь в уманській різанині, зазначаючи, що були у команді М. Залізняка, але в Умань прибули вже після кривавих подій. Відібрані для публікації свідчення вирізняються із загальної маси тим, що допитувані зізнаються в тому, що напряду чи опосередковано були дотичні до тих подій, або бачили на власні очі наслідки уманської різанини, вчиненої загонами М. Залізняка та І. Гонти. Через це деякі свідчення гайдамаків мають унікальний характер, оскільки показують

загальне тло перебігу сумних подій весни-літа 1768 р. На наш погляд, цінними є будь-які деталі, не актуалізовані раніше дослідниками цієї тематики.

Хома Сукур, козак Щербинівського куреня, деталізує кількість гайдамаків, які прийшли під Умань та кількість жертв уманської різанини. «Железняк со всеми при нем бывшими запорожскими и полскими казаками, коих находилось при нем болѣе тысячи человек пошли к полскому городу Умани..., а как означенной Железняк с козаками прибыл под полской город Умань, то онои город былъ заперт, в коем городе находились поляки и жидаы, і из того города... поляки по тех запорожцах и полских казаках из пушек стреляли і из них двух человек, одного запорожского, а другого польского казаков убили, послѣ чего в тот город силою ворвавшись, бывших тамо поляков и жидов побили»²⁷.

Федір Волошин, козак Канівського куреня, описує події таким чином: «Железняк с казаками, у коих были лошади поехал в полские местечки: Смелое, в Корсунь, в Лысянку, и в Богуславье, а оттуда в полской город Умань». Ф. Волошин тим часом з «протчими полскими и запорожскими казаками, у коих лошадей не было... шли вслед за оным Железняком до Умани»²⁸. Де наступного дня, за свідченням Ф. Волошина, «оной город Умань помянутой Железняк с козаками приступом взял, и бывших в оном городѣ Умани поляков и жидов побили и перекололи»²⁹. Не вказує кількості загиблих мешканців Умані й гайдамака Степан Саганак, козак Корсунського куреня, який говорив у свідченнях, що козаки гайдамаки «пошли в полской же городъ Умань, гдѣ жидов и поляков, сколько их случилось, перерезали и пожитки их и денги разграбили»³⁰.

Важливі свідчення щодо того, що крім гайдамаків у розоренні міста, а що жажливіше, у вбивствах поляків та євреїв, брали уманські містяни, дає Нестор Літвінченко, козак Канівського куреня. Після з'єднання І. Гонти із М. Залізником, вони на чолі своїх загонів вирушили «для разорения того города Умани... и напав обще на оной город Умань разграбили і поляков и жидов покололи... і будучи там видел (Нестор Літвінченко. – *О. П.*), что убивство тѣм полякам і жидам чинили и уманские мужики дубьѣм»³¹.

А перед цим міські жителі (уманчани), які зазвичай не були вояками, за свідченням очевидців мужньо боронилися від нападників. Так, землемір Шафранський роздав євреям рушниці, аби вони «через палисад отбивались от крестьян», і, як вказує далі Вероніка Кребс (Младанович), вона на власні очі бачила «жидов с опалѣнными бородами и пейсами», які завзято стріляли і захищалися³². На її думку, власне, тільки одні євреї й боронили місто³³. Тоді як за свідченням гайдамаки Никифора Кожухаря, при облозі Умані оборонці міста – поляки

і євреї – великих втрат гайдамакам не завдали. Містяни «производили из города из пушек и из мѣлкаго ружья палбу, причем двух запорожцов убили и несколько человек ранили»³⁴.

На вимоги М. Залізняка відчинити браму і здати місто уманчани відповіли відмовою, після чого, «соединясь с запорожцами бывшіе внѣ оного города Умани тамошней уманской сотник Гонта с бывшими при нем четырьюстами полскими казаками на другой день с приходу туда запорожцов оным городом Уманью овладели»³⁵.

Свідок наслідків уманської різанини гайдамака Іван Байрацький вказує ймовірну кількість загиблих уманчан, зазначаючи, що «видел поколотых и побитых до смерти поляков и жидов мужеска и женска полу человек до тысячи»³⁶, тоді як за даними Хоми Сукура кількість загиблих становила до 400 осіб³⁷.

Після оволодіння Уманню, за документальними свідченнями, опублікованими А. Скальковським, гайдамаки протягом двох тижнів святкували у місті цю подію³⁸.

Протоколи допитів і свідчення гайдамаків рясніють деталями щодо того, скільки було забрано коштовностей та грошей у мешканців польської та єврейської громад Умані. За свідченням монаха уманського монастиря базиліанського ордену гайдамаки награбували одного тільки срібла 6 скринь, з яких 3 дісталися М. Залізнику. Це срібло «гетьман та князь смілянський» нібито продав якомусь київському купцеві за 10 тис. злотих, хоча ці скарби коштували значно дорожче³⁹.

В Умані та навколишніх містечках було зафіксовано численні випадки переходу поляків та євреїв у православ'я, оскільки це був єдиний шанс для іновірців вціліти. Так, «молодые ж полские и жидовские жены и дети обоего пола, иные по их желанию, а другия от страха крещены в православную веру бывшими в оном городе Умани благочестивыми попами, а восприемниками были ис того войска казаки, кто пожелал, и затем они оставлены в живых»⁴⁰.

Про вихрещення в православ'я свідчать самі гайдамаки, які вказували, що «в Умани поляки и жидаы всѣ побиты, кромѣ небольшого числа полских и жидовских женок и девок обязавших желаніе свое принять греческого исповеданія веру, кои по приказу... Железняка тамошними священниками в греческую веру и крещены»⁴¹.

Інший гайдамака Степан Яковович взагалі до Умані не дійшов, а пристав свого часу, за його словами, до гайдамаків «опасаясь, чтоб ево не взяли полские конфидераты в собираемое ими войско»⁴². Він також свідчив про вихрещення євреїв, які змушені були змінити свою віру аби лишитись живими. Прибувши «с оными казаками в полское ж мѣстечко Ставище, поляков и жидов там никого не застали, а нашли толко одну брюхатую жидовку с двумя малолетными дѣтьми, которую

жидовку и детей бывшей при оных казаках атаман Павел Таран приказал тамошнему священнику окрестить в христіанскую веру, и окрещены, и оставлены в живых»⁴³.

На підтвердження тези про усвідомлене знищення поляків та євреїв у разі їхньої відмови вихреститися, можна навести мандат М. Залізняка отаманові гайдамацького загону І. Бондаренку-Чалому від 6 червня 1768 р. «по селах и деревнях следовать и испитовать ляхов и жидов, и порядок в селах и в деревнях учинять, и позосталые вещи от збеглих ляхов и жидов отберать. Самих же тих ляхов и жидов ко мне не присилать, но своею командою, врученной ему, казнить»⁴⁴.

Розголос про «легку здобич» під час Коліївщини ще довго затьмарював розум козакам, серед яких ще були й такі, хто весною-літом 1769 р. (!) пішов на Правобережну Україну з метою збагачення.

Так, за свідченнями козака Тимошівського куреня Михайла Підпригори (Яковенка) він «сего 1769 году послѣ праздника Свѣтлого Христова Воскресения, согласясь... с протчими запорожскими казаками семнатцатью человеки, без ведома кошевого атамана и старшины, и взял с собою ружье, копье и пороху с полфунта пошли в Польшу с намерением, чтоб, сыскав тамо, поляков и жидов, грабить»⁴⁵.

Суголосно свідчили і козаки Пластунівського куреня Іван Зуб і Демьян Козюленко, які 1769 р. «пошли в Польшу... грабить, гдѣ случится, поляковъ и жидов»⁴⁶.

При допитах російська сторона намагалася з'ясувати 3 головних для них питання, які були виокремлені ще М. Костомаровим.

1. Хто стояв біля витоків «змови»? 2. Чи був дозвіл кошового отамана та старшини на перебування у Польській Україні? 3. З якою метою було здійснено напад на слободу Балту і ким саме?⁴⁷

Пропоновані документи являють собою свідчення гайдамаків від 8 та 9 серпня 1768 р. Всі допитувані були уродженцями Лівобережних полків Гетьманщини та свого часу прийняті (крім С. Якововича) до різних куренів Війська Запорозького. Практично усі гайдамаки були неписьменні. Наводимо перелік допитуваних гайдамак (протоколи свідчень яких публікуються нижче) з показанням місця народження та приналежності до куренів Війська Запорозького.

1) Федір Волошин, містечко Білики Полтавського полку, козак Канівського куреня.

2) Степан Саганак, містечко Олишівка Київського полку, козак Корсунського куреня.

3) Степан Яковович, Гетьманщина, наймит.

4) Іван Байрацький, містечко Березова Лука Гадяцького полку, козак Джерелівського куреня.

5) Нестор Літвінченко, село Перекопівка Лубенського полку, козак Канівського куреня.

6) Хома Сукур, село Богушків (містечко Богушкове) Переяславського полку, козак Щербинівського куреня.

Археографічне опрацювання документів здійснено відповідно до «Методичних рекомендацій по підготовці до видання “Архіву Коша Нової Запорозької Січі”»⁴⁸. Текст подається автентично, стилістику й орфографію збережено, пунктуацію уточнено, виносні літери внесено в рядок і виділено курсивом. Слова під титлами на зразок: мнтрє, мнстрє, мнстря, нншняго не розкривалися. Документи публікуються вперше.

¹ Архив Юго-Западной Росии. Ч. III. Т. III. Киев. 1876. 897 с.

² Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: зб. документів. Київ, 1970. 659 с.; Селянський рух на Україні середина XVIII–перша чверть XIX ст.: зб. документів і матеріалів. Київ, 1978. С. 123–130.

³ Описание бедствия постигшего всю Украину в 1768 г. // Киевская старина. 1882. Т. 1. № 3. С. 520–529; *Костомаров Н.* Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Киевская старина. 1882. Т. 3. № 8. С. 297–321; Колиивщина в песнях // Киевская старина. 1882. Т. 3. № 9. С. 582–589; Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года // Киевская старина. 1882. Т. 3. № 9. С. 523–551; 1882. Т. 4. № 10. С. 89–118; 1883. Т. 6. № 6. С. 317–345; *Антонович В.* Уманский сотник Иван Гонта (1768 г.) // Киевская старина. 1882. Т. 4. № 11. С. 250–276; *його ж:* Несколько данных о судьбе Железняк после его ареста в Умани // Киевская старина. 1882. Т. 4. № 12. С. 564–568; *Смоктий А.* Умань и Софиевка (История г. Умани. Уманская резня. Софиевка) // Киевская старина. 1882. Т. 4. № 12. С. 420–437; *Добротворский Н.* Портрет Гонты // Киевская старина. 1885. Т. 12. № 8. С. 736–740; *Скальковский А.* Несколько документов к истории Гайдамаччины // Киевская старина. 1885. Т. 13. № 10. С. 277–318; *Лобода Ф.* Вирша о сожжении млиевского ктитора Даниила Кушника // Киевская старина. 1886. Т. 14. № 1. С. 202–205; *Рыльский Ф.* Рассказ современника о приключениях случившихся с ним в о время «Колиивщины» // Киевская старина. 1887. Т. 17. № 1. С. 51–64; Савва Чаленко (Из истории гайдамаччины прошлого века) // Киевская старина. 1887. Т. 19. № 11. С. 471–490; А. Л. Псевдо-Железняк // Киевская старина. 1889. Т. 24. № 1. С. 221–222; *Шульгин Я.* Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 г. и ближайших гг. // Киевская старина. 1890. Т. 28. № 2. С. 185–220; 1890. Т. 28. № 3. С. 381–418; 1890. Т. 29. № 4. С. 22–52; 1890. Т. 29. № 5. С. 268–306; 1890. Т. 29. № 6. С. 409–426; 1890. Т. 30. № 7. С. 1–21; 1890. Т. 30. № 8. С. 192–223; *Щербина В.* О происхождении слова «колиивщина» // Киевская старина. 1893. Т. 40. № 2. С. 356–358; *Гр. Моз* Гайдамацкие движения XVIII ст. и монахи киевских монастырей (Из отношений православного южнорусского духовенства к гайдамацким движениям) // Киевская старина. 1893. Т. 41. № 5. С. 228–242; *Щербина В.* Три Шелеста (Из истории Колиивщины) // Киевская старина. 1893. Т. 43. № 11. С. 235–240; *Галант И. В.* К истории уманской резни 1768 г. (Читано в Историко-филологическом обществе при Нежинском институте) // Киевская старина. 1895. Т. 51. № 11. Отд. 1.

С. 209–229; *Левицький М.* За Колиивщины // Киевская старина. 1901. Т. 73. № 6. Отд. 1. С. 460–497; П-ко Вл. Был ли игумен Мелхиседек Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 г.? // Киевская старина. 1905. Т. 88. № 1. Отд. 2. С. 4–7; *його ж:* К истории Колиивщины (Материалы) // Киевская старина. 1905. Т. 88. № 3. Отд. 2. С. 236–242; *його ж:* Грамота Максима Железняка // Киевская старина. 1905. Т. 88. № 3. Отд. 2. С. 243; *його ж:* К вопросу о суде над Мелхиседеком Значко-Яворским // Киевская старина. 1905. Т. 89. № 4. Отд. 2. С. 46–47.

⁴ *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в 1768 году. Одесса, 1845. 234 с.

⁵ [*Вероника Кребс*]. Уманская резня. (Записки Вероники Кребс) / перевод и предисловие И. М. Ревы. Киев, 1879. 36 с.

⁶ *Смолій В. А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // Український історичний журнал. 1993. № 10. С. 22.

⁷ *Клецькова Е. В.* Роль Мельхиседека Значко-Яворского в Колиивщине: религиозный аспект гайдамацкого движения на Украине в XVIII в. // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Серия 2. Вып. 3. 2014. С. 193–194.

⁸ Там само. С. 194.

⁹ «Из ордера Коша от 1 июля 1768 г. видно, что он притворно сомневался в том, будто гайдамаки – запорожские казаки. Головки писал, что в Польшу идут только “бродяги, называя себя запорожскими казаками”». То, что такая позиция старшины была чистейшим лицемерием, обнаруживается очень легко. Отрекаясь от гайдамаков, Кош в тоже время в своем ордере от 1 июля 1768 г. призывал при задержании гайдамаков выяснять, каких они куреней и «с теми куренными, коих они куреней будут называться, присылать при рапортах до Коша» // *Голобуцкий В. А.* Гайдамацкое движение на Запорожье во время «Колиивщины» и крестьянского восстания под предводительством Е. И. Пугачёва // Исторические записки. Вып. 55. 1956. С. 324–325.

¹⁰ *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного (Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.). Київ, 1989. С. 29–36.

¹¹ *Грибовский В. В.* Якуб Рудзевич на службе Крымскому ханству // Средневековые тюрко-татарские государства. Казань. № 9. 2017. С. 72–75.

¹² Там само. С. 74.

¹³ *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину... С. 109.

¹⁴ *Антонович В.* Уманский сотник Иван Гонта... С. 270.

¹⁵ *Гуслистий К.* Коліївщина (історичний нарис). Київ, 1947. С. 28.

¹⁶ *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного... С. 117.

¹⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. ... С. 382.

¹⁸ *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного... С. 117.

¹⁹ *Кушнір О. О.* Гайдамацький рух 1715–1760-х рр.: перебіг та сприйняття сучасниками : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01/Кушнір Олександр Олександрович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. С. 11.

²⁰ Там само. С. 12.

²¹ Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года... 1883. Т. 7. № 9/10. С. 254–255.

- ²² Там само. С. 255.
- ²³ Мліїв – село Городищенського району Черкаської області.
- ²⁴ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 84зв.
- ²⁵ *Широцький К.* Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 році). Київ, 1918. С. 11; Архив Юго-Западной России. Ч. I. Т. II. Киев, 1864. С. 385. Ця сумна подія знайшла відображення і у фольклорі // Лобода Ф. Вирша о сожжении млиевского ктитора... С. 202–205.
- ²⁶ *Смолій В. А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини... С. 24.
- ²⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 88зв.
- ²⁸ Там само. Арк. 30.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. Арк. 17зв.
- ³¹ Там само. Арк. 83.
- ³² [*Вероника Кребс*]. Уманская резня... С. 21.
- ³³ Там само.
- ³⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5522. Арк. 12.
- ³⁵ Там само. Арк. 12–12зв.
- ³⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 85.
- ³⁷ Там само. Арк. 88зв.
- ³⁸ *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину ... Док. № 15. С. 222–223.
- ³⁹ Там само. Док. № 15. С. 223.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5522. Арк. 12зв.
- ⁴² Там само. Спр. 5520. Арк. 23.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного... Док. 3. С. 170.
- ⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5823. Арк. 13–13зв.
- ⁴⁶ Там само. Арк. 16зв., 20.
- ⁴⁷ *Костомаров Н.* Материалы для истории Колювщины... С. 320.
- ⁴⁸ *Гіцова Л.* Методичні рекомендації по підготовці до видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі». Київ, 1992. С. 12–20.

№ 1

1768 р., серпня 8. – Свідчення гайдамаки Федора Волошина

1768 году августа 8 дня, по силѣ присланного в Кіевскую губернскую канцелярию изъ Гедрѣственной коллегіи иностранных дел от 24 июля сего году указа, поиманной въ Полскои Украинѣ гайдамак въ онои Кіевскои губернской канцелярії въ присутствіи допрашиванѣ и показалѣ.

Федоромъ ево завуть, Леонтьевъ сынъ по прозванію Волошинъ, от роду ему дватцать восемь летъ, родился онъ малороссійского Полтавского полку в местечкѣ Беликах, отецъ ево Леонтій Гречкосеенко былъ козакъ и житель того жъ местечка Беликовъ и назадъ тому летъ с пятнатцать зашел онъ съ бывшими въ Малой Россіи запорожскими казаками, а какъ их звать не знаетъ,

в Запорожскую Сѣчь и принять в Каневской курень в казаки и находился в дачах Воиска Запорожского в урочище, называемомъ Лиманъ, на рыбной ловлѣ, гдѣ и Волошиномъ ево стали называть.

А въ Петровъ постъ сего 1768 году, послышавъ онъ, Волошинъ, что, якобы по указу повеленю въ Польшу итти запорожскимъ казакамъ для защищенія отъ поляковъ находящихся тамъ благочестивыхъ монастырей и церкви, согласился онъ Волошинъ съ бывшими съ нимъ двумя запорожскими казаками, а какъ ихъ звать и прозваніи не знаетъ же, безъ вѣдома кошевого атамана и воисковой старшины* пошли въ Польшу и пришедъ въ Мотренинской монастырь явились бывшему тамъ того же Воиска Запорожского казаку Маѣмю Железняку, которого бывшіе при немъ полскіе и запорожскіе казаки называли полковникомъ. И велелъ имъ онои Железнякъ быть с протчими, находившимися при немъ казаками, и послѣ приходу туда ево, Волошина, на третей день // онои Железнякъ съ казаками, у коихъ были лошади, поехалъ в полскіе местечки Смелое, в Корсунъ, в Лысянку и в Богуславье, а оттуда въ полской городъ Умань, а онъ, Волошинъ, съ протчими полскими и запорожскими казаками, у коихъ лошадей не было, а сколько ихъ пеших** было не знаетъ, шли вслѣдъ за онымъ Железнякомъ до Умани, и по приходѣ туда на другой день онои городъ Умань помянутой Железнякъ съ козаками приступомъ взял, и бывшихъ въ ономъ городѣ Умани поляковъ и жидовъ побили и перекололи, причѣмъ ево, Волошина, одинъ съ нихъ лежа раненой просилъ, чтобъ ево дострелилъ, и за то далъ ему имѣвшееся у него в пазухѣ мешокъ съ денгами, которого онъ и дострелилъ и мешокъ з денгами у него взял и, не считая оныхъ денегъ, бросилъ в кучу, куда и протчіе разграбленные тамъ казаками пожитки и денги сносили въ одно мѣсто, токмо ему, Волошину, при роздѣлѣ изъ техъ денегъ и пожитковъ ничего не дано, а забрали все то протчіе бывшіе тамъ запорожскіе и полскіе казаки, а болше никого онъ, Волошинъ, изъ поляковъ и жидовъ не убил. Изъ жидовъ же и поляковъ изъ мужеска полу несколько человекъ малолетныхъ, да изъ женска полу молодыхъ девокъ и женокъ, кои пожелали принять веру греческого исповѣданія, техъ приказалъ онои Железнякъ крестить, и оставилъ живыхъ, а сколько крещено и оставлено живыхъ онъ, Волошинъ, не знаетъ.

По раззореніи же одного города Умани и по истребленіи бывшихъ въ ономъ поляковъ и жидовъ вышелъ онои Железнякъ со всеми казаками отъ города в полѣ верстъ за четыре и тамъ стояли три недели, в татарскую же // слободу Балту посылалъ онои Железнякъ полского казака Семена Шилу, назвавъ ево сотникомъ, и с нимъ, Шиломъ, отправлено было полскихъ смелянскихъ, богуславскихъ и протчихъ казаковъ немалое число, а сколько имянно онъ, Волошинъ, не знаетъ, а какъ изъ Балты отъ одного сотника Шила присланъ былъ къ Железняку нарочной с писмомъ, требуя присылки къ нему, Шилѣ, на помочъ козаковъ, то онои Железнякъ послалъ къ нему, Шилѣ, отъ себя нарочного запорожского казака Фому Дурного съ писмомъ, чтобъ онои Шило со всеми бывшими при немъ казаками следовалъ къ нему, Железняку, обратно; после чего оттуда в скоромъ времени помянутой сотникъ Шило съ козаками и посыланной отъ Железняка запорожской казакъ Фома Дурной къ нему, Железняку, подъ Умань и возвра-

* безъ вѣдома кошевого атамана и воисковой старшины *вставка на лѣвому березі.*

** Слово правлено

тилис, гдѣ прибывшими карабинерами и доньскими казаками онъ, Железнякъ, съ бывшими с нимъ казаками, в томъ числѣ и онъ, Волошинъ, взяты под караул и присланы в Кієвъ.

А по чьему заговору собирались въ Полше запорожскіе и полскіе казаки, и съ какими намеренієм и кѣмъ имянно учинено нападеніе на татарскую слободу Балту не знаетъ. Грамотѣ не умеетъ и в сѣмъ допросѣ показал онъ, Волошинъ, сущую правду.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 30–31. Оригінал.

№ 2

1768 р., серпня 8. – Свідчення гайдамаки Степана Саганака

1768 году августа 8 дня, по силѣ присланного в Кієв[ск]ую* губернскую канцелярію из Гедрственной коллегіи иностранных дѣл от 24 июля сего году указа, поиманной в Полской Украинѣ гайдамакъ въ оной Кієвской губернской канцеляріи въ присутствіи допрашиванъ и показалъ.

Степаномъ ево зовуть, Ивановъ сынъ по прозванію Саганакъ, от роду ему дватцат два года, родился онъ малороссійского Кієвского полку в местечкѣ Олишевкѣ, отецъ ево былъ тамошней житель Иванъ Маляръ, а какова звания онъ, Степанъ, не знаетъ. И назадъ тому лѣтъ з дѣсять обще съ двумя братьями своими изъ оногo мѣстечка Олишевки пошли в Кієвъ с темъ намереніємъ, чтобъ итти в Сѣчь Запорожскую, и какъ были в Мижигорскомъ мнстре, то з бывшими тогда въ ономъ запорожскими** казаками, по согласію ихъ приехали в Сѣчь, гдѣ записанъ онъ въ Корсунской курень в козаки и названъ Саганакомъ. И назадъ тому лѣтъ шесть по дозволению куренного атамана Прокопа пошелъ в дачи Воиска Запорожского въ урочище для рыбной ловли Лиманъ, гдѣ и находился до весны.

Нншняго лѣта в Петровъ постъ, онъ Саган[акъ] съ бывшими тамо семью члвками запорожски[ми] казаками, а какъ ихъ звать и прозваней не знаетъ, прослышали, что в Полше в Матренинскомъ монастыре збираются запорожскіе козаки для охранения от поляковъ того мнстра, и согласясь, безъ вѣдома кошевога атамана и старшины***, пошли все обще въ оной манастыръ и какъ пришли, то явились у бывшего тогда в томъ мнстре // с козаками, называемога Воиска Запорожского полковника Железняка, которой обявя имъ, что, якобы, онъ имѣетъ указъ о защищеніи тамошнихъ мнстреи і церквей от поляковъ и жидовъ, и по приглашенію ево пристал онъ къ протчимъ, находящимся при немъ запорожскимъ и полскимъ казакамъ, а сколько ж оныхъ числомъ было не знаетъ, с которыми пошедъ были въ полскихъ городахъ Черкаскомъ, Смеломъ, Корсунѣ и Бугуславлѣ, и какъ въ оныхъ поляковъ и жидовъ не застали, то пошли въ полской же городъ Умань, гдѣ жидовъ и поляковъ, сколько ихъ случилось, перерезали и пожитки ихъ и денги разграбили и по разделу досталось ему Саганаку сто пятьдесятъ рублевъ. А послѣ того въскорѣ взяты донскими казаками под караулъ, которые у него и оныя денги отобрали и присланъ онъ съ протчими в Кієвъ.

* Тут і далі текст пошкоджено

** Слово правлено.

*** безъ вѣдома кошевога атамана и старшины *вставка на лівому полі.*

В слободѣ ж Балте онъ, Саганакъ, не былъ, а кого посылалъ означенной Желѣзнякъ не знаетъ, и по чьему заговору собиралис в Полше запорожскіе и полскіе казаки, и с какимъ намерениемъ, и кемъ имянно учинено нападение на татарскую слободу Балту не знает. Грамотѣ онъ, Саганакъ, не умѣеть и въ семь допросѣ показалъ онъ сущую правду.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 17–17зв. Оригінал.

№ 3

1768 р., серпня 8. – Свідчення гайдамаки Степана Якововича

1768 году августа 8 дня, по силѣ присланного въ Киевскую губернскую канцелярію изъ Государственной коллегіи иностранных дѣлъ отъ 24 іюля сего году указа, пойманной въ Полской Украинѣ гайдамакъ въ присутствіи въ оной Киевской губернской канцеляріи допрашиванъ и показалъ.

Степаномъ ево зовутъ, Яковлевъ сынъ Якововичъ, отъ роду ему тритцать два года, родился онъ въ Малой Россіи, а въ которомъ городе, селѣ или деревнѣ не знаетъ, потому что отцомъ ево въ малолѣтствѣ заведенъ былъ въ Полшу въ село Ковалевку, где оной отецъ ево умре, а онъ, оставшись послѣ отца своего, находился в Полше въ разныхъ местахъ по найму въ работникахъ.

И назадъ тому недельъ семь какъ приехали въ состоящее въ полскомъ Белоцерковскомъ староствѣ село Попружню запорожскіе казаки до дватцати человекъ и объявили ему, что они посланы по указу для защищения отъ поляков, состоящихъ в Полше благочестивыхъ монастырей и церквей, то и онъ, Якововичъ, опасаясь, чтобъ ево не взяли полскіе конфидераты въ собираемое ими войско присталъ къ онымъ запорожскимъ казакамъ и, приехавъ съ оными казаками въ полское ж мѣстечко Ставище, поляковъ и жидовъ тамъ никого не застали, а нашли толко одну брюхатую жидовку съ двумя малолетными дѣтьми, которую жидовку и детей бывшей при оныхъ казакахъ атаманъ Павелъ Таранъ приказалъ тамошнему священнику окреститъ в христіанскую веру и окрещены и оставлены въ живыхъ.

А после того приехали они въ мѣстечко Лукашевку, токмо и тамъ никого изъ поляковъ и жидовъ не застали, куда приехавъ Войска Донского полковникъ, а какъ ево зватъ и прозванія не знаетъ, съ командою, какъ ево, Якововича, такъ и протчихъ бывшихъ при томъ запорожскихъ казаковъ забралъ подъ карауль и отвелъ къ полскому городу Умани, а оттуда присланъ онъ съ протчими в Кіевъ.

А грабительства и убивства нигде онъ, Якововичъ, не чинилъ и къ татарской слободѣ Балтѣ, онъ, Якововичъ, никемъ не посланъ и тамъ не былъ, и в семь допросѣ показалъ онъ сущую правду. А грамотѣ не умѣеть, а по чьему заговору собиралис въ Полше запорожскіе и полскіе казаки, и с какимъ намерениемъ, и кемъ имянно учинено нападение на татарскую слободу Балту не знаетъ.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 23. Оригінал.

№ 4

1768 р., серпня 9. – Свідчення гайдамаки Івана Байрацького

1768 году августа 9 дня, по силѣ присланного въ Киевскую губернскую канцелярію изъ Государственной коллегіи иностранных дѣлъ отъ 24 іюля

сего году указа, поиманной в Полской Украинѣ гайдамакъ въ оной Киевской губернской канцеляріи въ присутствіи допрашиванъ и показал.

Иваномъ ево зовуть, Трофимовъ сынъ по прозванію Баирацкіи, отъ роду ему дватцать три года, родился онъ малороссійского Гадяцкого полку въ местечке Березовой Луке, отецъ ево былъ в казацкой службѣ, а по смерти оного отца ево и матери, пошелъ онъ, Байрацкой, въ Запорожскую Сечь, а сколько тому лѣтъ не упомнить, и тамо въ Жерелевской курень записался в казаки и тому третей год пошед онъ, Байрацкой, запорожской дачи въ урочище называемое Лиманъ для рыболовного промыслу пробылъ тамъ сего 1768 года до весны и за неделю до Троицына дни отъ бывших при Лимане полских чернѣцовъ и обывателей для покупки рыбы услышелъ онъ, Байрацкой, что полского Матренинского монастыря игумень, а имени ево не объявляли, якобы исходатайствовал указъ, чтобъ запорожцам не допустит поляков к разоренію состоящих в Полшѣ благочестивых монастырей и церквей, и что запорожской полковникъ Маѣимъ Железнякъ при оном Матренинском монастыре собираетъ охочих запорожских и полских казаков. Почему и онъ, Байрацкой, согласясь з бывшими при томъ же урочище Лимане товарищи своими запорожскими казаками Макарком Чернымъ, Иваном Ляхом, Фомою Сукуром и протчими всего шестью человеки, коихъ всехъ по именам и по прозваніямъ не знаетъ, безъ вѣдома кошевого атамана и войсковой старшины пошли в Полшу и перешли границу въ урочище называемом Красной Куть и, пришед къ Матренинскому монастырю, явились стоящему в тамошнем лесу табуромъ означенному Маѣиму Железняку и по желанію их приняты они къ темъ собравшимся казакам, которых // было тогда изъ запорожских и полских казаков человекъ до пятисотъ. И слышали они отъ него, Железняка, и от протчих казаковъ, что, якобы подлинно у них такое указъ есть, чтобъ поляков и жидов изъ Украины выгнать вонъ за то, что изъ них, поляков, в селѣ Млѣевѣ церковному ктитору Даниле, а прозванія ево не сказывано, за недопущеніе поляков къ разоренію церкви оныя поляки голову отъсекли и къ столбу гвоздми прибили, а тело ево сожгли и другіе благочестивым монастырям и церквам разореніи причинили. А испод Матренинского монастыря пошелъ оной Железнякъ со всеми казаками на полскіе места Черкасы, Смелое, Корсунь, Богуславль, а оттуда до города Умани, и, будучи во всех оных местах, никакова грабительства и смертнаго убивства не учинили и поляков и жидов не видали, а было извѣстно, что они, посылав про техъ собравшихся казаков, до того еще по разным местам разбежались.

А по прибытіи къ Умани бывшей в тамошнем лесу уманской сотникъ, прозываемой Гонта, с казаками человекъ до пятисотъ являсь оному Железняку сказывал, что, якобы онъ изъ Умани отъ поляков высланъ вонъ за то, что онъ не похотѣл приставаъ въ согласіе к полским конфедератам, и чинитъ противъ россійских войскъ. И присталъ оной Гонта къ нему, Железняку, і обще съ ним, Железняком, и с казаками пошли пешіе вооруженною рукою для грабительства оного города Умани, а онъ, Байрацкой, в то время оставленъ былъ з другими казаками человекъ до ста въ разстояніи отъ Умани на версту на тамошних подворках или загородних дворах для пастбы казацких лошадей и при обозѣ казаком и, какъ в том городе грабительство и смертное убивство чинено было, онъ, Иванъ, не видал. А по разграбленіи того города видель онъ, Байрацкой, что привезено было въ оной обозъ четырнатцать пушекъ

чугунных и две называемые граковницы* чугунные ж и несколько мелкого ружья, такожъ разного летняго и зимняго** платяя (!), посуды, суконь и прочих купеческих товаров и вещей немалое число, а сколько и каких имянно не упомнит, да денегъ медныхъ возъ. Кои пожитки и деньги разделены по сотням, коихъ было шеснатцат, а в каждой сотнѣ было казаковъ по сту, а в иной и болѣе, а сотниками те пожитки и деньги розделены по казакам, причемъ и ему Байрацкому досталось денегъ десятъ рублевъ // да шесть аршинъ зеленого*** сукна, а золотые и серебряные деньги и прочие знатные вещи, слышалъ онъ, что забраны онымъ Железнякомъ и сотниками, а сколько не знаетъ, некоторые жъ казаки между себя говорили, что было^{4*} серебряныхъ денегъ до тысячи шестисотъ рублевъ.

После жъ того разорения онъ, Байрацкой, въ Уманѣ, хотя и былъ, толко грабительства и смертного убивства не учинил и в ту бытность ево въ Уманѣ видель поколотых и побитых до смерти поляков и жидов мужеска и женска полу человекъ до тысячи, молодые жъ полские и жидовские жены и дети обоего пола, иные по ихъ желанию, а другия отъ страху, крещены в православную веру бывшими въ ономъ городе Умани благочестивыми попами, а восприемниками были ис того войска казаки, кто пожелал, и затемъ они оставлены въ живыхъ. При чемъ взяты въ Уманѣ питья, яко-то: хлѣбное вино, мед, пиво и виноградное вино все казаки пили и гуляли допьяна; послѣ чего, постоявъ под Уманью недели с три, приехавшими туда жъ донскими казаками и карабинерами какъ оной Железнякъ, такъ и все ево казаки въ томъ числѣ и онъ, Байрацкой, взяты под караулъ и привезены въ Киевъ, причемъ и объявленные данные ему денги и сукно теми донскими казаками и карабинерами отобраны.

А въ татарской слободѣ Балтѣ онъ, Байрацкой, не былъ, а толко слышалъ, что оной Железнякъ ис техъ своихъ казаковъ посылалъ въ оную слободу Балту казацкой полской команды двухъ сотниковъ с казаками и съ четырьмя пушками для истребления скрывающихся тамо поляков, которы-де^{5*} ими сотниками и казаками разбиты и переколоты до смерти.

По чьему жъ заговору собрались въ Полшѣ оные запорожские и полские казаки, и на ту слободу Балту нападение учинено не знает, а слышалъ что нѣкоторые жъ казаки под Уманью сказывали другъ другу, яко оной Железнякъ въ Матренинскомъ монастырѣ и зимовал, а для // такового собрания казаковъ или для чего другаго о томъ онъ, Байрацкой, не слышалъ. Грамоте не умѣет и въ семъ допросѣ показалъ онъ, Байрацкой, сущую правду и ничего не утаилъ.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 84–85зв. Оригінал.

№ 5

1768 р., серпня 9. – Свідчення гайдамаки Нестора Літвініченка

1768 году августа 9 дня, по силѣ присланного въ Киевскую губернскую канцелярию ізъ Гедрѣственной коллегии иностранныхъ дѣлъ отъ 24 июля

* гаковницы.

** и зимняго написано надъ рядкомъ.

*** Написано замість витертого.

^{4*} Слово правлено.

^{5*} Так у тексті.

сего году указа, поиманной въ Полской Украинѣ гайдамакъ въ оной Киевской губернской канцеляріи в присутствіи допрашиванъ и показалъ.

Нестеромъ ево зовуть, Ивановъ сынъ по прозванію Литвинченко, от роду ему трицать лѣтъ, родился онъ малороссійского Лубенского полку в селѣ Перекоповкѣ, отецъ ево находился в казацкой службѣ, и тому лѣтъ с восемь зашелъ онъ, Литвинченко, в Запорожскую Сечь, и по желанію ево записанъ в Каневской курень в казаки, а въ Великой постъ сего году отлучился онъ изъ Сечи вѣдомства Запорожского въ село Самару, а оттуда шелъ вѣдомства Запорожского *ж* в урочище называемое Лиманъ для ловли рыбы, и, не доходя оного Лиману, стретившіяся на пути полского местечка Лысенки жители сказывали ему и другому бывшему с нимъ товарищу запорожскому казаку Дмитрию Швидкому, что при полскомъ Матренинскомъ монастырѣ, якобы по указу запорожской казакъ Железнякъ, которого называли тамъ полковникомъ, и того монастыря игумень // собирають охочихъ запорожскихъ и полскихъ казаковъ для недопущения поляковъ к разоренію тамошнихъ благочестивыхъ монастырей и церквей.

Почему онъ с товарищемъ пошелъ в Польшу о Троицыне дни сего *ж* году безъ вѣдома кошевого атамана і воисковой старшины и нашедъ в Польше оного Железняка съ собранными казаками в полском селѣ Константиновѣ к нему, Железняку, явились и по желанію ихъ приняты к тѣмъ казакамъ и от бывшего при немъ, Железняке, за есаула запорожского казака прозываемого Бурки слышелъ, что оного Матренинского монастыря игумень, а имяни ево не объявлялъ, исходатайствовалъ указъ, чтобъ оному Железняку собрать казаковъ і не допустить поляковъ к разоренію того Матренинского и протчихъ тамошнихъ благочестивыхъ монастырей и церквей. А из оного села Константина оной Железнякъ повелъ тѣхъ казаковъ на полские места Корсунъ, Богуславль и Соколовку и, слѣдую, никакова в оныхъ местахъ грабительства и смертнаго убивства не учинили и поляковъ не видали. А какъ прибыли под городъ Умань, то уманской сотникъ, прозываемой Гонта с четырьюстами казаками, вышедъ изъ Уманского лесу пристал к нему *ж* Железняку, и объявлялъ, яко // онъ, сотникъ, от уманскихъ поляковъ высланъ для того, что россійскимъ воискама противитя не хочеть и не пристаеъ в согласіе к полскимъ к[он]фидератамаъ, и что при томъ онъ, Гонта, согласился съ онымъ Железнякомъ для раззорения того города Умани и пошелъ съ своими казаками впередъ, а по немъ шли и оного Железняка казаки, и напавъ обще на оной городъ Умань разграбили і поляковъ и жидовъ покололи, при чемъ и онъ, Литвинченко, былъ и получилъ было себе в добычь одну лошадь серую, которая отобрана у него онымъ Железнякомъ, і будучи тамъ виделъ, что убивство тѣмъ полякамъ і жидамъ чинили и уманские мужики дубемъ.

Разграбленное жъ разное імение и денги по собраніи было при ономъ Железняке і ево старшине, а сколько днгъ* і какое имянно імение было, онъ обстоятельно показать не можетъ, потому что вскорѣ по разграбленіи Умани посыланъ былъ в состоящее неподалеку от Умани полское село Соколовку с тамошнимъ соколовским жителемъ для починки ружей, а из пограбленного въ Умани іменія и денегъ дано ему, Нестеру, денегъ толко одинъ рубль пятдесят копеекъ и суконные василковые штаны. А какъ прибылъ онъ в то село

* Написано над рядком.

Соколовку, то, наехавшею туда карабинерною командою, *взят* подь карауль и привезенъ подь Умань, откуда // по взятъе оногo Железняка с протчими казаками привезены в Киевъ, и при томъ взятъе, какъ оныѣ данныѣ ему денги и суконныѣ штаны, такъ и собственныхъ ево, Нестера, денег три рубли пятдесять копеекъ, кои были въ возу незнаемо кемъ забраны.

Будучи жъ в Уманѣ и нигдѣ* в Полше смертногo убивства онъ не учинилъ и в татарской слободѣ Балтѣ не былъ, а толко слышеть, что от Железняка былъ в той слободѣ Балтѣ запорожской казак Фома Дурный, который нынѣ находится въ Киевѣ, а зачѣмъ тамо оной Дурный был, то *ж* по чьему заговору собрались в Полше объявленныѣ запорожскіѣ и полскіѣ казаки, и с какимъ намереніемъ учинено нападение на оную слободу Балту не знаетъ. Грамотѣ не умеет и в семъ допросѣ показаль онъ сущую правду і ничего не утайль.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 82–83 зв. Оригінал.

№ 6

1768 р., септѣя 9. – Свѣдѣннѣ гайдамаки Хоми Сукура

1768 году августа 9 дня, по силѣ присланногo въ Киевскую губернскую канцелярію изъ Гедрѣственной коллегіи иностранныхъ дѣль отъ 24 іюля сего году указа, пойманной въ Полскои Украинѣ гайдамакъ въ оной Киевской губернской канцеляріи въ присутствіи допрашиванъ и показаль.

Фомою ево зовуть, Степановъ сынъ по прозванію Сукуръ, отъ роду ему сорокъ лѣтъ, родился онъ малороссійскогo Переясловскогo полку в селѣ Богушковѣ, отецъ ево Степанъ Сукуръ былъ того села житель и назадъ тому лѣтъ сѣмъ присталь онъ, Сукуръ, к бывшему въ ономъ селѣ Богушковѣ для продажи вялой рыбы Воиска Запорожскагo Донскогo куреня Ивану Слѣсу и с онымъ заехалъ въ Запорожскую Сечь, гдѣ въ Щербиновскои курень записанъ онъ въ казаки и находился въ дачахъ запорожскихъ въ разныхъ мѣстахъ для ловли рыбы.

А в нынѣшнемъ 768-м году о Троицынѣ дни услышеть онъ, Сукуръ, отъ приезжающихъ изъ Полши людей, что, якобы по указу собираются въ Полше при Матренинскомъ монастырѣ запорожскіѣ и полскіѣ казаки для охранения отъ поляковъ, делающихъ благочестивымъ монастырямъ раззорение, и согласясь онъ, Сукуръ, съ запорожскими казаками шестью человеки, а какъ ихъ зовут и прозываютъ не знаетъ, безъ ведома кошевогo атамана и воисковои старшины пошли въ Полшу и незнаемо въ какомъ имянно мѣсте прошедъ границу прибыли до означенногo Мотренинскогo монастыря и явились находящемуся тамъ съ запорожскими и польскими казаками, называемому ими полковнику Железняку, которой имъ объявилъ, что, якобы онъ имѣеть указъ о искорененій** поляковъ, причиняемыхъ раззорение благочестивым // монастырямъ и противящихся россійскимъ воискамаъ, и дозволилъ быть имъ при немъ.

Потомъ чрезъ два дни оной Железнякъ со всеми при немъ бывшими запорожскими и полскими казаками, коихъ находилось при немъ болѣе тысячи человекъ, пошли къ полскому городу Умани и шли чрезъ разные польскіѣ мѣста, и будучи в пути нигдѣ никакова полякамъ и жидамъ убивства

* Написано над рядком.

** Так у тексті.

и грабительства не учинили, для того что нигдѣ оныхъ не видали. А какъ означенной Железнякъ с козаками прибылъ подъ полскою город Умань, то оной городъ былъ запертъ, в коемъ городе находились поляки и жидаы, і из того города Умани поляки по техъ запорожцахъ и полскихъ казакахъ изъ пушекъ стреляли і из нихъ двухъ члвкъ, одного запорожского, а другого польского казаковъ, убили. Послѣ чего въ тотъ городъ силою ворвавшись, бывших тамо поляковъ и жидовъ побили, а онъ, Сукуръ, с протчими, кои были пешие въ оной городъ Умань пришли на другой день, и тамъ виделъ поляковъ и жидовъ побитыхъ человекъ до четырехъсотъ, где тогда и оной Железнякъ чрезъ два дни находился і ис пограбленныхъ пожитковъ досталось ему, Сукуру, по разделу кирея суконная синяя, кафтанъ суконной же да каламенки пестрой одна штучка, изъ которой онъ сшил себѣ штаны, кои и ннѣ на немъ. А потомъ означенной Железнякъ съ козаками изъ Умани вышелъ і находился от того города въ дву верстахъ въ полѣ болѣе дву недель, а какъ наехали на нихъ Воиска Донского казаки и карабинеры, то означенной Железнякъ съ козаками въ томъ числѣ и онъ, Сукуръ, взяты под караулъ и присланы въ Киевъ и при томъ взяты отобраны от него донскими казаками означенные кирея // і кафтанъ.

И будучи в Уманѣ и нигдѣ въ Полше смертного убивства онъ не учинилъ, такожъ и въ татарской слободѣ Балтѣ не былъ, и по чьему заговору оное собрание въ Полше и въ татарскую слободу Балту нападение учинено не знаетъ, грамотѣ не умѣеть и въ семъ допросе показаль онъ, Сукуръ, сущую правду и ничего не утаилъ.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 88–88зв. Оригінал.

A brief overview of the historiography of the Koliyivshchyna was made, the issue of the participation of the Haydamaks in the siege of Uman, the number of victims according to testimonies of eyewitness and arrested Haydamaks was highlighted. Specifies the forced conversion of Jews into Orthodoxy. For the first time, the records of the confessions of the six Haydamaks, who witnessed the consequences of the Uman massacre in 1768, were published.

Key words: testimonies; interrogation protocol; Haydamaks; the Haydamak's movement; M. Zaliznyak; I. Gonta; Koliyivshchyna; Uman massacre; Uman.

УДК УДК 94(477):355.257.7(=161.2)(438)|«1923»

І. В. СРІБНЯК*

**СТАНОВИЩЕ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ ГРУПИ
ІНТЕРНОВАНИХ АРМІЇ УНР У ТАБОРАХ КАЛІШ
ТА ЩИПОРНО (ПОЛЬЩА) НАВЕСНІ 1923 РОКУ
(за архівними документами)**

Цією публікацією до наукового обігу вводяться маловідомі архівні документи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, та містять важливу фактологічну інформацію про обставини перебування інтернованих вояків-українців на території Польщі – у таборах Каліш та Щипорно навесні 1923 р. Джерельний потенціал цих документів дає можливість відтворити особливості побуту та життя інтернованих вояків-українців на завершальному етапі існування таборів, їх психологічний та моральний стан, доповнити наші уявлення про умови існування та таборове повсякдення старшин, козаків та членів їхніх родин, а також простежити динаміку скорочення їх чисельності**.

Ключові слова: інтерновані вояки-українці; табір; армія УНР; Каліш; Щипорно; Польща.

У період Української революції 1917–1921 рр. заходами національних урядів було відновлено процес творення національної армії, який був надовго перерваний через поглинення імперською Росією територій Війська Запорізького у XVIII ст. Найвищого рівня інтенсивності процес формування збройних сил України досяг із приходом до влади Директорії УНР, коли заходами головного отамана Військ УНР Симона Петлюри нечисленні українські частини і з'єднання утворили дійсно народну регулярну армію, яка у 1919–1920 рр. провадила майже безперервні бої з білою і червоною Росією.

Народний характер армії УНР засвідчило вже те, що головними діючими особами в процесі її творення були, за визначенням генерала В. Сальського, «переважно український інтелігент в формі прапорщика, щонайбільше штабс-капітана; й український селянин в формі козака, підстаршини. Бракувало їм спеціальних знань і досвіду, що потрібні

* Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

** Статтю підготовлено за сприяння Студіуму Східної Європи (Studium Europu Wschodniej) Варшавського університету, з ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі.

для організації війська, але [...] у них було глибоке національне почуття, запал і безмежна ініціатива. Це все було головним фактором, двигуном у процесі творення армії»¹.

Виборюючи українську державність, армія УНР здійснила у 1919 р. кілька значних військових операцій (похід на Київ і Одесу), проте внаслідок несприятливих обставин вже на початку грудня того ж року була змушена ліквідувати регулярний фронт, вдавшись до партизанських методів боротьби з денікінцями та більшовиками. Знесилена у боях, гостро відчуваючи брак зброї, армія УНР вирушила у свій І-й Зимовий похід, що зберегло українське військо від деморалізації. Цей героїчний рейд, і разом з тим започаткування зусиллями С. Петлюри процесу формування нових частин та з'єднань армії на теренах Польщі, додали сил виснаженому боями українському вояцтву та зміцнили його віру в перемогу Української Народної Республіки².

Армія УНР доклала великих зусиль для боротьби з більшовизмом під час спільного визвольного походу об'єднаних польсько-українських військ, які після укладення політичної та військової конвенцій між УНР і Польщею у квітні 1920 р. звільнили Правобережну Україну та Київ від більшовицької присутності. Але прорив 1-ою Кінною армією М. Будьонного фронту в травні 1920 р. призвів до кардинальної зміни ситуації, спонукавши армію союзників до відступу. Збройна фаза боротьби між Військом Польським і більшовиками завершилась після тяжкої поразки останніх під Варшавою та підписання між Польщею і червоною Росією прелімінарної мирної угоди* (жовтень 1920 р.).

У цій ситуації армія УНР самостійно провадила бойові операції проти більшовицьких військ, але у листопаді 1920 р. під тиском останніх українські війська були змушені перетнути польсько-український державний кордон, після чого опинилися на становищі інтернованих у таборах Польщі. За домовленістю з польською владою підрозділи Армії УНР мали зберегти притаманну їм структуру та підлягали владі своїх командирів і начальників. Державний Центр УНР, який перебував у Тарнові (Польща), сподівався продовжити збройну боротьбу за державну незалежність України, відтак збереження апаратів штабів та взагалі особового складу інтернованої армії набувало першорядного значення у справі звільнення України від більшовизму.

Найбільша кількість інтернованих вояків армії УНР була сконцентрована у таборі у м. Каліш (Kalisz). Спеціально дослідженню історії

* Прелімінарна мирна угода (договір) (від *фр.* *préliminaire* – прелімінарії, попередні переговори, від *лат.* *prae* – перед, попереду та *лат.* *limen* (*liminis*) – початок) – попередня угода між воюючими сторонами, в якій фіксуються основні положення майбутнього мирного договору. Ним передбачаються умови припинення стану війни, можливі територіальні зміни та зміни кордонів, порядок обміну військовополоненими, відшкодування збитків тощо.

цього табору був присвячений науково-популярний нарис О. Колянчука³, в якому автор побіжно зупинився на деяких аспектах культурно-освітньої та видавничої діяльності вояків-українців у Каліші, пунктирно окреслив роботу більшості творчих і громадських осередків українського вояцтва у ньому як під час інтернування, так і після створення тут Української станиці. На жаль, при цьому О. Колянчук тільки мінімально використав архівні матеріали, що великою мірою збіднило джерельну основу його розвідки.

У другій половині 1990-х років обставини перебування у таборах Польщі інтернованих вояків-українців (1921–1924) вивчалися кількома польськими та українськими дослідниками (зокрема, З. Карпусем, О. Вішкою, О. Колянчуком, М. Павленком), зусиллями яких з цієї проблематики було підготовлено кілька монографічних досліджень⁴. Всі вони містили стислу інформацію про різні аспекти таборового повсякдення українського вояцтва у таборі Каліш, однак це причинилося до суттєвого збільшення історичних знань з проблематики перебування інтернованої армії УНР у Польщі.

Дослідження специфіки функціонування таборів інтернованих у Польщі продовжується й сьогодні, свідченням чого стала публікація низки статей про Каліш і Щипіорно, підготовлених завдяки широкому залученню архівних документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України)⁵. Варто особливо відзначити, що у згадуваному архіві зберігається найбільший (у порівнянні з іншими архівосховищами європейських країн) корпус документів, що стосуються обставин перебування у Польщі інтернованої армії УНР. Відтак, видається доцільним і необхідним активізувати дослідницьку роботу, спрямовану на виявлення, опрацювання та публікацію документів ЦДАВО України з метою подальшого джерельно-фактологічного забезпечення досліджень із зазначеної тематики, чим власне і зумовлена публікація цієї статті.

Після завершення фази збройної боротьби з більшовицькою Росією (21 листопада 1920 р.) армія УНР була інтернована в Польщі – причому місцем її перебування стали 6 таборів (Александрів Куявський, Пйотрків Трибунальський, Пикуличі, Ланцут, Вадовиці та Каліш), що мали відповідну інфраструктуру для розміщення українського вояцтва. У таборі № 10 Каліш було скупчено особовий склад 2-ої Волинської і 3-ої Залізної стрілецьких дивізій армії УНР. Станом на 20 січня 1921 р. у цьому таборі перебувало 3099 старшин і козаків⁶. Зберігаючи свою структуру та штаби, згадані дивізії були зведені в одну групу інтернованих Військ УНР, командувачем якої було призначено начальника 3-ої дивізії генштабу генерал-хорунжого О. Удовиченка⁷.

У зв'язку з ліквідацією табору в Александрові інтерновані там частини армії УНР були наприкінці осені 1921 р. переведені до табору Щипіор-

но (Szczyrbiorno), який розташовувався неподалік (на відстані близько 4 км) від Каліша. Тут були розміщені 1-ша Запорізька, 4-та Київська, 5-та Херсонська стрілецькі дивізії та деякі інші підрозділи, а на початку грудня того ж року до них додалася ще й 6-та Січова стрілецька дивізія. Її командувач генерал-хорунжий Марко Безручко був призначений начальником групи інтернованих у Щипіорно. З огляду на територіальну близькість двох таборів, українські вояки у Щипіорно і Каліші невдовзі були об'єднані в єдину – «Калішську» групу інтернованих Військ УНР⁸.

Як у Каліші, так і в Щипіорно чільна увага приділялася зміцненню національної свідомості інтернованих, для чого в таборах діяли курси українознавства, бібліотеки, театри, хори; видавалися часописи⁹. Важливим досягненням стала ліквідація неписьменності серед козацтва, організація видання перекладної літератури та оригінальних праць вояків. У таборах регулярно проводилося відзначення пам'ятних дат та національно-державних свят. Досить наповненим було й культурно-мистецьке життя таборів, оскільки у своїй більшості вояки завжди прагнули прикрасити чимось таборове життя, намагаючись з вигодою використати вільний час. Відтак обдаровані відповідним хистом вояки могли відвідувати студію малярства, школу національних танців, освітні гуртки або брати участь у спортивних змаганнях.

Інтерновані охоче відвідувати вистави таборового театру та концерти хороших колективів, які мали важливе значення для піднесення морального духу вояків-українців, задовольняючи їхні ностальгічні почуття за власною домівкою та рідним краєм. Дуже важливим було те, що всі без виключення театральні-концертні самодіяльні заходи були національними за змістом і духом та сприяли духовній консолідації інтернованого вояцтва. Найголовнішим у цьому процесі було те, що таборяни знаходили оригінальне вираження своїм мистецьким пошукам, роблячи в такий спосіб свій внесок у скарбницю української та європейської культур.

Але власне «військове» життя дислокованих у Каліші та Щипіорно дивізій поволі завмирало, а їхній особовий склад постійно скорочувався. Навесні 1922 р. Головна Команда Військ УНР санкціонувала введення у дію «Тимчасових правил», які уможлилювали звільнення старшин зі складу армії за їх власним на те бажанням¹⁰. Водночас табори (хоч і тимчасово) залишало все більше робітничих команд, які хоч і зберігали військову ієрархію, фактично виходили з-під впливу таборових та дивізійних структур. Через істотне зменшення своєї кількості дивізії восени 1922 р. фактично перетворилися у кадровані частини з курінною (батальйонною) організацією, які зберігали всі притаманні їм ознаки (штаби, згорнуті апарати підрозділів, старшинські кадри).

Упродовж 1921–1922 рр. таборяни перманентно відчували значні труднощі, пов'язані із недостатнім харчуванням та браком усього найнеобхіднішого (одягу, взуття, засобів гігієни). Особливо складним

був побут інтернованих у зимову пору року – через брак вугілля для опалення бараків та мізерність харчових пайків, а також і через безрадісність вже кількالكітнього проживання в таборових умовах. Через скрутний матеріальний стан інтерновані не мали можливості придбати собі найнеобхідніші речі. Навіть генерали армії УНР не мали належного забезпечення та були змушені інколи харчуватися в борг. Через занепад морального духу вояцтва у таборах набули поширення такі негативні явища, як «азартна гра в карти», через яку програвалися «не тільки великі гроші, але й власні, дорогі та скарбові речі»¹¹.

Тотальна матеріальна скрута та ностальгія за рідною землею змушували частину вояцтва звертати свої погляди на схід – тим більше, що більшовицька Москва робила все, щоб привернути українських вояків на свій бік, чому, зокрема, слугувало оголошення у 1922 р. двох амністій для вояцтва армії УНР. Варто зазначити, що дехто з інтернованих приймав таке, як з'ясувалося пізніше, фатальне для себе рішення та повертався до радянської України, щоб загинути за кілька років у жорнах сталінських репресій.

У свою чергу, польська влада весь час намагалася мінімізувати власні видатки з утримання інтернованого українського вояцтва. Більше того, у зв'язку зі стабілізацією політичної ситуації в Центральній Європі, Варшава все більше переймалася питанням економічної доцільності існування таборів. Наслідком цього міністерство внутрішніх справ Польщі, якому підпорядковувалися табори, ще наприкінці 1922 р. ухвалило рішення про остаточну ліквідацію обох таборів (Калішу та Щипіорно).

Щоправда, невдовзі це рішення було відкликано, аби дати можливість інтернованому українському вояцтву максимально підготуватися до переходу на цивільний стан. Водночас польська влада була готова врахувати потреби тих вояків-українців, які не мали можливості самостійно заробляти собі на життя. Для цього таборян наказом генерал-інспектора військ УНР О. Удовиченка від 22 лютого 1923 р. було поділено на 3 категорії (групи)¹².

До першої з них (3116 осіб) належали всі ті, хто не міг самостійно працювати: інваліди, хворі у шпиталях (зокрема, на сухоти), люди похилого віку (від 60 років, як військові, так і цивільні), а також жінки та діти. До цієї категорії входив старшинський та козацький склад штабів груп, дивізій і бригад армії УНР. Польська влада брала на себе зобов'язання і надалі повністю забезпечувати цю категорію.

До другої групи (1313 осіб) увійшли всі ті, хто працював у таборових установах: пекарнях, кухнях, електростанціях, заснованих польською владою майстернях тощо. Крім того, до неї були зараховані працівники культурно-освітніх організацій: інструктори курсів, учителі шкіл, актори таборових театрів, робітники приватних майстерень. Ця категорія інтернованих на пільгових умовах забезпечувалися поль-

ською владою необхідними для праці інструментами і приміщеннями, а крім того могла розраховувати на обмежену матеріальну допомогу, але харчуватися вони мали вже за власний рахунок.

Третю групу (308 осіб) становили всі ті, хто мав змогу самостійно забезпечувати себе і свою родину усім необхідним, тобто інтерновані, які мали постійну роботу в польських установах, навчалися у вищих учбових закладах, а також ті, хто за власним бажанням працював поза табором у приватних господарствах. Усі вони отримували спеціальні «карти азилу» (дозвіл на тимчасове перебування) із правом вільного пересування територією Польщі (за винятком Галичини, Волині, прикордонних повітів, Варшави, Лодзі). Надалі інтерновані, які належали до цієї категорії, мали працювати самостійно або створювати промислово-виробничі артілі, яким польська влада була готова надати необхідну початкову допомогу та забезпечити пільгові умови праці¹³.

Співставлення наведених кількостей трьох груп інтернованих дозволяє стверджувати, що на той момент про ліквідацію таборів не йшлося – хіба що польська влада плекала плани зведення всіх частин інтернованих в одному таборі. Власне, з її боку тривав процес заохочення всіх здатних самостійно працювати в Польщі або за її межами до звільнення з табору та переходу на цивільний стан. У свою чергу, українське командування докладало усіх зусиль для адаптації та соціалізації інтернованих, створювало умови для отримання ними нових фахів, що дозволило би таборянам у подальшому самостійно забезпечувати себе та родини достатніми засобами для існування в еміграції.

Разом із тим, велика увага приділялася задоволенню культурно-національних та освітніх потреб інтернованих, бо тільки завдяки цьому можна було запобігти деморалізації інтернованих у таборах. Дещо полегшити становище інтернованих дозволяла всебічна та щедра допомога, яка надавалася таборовим осередкам благодійними організаціями європейських країн та Північної Америки.

До початку 1924 р. кількість інтернованих вкотре суттєво зменшилася, але їх утримання у двох таборах (Каліш і Щипіорно) продовжувало вимагати певних видатків із державної скарбниці Польщі. Прагнучи до їх мінімізації, польський уряд дійшов висновку про недоцільність подальшого утримання інтернованого українського вояцтва, після чого генерал-інспектор Військ УНР на той час О. Удовиченко своїм таємним наказом № 3 від 28 березня 1924 р. зобов'язав командирів дивізій та начальників військових структур укласти списки «тих старшин, котрих необхідно залишити надалі для Армії в таборах», звернувши особливу увагу «на здатність їх до організаційної праці і на відповідність з боку морального і національного». Генерал-інспектор також визначив й кількісні параметри складу старшин, які мали увійти до згорнутих апаратів дивізій та Генерального штабу – 20–30 осіб¹⁴.

Отже, весь час інтернування переважна більшість вояків-українців залишалася вірною своїй присязі і Уряду УНР та стійко витримувала усі негаразди таборового життя. Попри наближення терміну ліквідації таборів, Каліш продовжував жити власним життям, плекаючи національно-культурні цінності завдяки діяльності мистецьких гуртків та організацій. У таборі продовжували свою роботу освітні установи, що стало можливим завдяки матеріальній допомозі з боку зарубіжних благодійних організацій, українців із галицьких земель, внесків прибуткових підприємств табору тощо.

Завдяки згаданій гуманітарній допомозі інтерновані зуміли адаптуватися до нових реалій проживання на чужині, дехто з них здобув нові фахи та зумів знайти роботу. В центрі уваги таборян було опікування потребами жінок і дітей, а також інвалідів, яких працевлаштовували в створених у таборі майстернях. Тому ліквідацію у серпні 1924 р. таборів інтернованих у Каліші та Щипіорно їх мешканці зустріли спокійно, належним чином підготувавшись до змін у своєму становищі. Між тим Каліш (тепер вже як «Українська станиця») і надалі залишався одним із центрів військової організації Державного центру УНР в екзилі, в якому вже на цивільних засадах продовжувала проживати частина українських ветеранів похилого віку.

Документи, які пропонуються увазі читачів, дозволяють більш глибоко охарактеризувати таборове повсякдення українського вояцтва в Каліші-Щипіорно навесні 1923 р. Вони виявлені у фондах ЦДАВО України, які містять найважливіший масив документів із життя та діяльності інтернованої армії УНР: ф. 1075 (Військове міністерство Української Народної Республіки) і ф. 1078 (Головне управління Генерального штабу Української Народної Республіки) ЦДАВО України. Авторами зазначених документів були знані військові діячі армії УНР генерал-хорунжий Андрій Вовк (командувач 1-ої Запорізької стрілецької дивізії) та генерал-хорунжий Олександр Удовиченко (начальник 3-ої Залізної стрілецької дивізії, генерал-інспектор Військ УНР). Вже виходячи з цього, вони заслуговують на увагу дослідників та залучення до наукового обігу, разом із тим містять цінні фактологічні дані про дійсний стан інтернованих вояків-українців, які попри всі труднощі перебування на чужині продовжували плекати ідеї визвольної боротьби за незалежність України. Документи друкуються зі збереженням напису оригіналів.

¹ Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР у минулому і майбутньому // Табор. 1927. Кн. 4. С. 3–4.

² Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ–Філадельфія, 1997. С. 8.

³ *Kolańczuk A.* Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939. Kalisz–Przemyśl–Lwów, 1995. 96 s.

⁴ Див. зокрема: *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997. 209 s.; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена... 187 с.; *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.). Київ, 1999. 352 с.; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. Львів, 2000. 276 с.

⁵ *Срібняк І.* Табір інтернованих Військ УНР у Щипіорно (1922–1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського вояцтва // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд.: В. Верстюк (відп. ред.), В. Скальський та ін. Київ–Чернігів, 2017. С. 381–396. URL: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/22936> (дата звернення: 10.09.2018); *його ж.* Хроніка життя інтернованих вояків-українців у таборі Каліш (1922 р.) // Сумська старовина. 2017. № LI. С. 25–34. URL: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23856> (дата звернення: 12.09.2018); *його ж.* Табір інтернованих Військ УНР у Каліші, Польща (перша половина 1921 р.): моральний стан старшинства та заходи з його нормалізації // Емінак: науковий щоквартальник. Київ–Миколаїв, 2018. № 1(21) (січень–березень). Т. 2. С. 42–49. URL: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23661> (дата звернення: 12.09.2018);

⁶ Українська революція. Документи 1919–1921 / ред. Т. Гунчак. Нью-Йорк, 1984. С. 427.

⁷ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 529. Арк. 51.

⁸ *Wiszka E.* Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920–1924. Toruń. 2012. S. 286.

⁹ Детальніше див.: *Романова К. В.* Українська поезія першої половини ХХ століття у періодичних виданнях української діаспори (за документами ЦДАЗУ) // Архіви України. 2018. № 2–3. С. 128, 140–143.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 2373. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 320.

¹¹ Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 316. Арк. 75зв.

¹² Там само. Спр. 158. Арк. 367, 371, 483.

¹³ Там само. Арк. 367; Ф. 4. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 16.

¹⁴ Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 317. Арк. 19; Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 1036. Арк. 2.

№ 1

Рапорт

Генерал-інспектора Військ УНР О. Удовиченка
до Головного Отамана С. Петлюри про ситуацію в таборах інтернованих
Військ УНР Каліш-Щипіорно та можливі заходи для її поліпшення

7 березня 1923 р.

З розпорядження Міністерства Внутрішніх Справ [Польщі], Комісар Калішської групи обозів (таборів – І. С.) інтернованих, без повідомлення і згоди

українського командування, проводить запис інтернованих на роботи у Франції – по відбудуванню місцевостей, зруйнованих війною.

До цього часу записалось на роботу до 800 осіб, з яких переважна кількість старшин, котрі шукають вихода з положення в зв'язку з передбаченою реорганізацією таборів. Умови, на яких інтерновані будуть відправлені до Франції – невідомі.

Вжито заходів проти цієї акції.

Значна кількість інтернованих, маючи намір дістатися до шкіл, дезертує з таборів, тому що не має майже жодної легальної можливості вийти з таборів.

Але й дезерція (дезертирство – *I. С.*) удається лише поодиноким, тому що польська поліція і жандарми чинять усілякі препони і перешкоди у цьому – і пересилає через пересильні в'язниці вояків знов до таборів.

Численні кадри бувших інтернованих, що раніше в той, чи інший спосіб вийшли з таборів на різноманітну працю, нині розпорошені по різних кінцях Польщі, також перебувають у безправному стані, без належної опіки, не мають зв'язків зі своїми осередками-таборами.

Командний склад у нужді, злиденному стані, позбавлений можливості поповнювати свої військові знання, слідкувати за розвитком техніки військової науки.

Престиж Команди і Влади давно захитався, підупав; немає належного авторитету; часто трапляється, що накази не виконуються. Інтерновані в різних випадках звертаються безпосередньо до польських комісарів таборів.

Моральний стан інтернованих тяжкий, пригноблений, в бараках розпач, повна зневіра й тиха злоба-ненависть до влади – Команди та Уряду.

Головне, що призвело до цього – відсутність певного пляну, системи у цій справі таборів. Багато рішень різних комісій не було виконане. Головне зараз – організуватися.

1) Як що неминуча справа ліквідації табору чи зменшення кількості то проводити її слід у спосіб найбільше відповідаючий нашим Національно-Державним інтересам.

2) Як що певну частку таборів буде збережено – залишити там організацію Штабів і кадрів і вжити заходів збереження дисципліни.

3) Допомога сухотникам і інвалідам.

4) Вжити заходів для опікування працюючих на різних роботах з метою захистити їх від експлуатації і збереження певної національно-військової традиції.

5) Утворити Представництво інтернованих у Варшаві.

Зберегти армію!

О. Удовиченко,

Генерального штабу генерал-хорунжий [підпис]

№ 2

Доповідь
командувача 1-ої Запорізької дивізії армії УНР
генерал-хорунжого А. Вовка про становище
інтернованих вояків-українців

10 травня 1923 р.

Протягом усього часу умови таборового життя частин Української Армії, стан самих таборів, були в центрі уваги відповідальних командирів частин і вищого командного складу армії. Зважаючи на дуже скрутне становище інтернованих у таборах на спільних нарадах вони не один раз міркували над справою поліпшення усіх боків таборового життя.

Польська адміністрація вживає всіх заходів до ліквідації таборів, на доказ цього служить ціла низка її заходів: поділ інтернованих по категорії здібних і нездібних до праці, запис до Франції без упередження (тут: попередження – І. С.) і порозуміння з нашою Головною Командою, наміри скупити всіх інтернованих у одному таборі, оголошення «азилію» (права постійного перебування в Польщі – І. С.), контролю дійсності шлюбів всіх сімейних. Все це свідчить про якусь особливу систему в справі інтернованих, не цілком зрозумілу, бо коли би припустити плянову ліквідацію таборів чи зменшення кількості інтернованих, то їх можна провести ц більш відповідний спосіб.

Одночасно з чим та незалежно від цього умови життя в таборі гіршають з кожним днем.

Одіж та взуття, що давно обіцяне, донині не отримано в частинах навіть на тих нечисленних робітників, що працюють у Штабах, дотримують організації.

Харчування у незвичайно занедбаному стані: систематичне недодавання харчів, цілком сурогатного вигляду маргарину, м'яса та осе[ле]дці, та гнилу кашу; кава і чай зовсім не видається.

Все то відбивається тяжко на здоровлі давно знесилених інтернованих, поширює страшну хворобу – сухоти.

Внутрішнє життя таборів неорганізоване. Частини і цілі табори остаточно загубили вигляд війська, все придбало вигляд біженців-емігрантів.

Культурна праця в занепаді. Навіть одинокі курси штабових старшин, що намічалось відкрити, не упорядковано.

Злиденні умови таборового життя примусили інтернованих шукати якогось виходу з положення. Колишнє військо нині перетворилося в різноманітні професійні організації, але слабо і без принципу сформовані, де значна кількість старшин поважного віку і рангу тяжкою працею здобуває собі гроші на прожиття.

Значна кількість слабих сухотників без належного опікування, в безпорадному стані, – один за другим відходять на вічний спочинок. Благодійні допомогіві організації існують у неорганізований хаотичний спосіб.

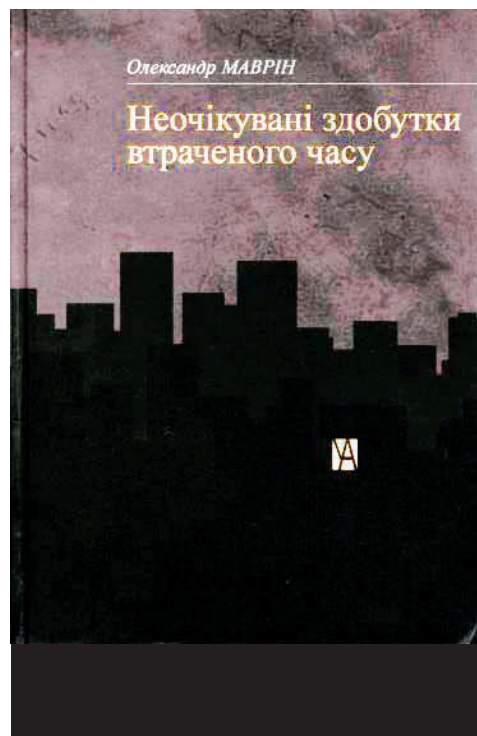
А. Вовк, генерал-хорунжий [підпис]

This publication introduces for scientific use the little known archival documents stored in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and contain important factual information about the Ukrainian interned soldiers on the territory of Poland, in the camps Kalisz and Szczypiorno in spring of 1923. The source potential of these documents makes it possible to recreate the peculiarities of the everyday life of interned Ukrainian soldiers at the final stage of the existence of the camps, their psychological and moral state of mind, supplement our knowledge of their living conditions, as well as trace the dynamics of reducing their numbers.

Key words: interned Ukrainian soldiers; camp; UNR army; Kalisz; Szczypiorno; Poland.

Г. В. ПАПАКІН*

**НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
З ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ**

Маврін О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.): [Монографія] – К., 2018. – 352 с.

Сучасна українська історіографія дуже бідна на дослідження, присвячені проблемам історії й теорії такої спеціальної історичної науки, як едиційна та камеральна археографія. Впродовж останніх 10–15 років не можна згадати хоча б одну монографію, яка б розкривала складний процес становлення цієї науки на українських теренах упродовж другої половини ХХ ст. Можна говорити про праці, де йшлося про розвиток української археографії у ХІХ ст., або

в першій половині ХХ ст., коли розвиток згаданої науки був пов'язаний з науковою творчістю таких видатних науковців, як В. Антонович, М. Грушевський, М. Василенко, О. Левицький, Д. Багалій, В. Романовський та ін. Натомість стан археографії у «радянський» період, а зокрема повоєнної доби пізнього сталінізму, в наступні роки хрущовської «відлиги», суслівсько-маланчуківських ідеологічних

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

погромів і поступового послаблення партійного тиску впродовж 1980-х років опинився практично поза увагою сучасних дослідників. Тут можна повністю погодитися з автором рецензованої праці, що цей період більшість дослідників історіографії, спеціальних історичних дисциплін дійсно визнають «втраченим часом» для національної археографії. А тому і не вважають вартим спеціального дослідження.

Автор рецензованої праці проявив неабияку наукову сміливість, адже взявся за надскладне завдання дослідити характерні особливості і засади здійснення підготовки й видання археографічних публікацій упродовж цієї історичної доби, розвиток теорії та практики археографії того періоду. Складність такої наукової розвідки очевидна: процес наукового розвитку відбувався здебільшого підспудно, тенденції і здобутки накопичувалися поступово, навіть на рівні «дрібничок», не були яскраво вираженими. На перший погляд висновки перебували на поверхні: попри тимчасову лібералізацію 1960-х років, у царині археографії панував жорсткий диктат центру, закладений ще в повоєнні роки. У Москві (менше у Ленінграді) визначалися тематика і форми документальних видань. Правила видання історичних документів, що розроблялися і затверджувалися в Москві, стали яскравим проявом такого процесу. Розширення кола археографів за рахунок працівників державних архівів призвело до збільшення кількості документальних видань різних видів і типів, проте суттєво знизило науковий рівень підготовлених ними збірників та довідників. Запровадження серійних тематичних видань (історія робітничого класу і промисловості, селянських рухів і колективізації, культурного будівництва за радянських часів, становлення радянської влади), зосередження на оприлюдненні документів «радянської доби» і нехтування джерелами попередніх століть також негативно відбилися на розвитку археографічної думки. Звичною практикою була фальсифікація джерел під час археографічного опрацювання, що здійснювалася шляхом дозованого та одностороннього відбору документів, запровадження купюр у текстах при публікації.

Проте автору рецензованої монографії вдалося вийти далеко за межі таких очевидних загальних оцінок, усталених стереотипів. Його дослідження в цьому сенсі носить контрверсійний характер. Для О. Мавріна вся повоєнна і подальша історія археографії – це «...історія розквіту й занепаду, відродження і нових спроб (під різними приводами) знищити голоси минулих епох, що безпосередньо промовляють до нащадків зі сторінок археографічних публікацій, змушуючи їх до самостійного пошуку істини без посередництва готових схем і узагальнень». Воно розкриває досі невідомий, практично невидимий непрофесійному оку процес підспудного та поступового формування у межах зазначеної радянської парадигми уявлення про специфіку і різноманітність джерел з української історії, особливості їх презентації в друко-

ваних виданнях. Вітчизняні джерела просто не могли бути описаними за загальними лекалами, вочевидь пручалися «общему аршину», запровадженому з Москви, публікації не кроїлися за ним, вимагали іншого професійного підходу. Автор назвав цей процес «опірністю матеріалу», де матеріалом виступає вся писемна джерельна база української історії. Він стверджує: «...історичні джерела попри заборони здатні проявляти свою сутність, руйнувати ідеологічні рамки самим фактом своєї появи». Такий термін безумовно заслуговує на прийняття і подальше застосування в сфері джерелознавства та археографії.

В основу свого дослідження О. Маврін поклав проблемно-хронологічний принцип аналізу виявленого ним історичного матеріалу. Кожний розділ присвячений доробку українських археографів упродовж десятиліття (окрім першого, що розглядає 15-річний повоєнний відтинок часу) і логічно витікає один з одного. У такий спосіб представлено весь 45-річний період, у ході якого було подолано важкий і суперечливий шлях, позначений автором як просування від просто радянської археографії в УРСР (суто регіонального різновиду союзної) до української радянської (маргінальної форми союзної, що існувала на певній території), а потім – української в УРСР (різновиду союзної з певною національною специфікою). Назва кожного з цих розділів не просто позначає відповідний період історії археографії, а окреслює і відтворює весь блок проблем археографічного розвитку в Україні.

Застосовані автором дослідницькі методики і підходи до зібраного джерельно-історіографічного матеріалу дозволили йому здійснити прискіпливий і ґрунтований аналіз не лише виданих збірників документів, довідкових видань (за таким принципом побудована книга одного з його попередників С. Яковлева). Окрім них, серед джерел дослідження О. Мавріна – матеріали різноманітних нарад архівістів та археографів, виступи на них представників українського археографічного середовища, методичні розробки державних архівів та академічних дослідників, правила видання архівних документів, навіть праці з історії археографії, як от дисертація Б. Ватулі (1952). У ній, як переконливо доводить О. Маврін, віддзеркалився досвід сучасної дослідженню радянської археографії в УРСР.

Особливу увагу автор звернув на видавничі плани. Вони, поза сумнівом, є дуже цінним джерелом для висвітлення розвитку археографічної думки та науки, навіть якщо їм і не судилося бути втіленими у життя. Характерно, що такі плани найактивніше розроблялися в період «відлиги» 1960-х років та «перебудови і гласності» кінця 1980-х. Вони стали втіленням бажань і прагнень українських археографів, і саме тут найяскравіше проявилася та засаднича специфіка, що зрештою призвела до становлення національної української археографії впродовж 1990-х років.

Одним з очевидних досягнень автора рецензованої книги є інтенсивне «залюднення» складного періоду становлення української археографії. На її сторінках бачимо постаті тих архівістів-археографів, які творили її як окрему науку своєю кропіткою працею з виявлення і підготовки до друку документів, методичними напрацюваннями. Найхарактернішим було те, що вони здебільшого навіть не думали про свій внесок у розвиток науки, були далекими від усвідомлення важливості своєї праці. У хронологічній послідовності це імена С. Сіяртової, П. Фостик, А. Гайдоша, І. Павловської, М. Пещак, В. Русанівського, І. Дьомкіна, В. Місюри, Г. Сизоненка, Г. Стрельського, Б. Ватулі, У. Єдлінської, В. Страшка, Т. Слюдікової, Є. Шаталіної, Л. Гісцової, О. Бевзо, Я. Дзири, О. Купчинського, Г. Боряка, Л. Дубровіної, В. Ульяновського, Н. Яковенко та ін. Окремо серед них вирізняються такі могутні постаті в історії української археографії, як І. Бутич, Я. Дашкевич, М. Ковальський, науковим здобуткам яких присвячено чимало сторінок монографії. Помітною постаттю в ній виступає також голова Археографічної комісії АН УРСР, відновленої 1987 р., перший директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України П. Сохань.

Монографія наповнена цікавими роздумами і спостереженнями, зокрема теоретичного і методологічного змісту. Так, феномен появи радянських Правил видання історичних документів (перші – 1945, останні – 1990), непритаманних археографії XIX – першої половини XX ст., автор пояснює так: «Причина криється в якості моделі, покладеної в основу історичної науки. Варіант позитивізму, що лежить в основі дореволюційної науки, був гнучкішим, допускав декілька підходів у дослідженні історичного минулого, відповідно не могло існувати й єдиних правил з відбору матеріалу. Тоді як радянська історична наука в основі мала єдину і до того ж досить жорстку марксистську модель, що вимагала певного підходу до історичного матеріалу». В іншому місці автор доходить висновку, що пропозиції українських археографів щодо потреби у публікації не лише перекладів, але й оригіналів історичних документів, навіть їх факсиміле «...безпосередньо стосувалися необхідності перегляду самого предмету радянської археографії (публікувати не історичні джерела для тематичних досліджень, а пам'ятки епохи), що безумовно мало змінити й саму методику публікації». Між іншим, автор дослідження переконливо доводить, що в період 60-х – 80-х років XX ст. плідно розвивалася і мала значні методологічні напрацювання українська актова археографія, щодо існування якої подеколи висловлюються сумніви навіть у професійному середовищі.

Монографія О. Мавріна певною мірою виходить за межі дослідницького поля історії та теорії археографії. В ній присутній також потужний джерелознавчий аспект – у колі тих проблем, що трактують

перетворення історичного документа (пам'ятки) на історичне джерело шляхом його публікації, опрацювання масових джерел, співвідношення понять «пам'ятка», «джерело», «документ» тощо.

Разом із тим, не можна не відзначити, що іноді автор настільки захоплюється матеріалом, що той підштовхує його на твердження, які важко визнати справедливими. Так, очевидно не є обґрунтованою така сентенція: «...у «Правилах» 1969 р. більш відобразилася думка А. Гайдоса та І. Павловської, ніж П. Фостика». Навряд чи згадані українські архівісти-археографи мали такий суттєвий вплив на затверджений у Москві регламентуючий документ. Інша мова, що ідеї розробників «Правил» та згаданих працівників Держархіву Закарпатської області певною мірою збіглися. Там, де йдеться про працю Г. Стрельського «Основные принципы научной критики источников по истории СССР», варто було сказати, що автором класифікації джерел на залишки й історичну традицію є німецький історик і історіософ В. Дройзен, а не говорити просто «традиційний для ХІХ ст. поділ пам'яток».

І останнє спостереження. На практиці дуже складно, якщо взагалі не неможливо, провести чітку лінію розмежування між російською/союзною та українською археографією в період, що аналізується в монографії. Реальні умов були такими, що вся українська наука загалом існувала і розвивалася всередині науки радянської. Для археографії, як російської за своїм походженням науки (адже ніде у світі такої науки не існує, окрім пострадянських держав), такі складності на кілька порядків є вищими. Тому на сторінках рецензованої монографії постійно присутня радянська археографія – в її теоретичному і методологічному доробку, дискусіях, практичних напрацюваннях.

Проте автор переконливо і поступово, від сторінки до сторінки, від розділу до розділу доводить, що навіть у найскладніші часи українська археографія змогла відродитися від усіх радянських погромів. Дуже обережно, починаючи від зовні незначних проблем «окремих літер», але наполегливо її представники, іноді самі не усвідомлюючи, творили новий національний науковий продукт, нову наукову парадигму, яка зрештою вилилася у справжній вибух джерельних публікацій 1990-х років, призвела до становлення сучасної української археографії. Нинішній її загальний стан важко назвати задовільним, адже надто багато невирішених проблем накопичилося за минулі роки. Проте ні в кого, навіть у російських учених, уже немає сумнівів щодо її реального існування. Автор рецензованої праці справедливо зауважує: «Ефективним методом подолання кризи і віднайдення інших сенсів археографії були дослідження історії археографії». Сподіваюся, що праця О. Мавріна матиме саме такий результат.

Ю. Я. КУЛІНІЧ*

СЛОВО ПРО ПЕТРА СЛОБОДЯНЮКА

Цього року український історик, культуролог, режисер, музикант, педагог, краєзнавець, науковець, архівіст Петро Якович Слободянюк відсвяткував свій 70-річний ювілей.

* *Кулініч Юрій Якович* – заслужений працівник культури України, член правління Спілки архівістів України, Голова Спілки архівістів України (2004–2009 рр.), директор Центрального державного архів-музею літератури і мистецтва України (1999–2005 рр.), директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки (2007–2009 рр.).

© Ю. Я. Кулініч, 2018

Народився П. Слободянюк 30 травня 1948 р. у с. Любоіванівці Арбузинського р-ну Миколаївської області в сім'ї колгоспників. У 1953 р. разом із батьками переїхав на Хмельниччину – у с. Гоголі Віньковецького району. Після закінчення школи вступив до Кам'янець-Подільського культурно-освітнього училища, де отримав фах клубного працівника і керівника духового оркестру. Тоді ж і оволодів грою на фортепіано, кларнеті та інших духових інструментах, навчав грі на фортепіано дітей Шатавської середньої школи, а під час проходження військової служби у 1967–1969 рр. керував духовим та естрадним оркестрами.

Упродовж 1971–1974 рр. П. Слободянюк був директором Хмельницької обласної школи підготовки керівників духових, танцювальних, театральних колективів, хормейстерів-баяністів, художників-оформлювачів. Під час свого директорування у Хмельницькому обласному будинку народної творчості (ОБНТ) у 1974–1977 рр. Петро Якович приділяв велику увагу дослідженню та розвитку народної творчості, вивчав та відроджував українські традиції та свята, фольклор та етнографію. У рамках цієї діяльності він писав сценарії і здійснював постановки народних свят, театралізованих масових заходів та концертів, розробив і запровадив календар відродження народних свят і обрядів, влаштував фольклорно-етнографічні експедиції. Крім того, П. Слободянюк займався організацією обмінних концертів між селами і районами, підготовкою творчих оглядів, конкурсів, фестивалів із різних жанрів художньої самодіяльності, а також за його ініціативи вперше в Україні в кожному районі були створені хори-ланки та фольклорно-етнографічні колективи. У заснованій ним кінофотолабораторії ОБНТ створювалися кінофільми та фотовиставки.

У 1974–1984 рр. П. Слободянюк був призначений на посаду завідувача відділу культури Хмельницького міськвиконкому та обраний депутатом міської ради. У цей період він завершив навчання у Київському державному інституті культури за спеціальністю «режисура» та вступив до аспірантури («теорія та історія культури»). У 1989 р. на філософському факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка захистив дисертацію та здобув ступінь кандидата історичних наук, згодом отримав звання доцента.

Наше знайомство з Петром Яковичем відбулося на початку 1990-х років, коли я працював у Міністерстві культури України, а він – на посаді начальника (1992–1997 рр.) Хмельницького обласного управління культури. Як писав Остап Вишня: «Двоє рибалок або двоє мисливців ніколи не почувають себе чужими один одному: у них є про віщо говорити, вони – завжди друзі». За аналогією, те ж саме можна сказати і про істориків, бо саме спільність професійних інтересів та робота у сфері культури поєднали мене та П. Слободянюка, а згодом наші робочі відносини перетворилися у справжню міцну чоловічу дружбу.

У своїй діяльності на благо відродження та розвитку української культури та історії Петро Слободянюк був одним із перших активних організаторів і учасників багатьох міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференцій, круглих столів, дискусій, семінарів, практикумів із проблем національного відродження Поділля і України. Він був автором, режисером та організатором першого в Україні міжнародного фольклорного свята – «Слов'янське коло», яке проходило у древньому слов'янському Кам'янці та мало на меті створити протипагу «Слов'янського базару» у Вітебську, бо на глибоке переконання Петра Яковича, «коло» (тобто, єднання) – це не «базар». Традиція проведення цього свята зберігається і дотепер, вже залучивши до участі понад 140 науковців і 30 тис. професійних митців та аматорів.

Важливою складовою діяльності Петра Яковича була організація міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, таких як: «Народні свята і обряди в процесі культурно-національного відродження України» (1990), «Проблеми розвитку культури Хмельниччини в нових суспільних умовах» (1993), «Культура Поділля: історія і сучасність» (1993), «Вінковеччина: історія і сучасність» (1993), «Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки» (1993), «Збереження та відтворення культурно-національної спадщини в умовах нової соціальної реальності» (1994), «Полонному – 1000 років» (1995), «Природа Хмельниччини: духовно-етнологічні та екологічні проблеми» (1995), «Володимир Січинський та Україна» (1995), «Шевченко і Поділля» (1999), міжнародний семінар-практикум «Архіви і катастрофи» (2005) тощо. Більше того, з 1994 р. на Хмельниччині втілюється запроваджений ним цикл наукових конференцій «Духовні витoki Поділля». А ще з початку 1990-х років він є незмінним керівником обласного відділення Українського фонду культури з традиційними щорічними конкурсами юних обдарувань «Нові імена».

Петро Слободянюк брав безпосередню участь у створенні Подільського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, Хмельницького обласного навчально-методичного центру культури Поділля, обласних літературних та художніх музеїв, музею-садиби Анни Ахматової та музею Юхима Січинського на Деражнянщині, а також реформував молодіжний культурно-просвітницький центр (зі статусом музею Миколи Островського) в Шепетівці. Окрім цього, за сумісництвом створив і підняв на високий художній рівень унікальний жіночий духовий оркестр Сатанівського цукрового заводу (сmt Сатанів Городоцького району Хмельницької обл.), який складався із 45 музикантів.

Велике значення мала діяльність Петра Яковича, спрямована на підтримку видання збірок творів місцевих авторів, а у 1995 р. вийшла

друком його фундаментальна краєзнавча монографія «Культура Хмельниччини».

У 1995 р. Міністерство культури України відзначило позитивний досвід роботи очолюваного П. Слободянюком Управління культури Хмельницької області як складової Національної програми відродження села. Указом Президента України від 1996 р. за особистий внесок у збагачення національної культурно-мистецької спадщини та високий професіоналізм йому присвоєно звання «Заслужений працівник культури України». У червні того ж року за багатолітню плідну діяльність із вивчення, збереження та примноження народних традицій, наукові досягнення, активну популяризацію українських звичаїв і обрядів Петру Яковичу було присуджено Хмельницьку обласну премію імені К. Широцького в галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії.

Внесок П. Слободянюка в культурне і мистецьке життя області та України в цілому важко переоцінити, адже він став визнаним сценаристом і режисером-постановником понад 200 театралізованих вистав, масових свят, фестивалів і концертів, а у зібраннях обласного відділення Конгресу української інтелігенції, які він очолював, брали участь такі видатні діячі-державники як М. Плавюк, Я. Стецько, І. Драч, В. Чорновіл, П. Тронько, О. Федорук та ін. Саме за його поданням було запроваджено 6 обласних премій в галузі культури і мистецтва. Не менш важливою була і педагогічна робота П. Слободянюка, оскільки за сумісництвом він обіймав посаду професора Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва.

По-новому склалися наші дружні та ділові стосунки, коли П. Слободянюк у 1997 р. очолив Державний архів Хмельницької області, а я – Центральний державний архів літератури і мистецтва України. В цей час було налагоджено якісне професійне співробітництво та обмін досвідом між двома установами та їхніми співробітниками, що сприяло розвитку архівної справи та зміцненню зв'язків між центральними і обласними архівними інституціями. Нам імпонували національні погляди і демократичні політичні позиції відомих діячів українського національного відродження: П. Тронька, Ф. Шевченка, В. Смоля, О. Федорука, Б. Олійника, Д. Гнатюка, Ю. Богуцького, Р. Пирога, В. Даниленка, В. Чернеця, Г. Боряка, Б. Іваненка, що сприяло доброзичливим діловим стосункам.

Зауважу, що архівна галузь Хмельниччини – одна з найкращих і найбільших в Україні. В архівосховищах на стелажах протяжністю більше 26 км зберігається понад 2 млн документів Національного архівного фонду (НАФ). Штатна чисельність лише Держархіву Хмельницької області нараховувала 50 осіб, а в архівних установах міст і районів працювало ще 64 архівіста. Крім того, архів забезпечував організаційно-методичне керівництво у 1720 архівних підрозділах установ

і організацій області. За 13 років керівництва архівом П. Слободянюк вивів його в провідний центр не лише зі збереження та відновлення документів НАФ, а й у ключовий центр координації досліджень та популяризації історії і культури Поділля.

У роботу архіву були запроваджені нові форми та методи, що яскраво виокремлювали його серед інших обласних архівів. Завдяки плідній праці його керівника, людини високого професіоналізму, виняткової працелюбності та відповідальності, постійного наукового пошуку і надійної підтримки колег, висококваліфікованих спеціалістів з архівної справи, Держархів Хмельницької області став одним із кращих обласних архівів України не лише за змістом та значимістю історичних джерел, а й за якістю роботи із забезпечення потужної матеріально-технічної бази, якісного рівня обслуговування дослідників, науково-видавничої та виставкової діяльності тощо.

За ініціативи П. Слободянюка в практику роботи запроваджено постійні проведення «Днів архіву» в містах і селах, «Днів відкритих дверей» для широкого кола громадськості, цикли історико-документальних виставок і теле-, радіопередач із маловідомих сторінок минувшини краю. Такі форми роботи раніше не були притаманними для архівної установи.

Після виходу на пенсію з посади директора архіву області в 2010 р., П. Слободянюк впродовж року працював на посаді професора Хмельницького економічного університету, а в 2012–2015 рр. – на посаді професора кафедри образотворчого мистецтва Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Саме у роботі з молодим поколінням повною мірою розкрився його хист викладача, педагога, досвідченого практика. Петро Якович виступив ініціатором створення збірника наукових праць «Актуальні проблеми мистецької педагогіки». Він успішно керує роботою здобувачів, аспірантів, входить до складу керівництва Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, очолює Хмельницьке регіональне відділення Української технологічної академії, налагоджує співпрацю з іноземними університетами.

Щоб оцінити значення діяльності П. Слободянюка, треба уявити масштаби його наукових і краєзнавчих пошуків. І якщо ми сьогодні говоримо про рівень українського національно-культурного відродження як про звичне явище, то цей рівень в значній мірі відображають його науково-монографічні праці та публіцистичні артефакти. Адже до кола його наукових інтересів входить широкий проблемно-тематичний компендіум наукових знань – історія України, культурологія, етнологія, релігієзнавство, мистецтвознавство, фольклористика, краєзнавство. Він – автор великої кількості наукових статей і газетних публікацій, частину з яких оприлюднив в авторському збірнику «Україна – моя доля». Він опублікував понад 30 монографій, книг і науково-документальних

збірників, зокрема: «Культура Хмельниччини», «Українська Церква: історія руїни і відродження», «Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад» (5 книг: історія Хмельницької області та місцевих громад Білогірського, Віньковецького, Деражнянського, Летичівського, Ярмолинецького районів), «Герой України Василь Петринюк», «Нескорені: боротьба ОУН-УПА під проводом Романа Шухевича», «Єврейські общини Правобережної України», «Медицина Поділля», «Подільські комунікації», «Чорна дошка України», «Адміністративно-територіальний поділ Поділля», «Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій», «Чорний четвер» – пожежа у Кам'янець-Подільському міському архіві», «Енергетика Поділля», «Профспілки Хмельниччини: історія та сучасність», «Воєнне лихоліття на Хмельниччині» та ін. А ще його визначальна роль полягає у підготовці фундаментального видання двох томів Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. (Хмельницька область), двотомного «Довідника Державного архіву Хмельницької області», низки праць з історії подій Другої світової війни, колективізації, політичних репресій, соціально-економічного та духовно-релігійного життя на Поділлі. Праці П. Слободянюка вигідно виділяються ґрунтовною джерельною базою, випробуваною науково-дослідницькою методологією, виваженістю оцінки минулих подій і сучасних процесів Поділля і України.

А яким потужним національно-етнічним змістом наповнені його авторські телепрограми, особливо цикл «У пам'яті назавжди!» (зокрема «Історія Меджибожа і фортеці», Кам'янець-Подільський – столиця УНР», «Спалені фашистами подільські села», «Сталінські політичні репресії на Хмельниччині», «Концтабори і гетто на Хмельниччині в роки Другої світової війни», «Лінія Сталіна», «Устим Кармалюк і Поділля», «Затоплені села Подністров'я», «Гідроелектростанції краю», «Про ліквідацію стратегічних ракет на Хмельниччині» тощо). Саме телепрограма П. Слободянюка «Курська дуга на Поділлі» (Проскурівсько-Чернівецька операція 1944 р.) на міжнародному конкурсі «Победили вместе» (Севастополь, 2005) із понад 100 програм отримала друге місце. Тематичні роботи дають йому можливість виносити на суд громадськості корінні питання життя та історичну долю українського державотворення.

П. Слободянюк обраний членом національних спілок архівістів, краєзнавців, журналістів, театральних діячів, є почесним членом Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, входить до складу ради козацьких старійшин Хмельниччини.

За вагомий особистий внесок в українське національно-культурне відродження, збереження української мови, відновлення історичної

пам'яті народу нагороджений орденом «За заслуги III ступеня», Почесною Грамотою Верховної Ради України, медалями Українського фонду культури «За сподвижництво в культурі», Української технологічної академії «За досягнення в розвитку науки, освіти і культури», Кам'янець-Подільського національного університету «За вагомий внесок у розвиток освіти та науки», хмельницькими міськими преміями: імені Богдана Хмельницького, імені Михайла Орловського, імені Євгена Назаренка, імені Івана Стасюка, низкою інших нагород і відзнак Міністерства культури України, Державного комітету архівів України, Хмельницької облдержадміністрації та обласної ради.

Петро Слободянюк є знаковою особистістю в сучасному духовно-культурному житті Поділля і України та одним із тих, хто стояв біля витоків українського національно-культурного відродження, сприяв розвитку краєзнавства та популяризації історичної науки, був і залишається наставником для нової генерації українських митців і науковців. Це – ні на хвилину не припинений внутрішній пошук, обумовлений новими задачами, які ставить українське націє- і державотворення.

Вітаю з ювілеєм, мій добрий друже!

Наукове видання

**Архіви
України**
№ 4 • 2018

Редактор *Володимир Янішевський*

Літературне редагування *Ганни Волкотруб*

Коректор *Микола Дзьобак*

Переклад англійською мовою *Ольги Фрасинюк*

Художньо-технічний редактор *Тетяна Остапенко*

Оригінал-макет *Ізоіни Селезньової*

Здано до набору 01.10.2018. Підписано до друку 15.11.2018. Формат паперу 70×108/16.

Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 19,6. Умовн. фарбо-відб. 44,8. Обл.-вид. арк. 17,3.

Наклад 103. Зам.

“Архіви України”, № 4, 2018. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012 р.

Журнал “Архіви України” включений до Переліку

наукових фахових видань України

(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом’янська, 24.

ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом’янська, 24.